

جديد
سنڌي
ناول
جو
تجزيو

سڳلتا هوش محمد پٽي

جدید سنڌي ناول جو تجزيو: هوش پتي

جدید سنڌي ناول جو تجزيو

هوش محمد پتي

سڦلنا

پبليڪشن حيدرآباد

ڊجيٽل ايڊيشن

2025 ع

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش پٽي

سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

جدید سنڌي ناول جو تجزیو	:	ڪتاب جو نالو
ادبي تنقید/تحقیق	:	موضوع
هوش محمد پٽي	:	لیکڪ/محقق
سڦلتا ڪمپوزرس ۽ پرنٽرس	:	ڪمپوزنگ
پرڪاش ڪرماڻي	:	ٽائٽل ڊزائین
2024ع پھریون/فیبروری	:	سال/چاپو
سڦلتا پبلیکیشن، حیدرآباد	:	چپائیندڙ
86	:	ڪتاب نمبر
03333788478	:	رابطو
safalta.mag@gmail.com	:	ای میل

ڊجیٽل ایڊیشن: سنڌ سلامت ڪتاب گهر

sindhssalamat.com

2025ع

Jadeed Sindhi Novel Jo Tajzio
(Critical Analysis)

By: Hosh Muhammad Bhatti

Email hosh6292@yahoo.com

Year: 2024

Published by: Saphalta Publication Hyderabad

ISBN: 978-627-7627-35-5

قیمت 900 روپيا

ارپڻا

سياسي سماجي، تاريخي ۽ ادبي نقاد

پروفيسر ڊاڪٽر غفور ميمڻ

چي نالي...

هوش محمد پٽي

سنڌ سلامت پاران

سنڌ سلامت ڪتاب گهر پاران نامياري ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار هوش محمد پتيءَ جي لکيل ادبي تنقيد تي مشتمل ڪتاب ”جديد سنڌي ناول جو تجزيو“ اوهان اڳيان پيش آهي.

هوش محمد پتي هڪ نفسياتي ماهر جيان سنڌي ادب جي فڪري پهلو تي چڱي دسترس رکي ٿو. هن ڪتاب ۾ مختلف ليکڪن جي ناولن تي سندس تنقيدي ۽ تفصيلي جائزا ڏنل آهن. هوش پتيءَ هن ڪتاب ۾ 28 سنڌي ناولن سميت هڪ اردو ۽ ترجمو ٿيل ناولن کي تجزيي هيٺ آندو آهي، پر ان کي به سنڌي ناول جي پڙهت جي تسلسل واري شاهوڪاري ۾ شمار ڪبو. هوش محمد پتي جو هيءُ ڪتاب سنڌي ناول بابت هڪ ريڊنگ ڊسڪورس آهي. جنهن ۾ هن سنڌي ناول ۾ موجود تحليل نفسيءَ جهڙن محرڪن ۽ سريئلزم جهڙين اظهار جي ادبي ٽيڪنيڪس سان سنڌي ناول جي اوک ڊوڪ ڪئي آهي.

هيءُ ڪتاب 2024ع ۾ سڦلٽا پبليڪيشن حيدرآباد پاران ڇپايو ويو آهي. ٿورائتا آهيون هوش محمد پتيءَ جا جنهن هيءُ ڪتاب سنڌ سلامت ڪتاب گهر ۾ اپلوڊ ڪرڻ جي اجازت ڏني.

محمد سليمان وسان

مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)

سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام

sulemanwassan@gmail.com

sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

سٽاءُ

- ٻه اکر خادم بالادي 09
- ڪٿ نه لڳين ڪڏهن... هوش محمد پتي 12

سنڌي ناول

- مسافتون ياد جون... ڪوٽا ناول صفحو_25
- مذهب وحشي جديد استعارو صفحو_33
- اجري ڌرتي ميرا ماڻهو جي اوک ڊوڪ_ صفحو_47
- ڪروڙ ۾ وتل خوبصورت تخليق صفحو_59
- سنڌي ٻاراڻي ادب ۾ ناول نويسي صفحو_70
- غلام نبي مغل جا ناول_ موضوع ۽ مقصدیت صفحو_78
- سنڌي معاشري جي رومانوي ناولن جو تسلسل صفحو_97
- ڳالهيون ڳجهه اندر جون يار ناول صفحو_102
- خيال ۽ سوال جي رڻ ۾ ڦاٿل ماڻهو صفحو_118
- دنيا دم درياءَ جي آلوچنا صفحو_128
- رياستي ڏاڍ جي سورن جو داستان صفحو_140
- سنڌي ٻوليءَ جو پهريون سرٽيفڪيٽ ناول_ صفحو_146
- اشتياق انصاري جو ناول اوڏ مٽيءَ جا ڪوڏ صفحو_157
- امداد ڪانهيي جي ناول آگم پريت تي نظر صفحو_167
- عشق تمام برهه تمام تي فڪري تنقيد صفحو_173

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش پتي

- ڪووڊ 19 تي تنقيد صفحو_194
- ناڪامي ماڻهو کي وٺي ڪريو ڇڏي صفحو_207
- جواب جي ڳولا ۾ ڪيوتري صفحو_219
- پريتم هڪ جامد ڪردار صفحو_228
- رسول ميمڻ جا ناول صفحو_236
- ڌرتيءَ جي پويتر ڌيءَ صفحو_246
- ديندرو فائل ناول وٺ صفحو_253
- هائيپر سومنيا ناول صفحو_255

پرڏيهي ناول

- شعور جي بيماريءَ ۾ ورتل ناول نگار صفحو_260
- تاراس بلبا _ ناول جو سنو سنڌي ترجمو صفحو_266
- آئن اسٽائن جي زندگي ۾ ملندڙ سبق صفحو_270
- جرمن ناول _ داستان غم _ صفحو_274
- دوستوئييفڪسي جي اڇين راتين جي روڻيداد صفحو_277

آئون ذاتي طور انهن سڀني ليکڪن ۽ ڇاپ ڪارن جو ٿورائتو
آهيان جن جي ڪتابن مان سنڌي يا اڻ سنڌي طرح، حوالي جي
صورت ۾، مون ڪو مواد ورتو آهي.

ليکڪ

په اکر

سنڌي ناول جو فڪشن وارو تناظر سنڌي ناول جي متن جي
ڪليت - سنڌي ناول جي نفسياتي مابعد نفسياتي، شعوري،
داخلي، رومانوي وجودي، احساساتي ڌارائن جو حسيتي انڪشاف

سنڌي ناول جا اهي متني محرڪات نون لساني رشتن سان معني انگيزي وارو تنوع، اهو سڀ ڪجهه هڪ امڪان جي صورت ۾ موجود آهي. سنڌي ناول کي جيئن جيئن علمي پڙهڻن ميسر ٿينديون وينديون، سنڌي ناول پنهنجي ٻولي اسلوب ٽيڪنيڪس سميت نيرتو جانوان رستا ڳوليندو ويندو.

سنڌي ناول جو ريڊنگ ڊسڪورس جيئن جيئن جديد علمي نفسياتي لساني مباحثن وارو ٿيندو ويندو. سنڌي ناول پنهنجي اندر جو جوهر اظهار ڏيندو ويندو ڇو ته معنا جي جڙت هيئنر مسلسل عمل آهي، اهو طءُ شده نقطو ناهي رهيو. ان ڪري سنڌي ناول ۾ ڪيترائي ادبي صورتحال جا امڪان اڻ ڏٺل تصوراتي وسعتون پنهنجي مظهريت جون منتظر آهن.

هن وقت سنڌي ناول کي هڪ مٿين محرڪن تي آڌاريل ريڊنگ ڊسڪورس جي اشد ضرورت آهي. ان سلسلي ۾ اسان جو پيارو دوست هوش محمد ڀٽي سنڌي ناول جي پڙهت جو مڪالمو ڪٿي ”جدید سنڌي ناول جو تجزیو“ (سنڌي ناول جي اوک ڊوک) سان ظاهر ٿيو آهي.

هن ڪتاب ۾ هن سنڌي ناول سميت هڪ اردو ۽ ترجمو ٿيل ناولن کي پڻ تجزيي هيٺ آندو آهي، پر ان کي به سنڌي ناول جي پڙهت جي تسلسل واري شاهوڪاري ۾ شمار ڪبو.

هوش محمد پتي جو هيءُ ڪتاب سنڌي ناول بابت هڪ ريڊنگ ڊسڪورس ضرور آهي. جنهن ۾ هن سنڌي ناول ۾ موجود تحليل نفسيءَ جهڙن محرڪن ۽ سريئلزم جهڙين اظهار جي ادبي ٽيڪنيس سان سنڌي ناول جي اوک ڊوڪ ڪئي آهي.

هن ڪتاب جي تنقيدي اهميت ضرور آهي، ڇو ته موجود وقت ۾ سنڌي ناول تي تجزياتي مواد ته گهڻو ملي ٿو پر تنقيدي مواد نه هجڻ جي برابر آهي. ان سلسلي ۾ هي ڪتاب سنڌي ناول تي هڪ انتقادي اڳڀرائي ضرور آهي.

هي ڪتاب سنڌي ناول جي ريڊر، سنڌي ناول جي نقاد کي سنڌي ناول بابت ڪا جوڳي راءِ رکڻ بابت به مددگار ٿي سگهي ٿو. سنڌي ناول بابت پڙهت جو هي مڪالموريڊنگ ڊسڪورس علمي ضرور آهي. اڃان به سنڌي ناول جي ريڊنگ ڊسڪورس کي گهڻ رخي ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي. پر پوءِ به سنڌي ناول کي تنقيدي ادب ۾ ڪجهه نئون زاويو ملڻ تي ليکڪ جي هن ”اوک ڊوڪ“ جي آڃيان ڪجي ٿي.

خادم بالادي

- مورو

ناول لکڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. ائين به آهي ته هي ناول جو دؤر آهي. سموري دنيا ۾ ناول جو ڀول بالا لڳو پيو آهي.

هوش محمد پتيءَ هڪ طرف ناول لکڻ جو ڏکيو ڪم ڪيو آهي ته ٻي طرف ناول متعلق هي اڀياسي قسم جو ڪم ڪري، هڪ ٻي سنجيده وڪ ڪنئين آهي. پاڻ وٽ تنقيدي ڪم جو مقدار به گهڻو ڪونه آهي. اهڙي صورتحال ۾ جديد سنڌي ناول جي موضوعن، فن ۽ تجربن متعلق، هوش محمد پتيءَ جا هي ليک يقينن اهميت لهڻ.

هوش محمد پتيءَ مختلف ليکڪن جي، مختلف وقتن ۾، مختلف موضوعن تي لکيل ناولن کي پنهنجي اڀياسي اک ۾ آڻي، جديد سنڌي ناول کي پرکڻ جي پنڌ ۾ اهم وڪ ڪنئين آهي. سندس هي ڪتاب جديد سنڌي ناول جي وڌيڪ اڙڪ ڊوڪ واري سفر ۾ هڪ قسم جو بنياد فراهم ڪرڻ وارو ڪم به ڪندو.

تنقيد ذميواريءَ وارو ڪم هوندو آهي. هن ڪم ۾ ليکڪ جي جذباتيت سندس مؤقف کي ڏکي به وجهندي آهي. هوش محمد پتي اهڙي ڪنهن به جذباتيت جي ور نٻي ٿو چڙهي. اها سندس سليقي ۽ سمجهداريءَ جي نشاني آهي. هنن لکڻين جي حوالي سان ڪي اختلاف به ضرور سامهون ايندا، ۽ مان سمجهان ٿو ته اهي ئي هن ڪم جي سڻاڻا جو سبب بڻجندا.

امراقبال

ڪٿ نه لڳين ڪڏهين...

لينن ۽ ان جي زال ڪروپسڪيا شاديءَ کان پوءِ ٻيڙيءَ ۾ سير ڪري رهيا هئا ته ڳالهين ڪندي، لينن چيو، ”نت هئمنس جو بک ناول مون کي ڏاڍو وڻندو آهي.“ ان تي ڪروپسڪيا چيو، ”پر نت هئمنس ته ڪيترائي ناول لکيا آهن، توکي فقط ”بک“ چو وڻندو آهي؟“ جنهن تي لينن چڙهي جواب ڏنو، ”ائين چو آهي ته توکي نت هئمنس جا ٻيا سڀ ناول وڻندا آهن، رڳو بک ئي نه وڻندو آهي؟“

مٿي ڳالهه مون ان لاءِ لکي ته سنڌي اديبن کي به دنيا جي سڀني ٻولين جا سڀ ناول وڻندا آهن، عجيب و غريب ڪهاڻين وارا بنا چس وارا ناول به پڙهي ويندا آهن پر سنڌي ناول پڙهڻ لاءِ ڪٿندا آهن ته ڪا چڱائي جي اميد انهن مان نه ٿي رکي سگهجي، پوءِ اچي چٽي ڪوري واري ڊيگهه ڪندا. آئون چوندو آهيان ته سنڌي ناول ۾ جاندار موضوع آهن، ڪهاڻي به ڪمال جي رڪن ٿا پر انهن کي گهڻ رخي نظر ۽ زاويي جي ضرورت آهي. تنقيد نوان زاويا ۽ نئين راهه متعين ڪرڻ آهي. پر هتي سنڌي ناول تي فارمولا تنقيد تحت نقطه چيني ٿي رهي آهي. سنڌي ناول جيترو به لکيو ويندو ان سان انهيءَ ۾ جان ايندي ۽ نوان رجحان پيدا ٿيندا. پر هتي ناول لکڻ تي به عجيب قسم جي هاءِ گهوڙا ڪئي ٿي وڃي. محمد اسماعيل عرساڻي موجب: ”جهڙي طرح گندي شعر لکڻ ڪري ادب کي گندو ڪيو وڃي ٿو، ساڳيءَ طرح گنديءَ ناول نويسيءَ مان به ادب کي گهڻو ڏوڪورسي ٿو.“ (1)

گندي شاعريءَ کي اڄ تائين ڪوئي ياد نه ٿو ڪري. گنديءَ مان مراد غير معياري آهي. ائين غير معياري ناولن کي به ڪوئي ياد ڪونه ڪندو ۽ اهي ليکي ۾ ئي نه ايندا. منهنجي اها راءِ آهي ته گندو ناول ان ڪري ٿو مارڪيٽ اچي ڇو ته ان جا ايڊيٽر ناهن، جيڪڏهن ايڊيٽر هجن ته ناول گهڻا پاليش ٿي وڃن، سنورجي ۽ بهتر ٿي اچن. ان سان انهن جو معيار به وڌندو.

سنڌي ناول ۾ ايڊيٽنگ جا تمام وڏا بلانڊرس/ گهڻا آهن، وڏا وڏا ناول نگار سالن پڄاڻان ناول ڇپائي مارڪيٽ ۾ آڻن ٿا پر انهن ۾ هڪ ئي ڪردار به نه ناول هجڻ ڪري پڙهندڙ واٽڙو ٿي وڃي ٿو ته هي ڇا ماجرا آهي. اهڙو مثال ”بي رنگ“ ناول ۾ به آهي ته هائپر سومنيا ۾ ”کيس ۽ سندس“ ايترا دفعا لکيل آهي جو ائين ٿو لڳي رڳو ناول انهن ئي لفظن سان ڀريو ويو آهي.

جيڪي به سنڌي ناول مارڪيٽ ۾ اچي رهيا آهن اهي موبائيل تي ڪمپوز ڪري ڪمپيوٽر تي لاهي سڌو ڇپائي جي لاءِ موڪليا وڃن ٿا. جڏهن ته انهن جي ايڊيٽنگ وارو مرحلو طئي نه ٿو ڪيو وڃي. جنهن سان پڙهندڙ پوڳي ٿو. تازو ”ڪتاب دشمن ناول“ آيو. اهو سڄو ناول به مون کي موبائيل تي لکيل لڳو ۽ ناول ۾ رڳو ڪاما آهن، مڪالمن کي واک جي نشانين ۾ نه لکيو ويو آهي. ضروري جاين تي بيھڪ جي نشانين جي ڪوٽ آهي. مطلب ته ان ۾ ايڊيٽنگ جا انيڪ سارا مسئلا هئا.

سنڌي ناول ۾ ڪردار نگاري به هڪ وڏو معاملو رهيو آهي. اڪثر نڌي ناولن جا مک ڪردار يا ته ليکڪ هوندو آهي يا ادب دوست. پر

تمام ٿورڙا سنڌي ناول آهن جن جا مک ڪردار رائيٽر ناهن. ضروري ڪونهي ته هر ناول جو مک ڪردار رائيٽر هجي. سڀ ڪردار هڪ جهڙي ٻوليءَ، لهجو ۽ سوچ رکندڙ آهن. جنهن سان به ناول جي سونهن متاثر ٿئي ٿي.

محمد اسماعيل عرساڻي مطابق: “هڪ ئي ۾ ساڳيو ئي ڪردار متضاد عادتون وارو نه هوندو آهي، ڇاڪاڻ جو ڪو به انسان يڪ وقت ايماندار ۽ بي ايمان، ظالم ۽ همدردي نه ٿو سگهي.” (2)

عرساڻي صاحب جي ان ڳالهه وارو معاملو به اڄوڪي جديد دؤر جي سنڌي ناول سان وڌيڪ آهي. عادت ڪا هڪ ئي سگهي ٿي. جئين عرساڻي جي حوالي ۾ آهي به مخالف عادتون نه هونديون آهن. آءٌ سمجهان ٿو جيڪڏهن ايڊيٽر ڏسي ته اهو نقص به سنڌي ناول مان نڪري ويندو.

سنڌي ۾ ناول جا تمام سٺا ايڊيٽرس آهن جيئن: اڪبر لغاري، علي آڪاش، مينر چانڊيو، ڪليم ٻٽ، عظيم رونجهو، اظهر نوناري، ممتاز بخاري، ثقلين دادن لاشاري، نور نبي راهو جو نور جوڻيجو، ننگر چنو، امر لغاري، خليف ڀگميو، راقم الحروف ۽ ٻيا جيڪي دلچسپي وٺن ته سنڌي ناول جي ايڊيٽنگ جا اهم ترين مسئلا ختم ٿي سگهن ٿا جهڙوڪ: گرامر، بيهڪ جون نشانيون، مکالما، سيرنگاري، گهاٽڻا، جزئيات نگاري، زمان مڪان.

سيرت نگاري جي باري ۾ محمد اسماعيل عرساڻي لکي ٿو ته: “سيرت نگاريءَ جا ٻه طريقا آهن: پهريون اداڪارن جي گفتگو مان ظاهر ڪرڻ. ٻيو: مصنف جي قلم مان.” (3)

سنڌي ناول ۾ بيان ڪرڻ جو مسئلو به آهي جنهن کي مٿئين عرساڻي صاحب جي حوالي جي روشنيءَ ۾ ڏسي سگهجي ٿو. سنڌي ناول نگار سيرت نگاريءَ ۾ چڪ ڪائي وڃن ٿا.

سنڌي ۾ ناول ايڊيٽر جون گهرجون ۽ مهارتون

ايڊيٽر ڪنهن به ليکڪ جو ساٿي هوندو آهي ۽ مختلف ملڪن ۾ ايڊيٽرن کي پئسا ڏئي ڪم ورتو وڃي ٿو. ايڊيٽر اهو ڪم ڪري ٿو جيڪو ليکڪ کان رهجي وڃي ٿو. ايڊيٽر جو ڪم ليکڪ ٿيڻ نه هوندو آهي پر سٺا ليکڪ ٺاهڻ هوندو آهي. اهو ڪم هتي سنڌيءَ ۾ به وڏي وقت کان هلندڙ آهي ان کي ظاهري ۽ پروفيشنلي نه ٿو ورتو وڃي. ايڊيٽر ائين هوندو آهي ته هو ليکڪ جي ڪم کي ايمانداريءَ سان ڏسندو آهي.

هتي ڪجهه ايڊيٽرس جي ڳڻن/ڪمن تي ڳالهايون ٿا:

- تخليق جي باري مڪمل خبر هجي ته ڇا تي ڪم ڪرڻو آهي:

ايڊيٽر جي اڳيان پيل ڪنهن به مسودي جي مسئلن جي باري ۾ ڄاڻ هجڻ گهڻي لازمي آهي ته هن کي ڇا تي ڪم ڪرڻو آهي، ڇا ٻوليءَ جي بناوت تي ڪم ڪرڻو آهي؟ ڇا پروفنگ جي چڪن کي درست ڪرڻو آهي؟ ڪردار نگاري جي جھول کي ڏسڻو آهي؟ هڪ سٺو ايڊيٽر سڀني ليولس تي لهي ڪم ڪندو آهي. سٺو ايڊيٽر سڄي مسودي کي غور سان اڀياس ڪري، ڪٿي ڪهڙا جھول آهن انهن جي نشاندهي ڪندو آهي. صلاحون ڏيندو آهي ۽ بهتر ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته جيئن اها لکت چڪن کان آجي ٿئي.

• ایڊیٽر کي وسیع ڄاڻ ۽ ان کي وڌائڻ جي اهمیت بابت معلوم
هجي:

ڪجهه ماڻهو رڳو ایڊیٽ ڪندا آهن جيئن سافت ویئر ایڊیٽنگ.
میڊیکل یا انجینیئرنگ جا پیپرس.

ان کان وڌیک ایڊیٽرس سیاست ۽ بزنس تي مسودن کي یا ان کان به وڌیک
جدا جدا موضوعن تي ڪتابن کي ڏسن ٿا ته جيئن مواد پڙهندڙن جي لاءِ
سمجھ جوڳو ٿئي. ایڊیٽر انهيءَ سڄي مواد کي وڏي مهارت سان پنهنجي
ياري دوستيءَ کان هٽي ڪري ڏسي ٿو ایڊیٽ ڪري ٿو. تجربی ڪار
ایڊیٽر مضمون جي ٽڪرن کي پڙهي درستگیون ڪري ٿو.

• ایڊیٽر جو لیڪ کي نفسیات کي سمجھڻ:

لیکڪن کي پاڻو، همدردی، ایمانداري ۽ چٽي نگاهه جي ڪپندي آهي.
هڪ سٺو لیڪ انارپرست یا اڳرو نه هوندو آهي. ایڊیٽر ان کي صلاحیتن
کي تسلیم ڪندي لیڪ کي هاڪاري بهتری/ایڊیٽنگ ڪندو آهي ته
جنهن سان لیڪ جي لکڻي شاندار ٿئي ۽ ان ۾ سگھ پیدا ٿئي.

• ایڊیٽر کي لیڪ جي احترام ڪرڻ گھرجي:

ایڊیٽر کي لیڪ جي خیالن ۽ وقت جو احساس/احترام ڪرڻ گھرجي
بجاءِ اجائي تنقید جي هڪ ایڊیٽر طور ان جي تعمیر ڪرڻ گھرجي.

• لیڪن کي درست بنائڻ نه کي رڳو مسودو:

عام قسم جا ایڊیٽر رڳو مسودا سڌاریندا آهن. پر هڪ وڏو ایڊیٽر لیڪ
جي ٽیکنڪ ۾ اوڻائين کي نیڪ ڪندو آهي. ایڊیٽر جي ایڊیٽنگ مهارت
سان لیڪ وڌیک موقعو ملندو آهي پنهنجي لکڻي کي سڌارڻ ۽ سنوارڻ
جو.

• ایڊیٽر صلاحن ۽ خیالن ۾ آزاد هجي:

عام قسم جا ایڊیٽر صرف لفظن کي ڏسندا آهن. پر اعليٰ قسم جا ایڊیٽر تخیل ۽ نظریي کي به بحث هیٺ آڻي درست رخ پیش ڪندا آهن. لیڪڪ خیال کي ڪهڙي پسمنظر ۾ پیش ڪري ٿو آیا اهو نیڪ آهي عام طور تي یا نه ایڊیٽر ان پعمانا به بهتر ڪري ٿو.

• ایڊیٽر مختلف گهاڙیتا/بناوت جوڙي ٿو:

ایڊیٽر ڪنهن به مسودي ۾ لفظن یا گرامر ۾ فعلن، ضمیر یا حرف جر جي استعمال جوڙجڪ ۽ بناوت کي نواڻ آڻي ۽ ورجاءُ کي ختم ڪري ٿو. جنهن ڪري به لیڪڪ جي لکت جو نئون دڳ متعین ٿیئي ٿو.

• لفظن جي شاعراني چس کي ۽ افادیت کي سمجھڻ:

لفظ پڙهندڙ جي ذهن ۾ آواز ڪندا آهن احساس جوڙیندا آهن، روئاريندا ۽ ڪلائيندا آهن. هڪ قابل لیڪڪ ننڍا ۽ وڏا جملا، مکالما، تجریدی استعارا، تشبیھون ۽ بیھڪ جي نشانین سان پڙهندڙ ۾ هڪ قسم جي موسیقیت پیدا ڪندو آهي. ورجاءُ یا ته ٽیڪنڪي ٿي سگهي ٿي یا غلطي اهو مواد تي دارومدار رکي ٿو. جڏهن ایڊیٽر انهيءَ کي سھڻي نموني سان ایڊیت ڪري ٿو ته ان جو معیار اجا به وڌي وڃي ٿو.

• ایڊیٽر کي ٻوليءَ جي قاعدن جي مڪمل ڄاڻ:

سنڌيءَ ۾ ناول یا ڪھاڻي کان علاوه جيڪي به ڪتاب ڇپجن ٿا ان ۾ ضمیرن، حرف جملي ائين ڪڍي ڇڏجي جي ڳالهائڻ جي لفظن جي درست استعمال جي لاءِ ایڊیٽنگ ۽ ایڊیٽر هجڻ لازمي آهي. ان کان علاوه بیھڪ جون نشانین جيڪي پڻ لکڻي جي حسن جي لاءِ تمام گھڻيون ضروري آهن. سندس، کيس، ته یا ٻين لفظن جي رکڻ جي ڄاڻ گھٽ هجڻ ڪري ڪتابن

۾ تمام وڏا مونجھارا جنم وٺي رهيا آهن ان لاءِ ايڊيٽر جي گهرج وڌندي پئي وڃي. لغت جي مهارت ٻوليءَ ايڊيٽر سان گڏ جنرل ايڊيٽر کي به هجڻ لازمي آهي. جنهن سان مسودو چٽو ۽ غلطي کان پڪ بڻجي ٿو. ان جي جاڻ پنهي ليکڪ ۽ ايڊيٽر کي بنهه هجڻ لازمي آهي. جيڪڏهن انهن شين تي اڄوڪي دؤر ۾ سوشل ميڊيا يا ڪٿي ڪو طنز/توڪيا ڪو رايو سامهون اچي ٿو ته سموري تخليق ۾ لڙهي وڃي ٿي. منهنجي خيال ۾ ليکڪ ۽ ايڊيٽر ملي ڪري اهڙا ڪتاب پيش ڪرڻ گهرجن جن سان پڙهندڙ کي آساني ۽ لطف اچي نه ڪي ڪاوڙ.

• ايڊيٽر کي ليکڪ جي آواز کي قائم رکڻ:

وڏا ايڊيٽر ليکڪ جي اصلي آواز جيئن جو ٿيندڙ برقرار رکندا آهن نڪي ليکڪ جي نقل ڪاپي ٿيندا آهن. قابل ايڊيٽر جو ڪم مسودي جي سنوار ۽ ليکڪ جي لکڻي جي روح سگهارو ڪرڻ هوندو آهي.

• تيز تر يا وقت تي ڪم اڪلائڻ:

جيڪڏهن ايڊيٽر وقت تي ڪم کي اڪلائي ڏئي ٿو. ان مسودي ۽ ليکڪ جي وقت سر پڌرائي ٿئي ٿي، ڪتاب وقت سر بهترين نموني اچڻ سان مقبوليت ادبي حلقن ۾ وڌي ٿي.

ايڊيٽرن کي ليکڪن سان گڏ ڪم ڪرڻ گهرجي ۽ ليکڪن کي ايڊيٽرن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ گهرجي، ڪيترائي ليکڪ ائين سوچين ٿا ته ايڊيٽر کان ڪم ڪرائڻ ۾ ماڻهو گهٽ ٿي ويندو. پر ان سان شيون معياري ۽ بنا نقص جي ٿي وڃن ٿيون.

سنڌي ناولي جي دنيا وسيع ٿي رهي آهي ان تي ڊسڪورس به تيز ٿي رهيو آهي. نوان ناول نگار پيدا ٿي رهيا آهن. جيڪي سنو به لکي رهيا آهن

ظاهر آهي ته شروعاتي لکڻي ۽ عمر جي تقاضا موجب اها ايڏي وڏي شاهڪار ته نه هوندي پر ڪنهن حد تائين ان ۾ ڪا به ليکڪ جي هڪ اڌ سنڌي هوندي پر اسان جي نقاد کي صرف پنهنجي پسند ناپسند موجب شين کي پرکڻو آهي. ڪجهه ليکڪن کي اهو اعتراض به آهي ته ذاتي خيال لکي ان کي ناول جو نالو ڏنو وڃي ٿو. اومنهجا نام نهاد نقاد! دنيا جو سمورو ادب ذاتيات جي پيداوار آهي. دوستو وسڪي ناول ۾ پاڻ ڪردار طور موجود آهي ته ڪم هلي ٿو وڃي پر جي سنڌي ناول نگار پنهنجا ذاتي تجربا ناول ۾ وڌا ته اهو ناول ناهي.

بيو ته پوسٽ ماڊرن دؤر ۾ ڪهاڻي جي ڪا اهميت ئي نه رهي آهي رڳو بيانو اهميت اختيار ڪري ويو آهي. پوسٽ ماڊرن دؤر جي فڪشن رائٽرس ڪهاڻي سان وڏي جث ڪئي آهي.

هوش محمد ڀٽي

حوالا:

1. عرساڻي، محمد اسماعيل، چار مقالا، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ، 2017ع، ص 17
2. ساڳيو، ص 48
3. ساڳيو، ص 14

2020ع ۾ ڇپيل سنڌي ناولن جو وچور

1. اڌ ڌڪوئي آهيان، بانو محبوب
2. طريقت جو سچ، منظور ڪوهيار
3. جرڪندڙ جسم اداس راتيون، ابراهيم ڪرل
4. يادن ڪي الوداع ستار رند
5. ڪجلا سر اجمير پتو
6. آمري محمد يوسف جويو
7. منچر، منظور تهيم
8. پتڪيل ماڻهو، امر ثنا
9. نئون ماڻهو حيدر دريا
10. وجود ذلعي زنگور
11. واپسي انور ڪليم
12. ايلسا عبدالواحد سومرو
13. پيلي ڏاهو ٿي، آتم ميگهواڙ
14. ميرن جو مقام روشن علي تنيو
15. ڪتا (ناول) رسول ميمڻ (ابايل ۾ رسالي ۾ ڇپيو)
16. پلجرزم ڪليم پٽ (ابايل رسالي ۾ ڇپيو)
17. محبت ۾ موت اشوڪ ساگر (فيس بوڪ تي)
18. هوءُ وٽشا نه هئي، ثنا الله شيراڻي ملڪاڻي (فيس بوڪ تي)

2021ع ۾ ڇپيل سنڌي ناولن جو وچور

1. چچريل لاش، احمد شاکر
2. کووڊ 19 اختر حفيظ
3. يوتوپيا، کليم پت
4. منهنجي جان ڪوڪو، نور راهو جو
5. عيوض ۾ عذرا، آغا رفيق احمد وقار
6. وڃايل چاهت، امر ثناء
7. سنڌ پرينءَ سان، در محمد پرڙو
8. مينهان ۽ نيهان (ٽي ناوليت) جهان آرا سومرو
9. مري ويل ماڻهو، ڏانمن خط، مشتاق سعيد
10. آراڌني، زبيده برواڻي
11. ڌاڙيل يا درويش، پرويز
12. ڪامريڊ، زلفي زئيور
13. آگم پريت، امداد ڪانهيو
14. جيئڻو ٿو پوي، پروفيسر محمد صديق انڙ
15. آخري اسٽيشن، رزاق سهتو
16. ڪتا، ناول رسول ميمڻ
17. تو بن اداس من، ايس نرگس حق
18. هون تو هيڪلي، بانو محبوب جو ڪيو
19. رجيم، انور کليم
20. ڳوٺ موٽي هلون، نور راهو جو (سڦلڻا رسالي ۾ ڇپيل)

2022ع ۾ ڇپيل سنڌي ناولن جو وچور

1. ريگل چوڪ، کلیم ٻٽ
2. گستاخ محبت، سلیم جمالي
3. سستي ٽيبل مھانگي ڪرسي، جنوئي ڪامران
4. آئون ۽ مان، آفتاب راھمون
5. ڪھڪشائن کان اڳتي، عبدالرافع شيخ
6. چمڙيءَ جو پٿر، عبدالقادر پرڙو
7. هو... دريا خان لغاري
8. وڻ عباس ڪوريجو
9. پريتم اسير امتياز
10. زيور ٽيم زنجير، عبدالقادر پرڙو
11. ڪڪر منجھ ڪپار، جهان آرا سومرو
12. سنڌو، يار محمد چانڊيو
13. ڊي ناڪ 109، منظور ڪوهيار
14. شاھ لطيف، سرمد چانڊيو
15. ذات جي ڏيھ ۾، ارشاد سومرو
16. ڪبوتر جواب ڳولي ٿو، انور کلیم
17. خالي پٽي جو ڪاڇ، نور جوڻيجو
18. ھيمون، محبوب سنڌي
19. زيور ٽيم زنجير عبدالقادر انڙ
20. ڏينھن مڙئي ڏون الھڏنو ڪاڪا
21. اڌ چھرو عبدالواحد سومرو
22. استاد ناوليت ٻارن جي لاءِ غفار سومرو

2023ع ۾ ڇپيل سنڌي ناولن جو وچور

1. ڪهاڻين جو شهر، ڪليم پت
2. ڪيفي ادب، اختر حفيظ
3. عاشق عورت، رزاق سھتو
4. ڌرتيءَ جي پوتر ڌيءَ، جاوید جسڪاڻي بلوچ
5. ڪيم روح رهاڻ، فرح غني ميمڻ
6. رنڊيءَ جي ڌيءَ، ذلعي زنڀور
7. ڪنڀيل ماڻهو، جي خود ڪلامي، رحمت سومرو
8. اندر جنين رڻ، امين قريشي
9. هائپر سومنيا، مجيب اونو
10. ڳوٺ، منل چانڊيو
11. پاڻيءَ منجهه جهوپڙا، قادر سولنگي
12. اي واءِ اسٽوڊيو، علي صفدر
13. انشورنس واري چوڪري، اقبال بلوچ
14. موهن جو ماڳ، سڪندر عباسي
15. بوند بوند زندگي، جهان آرا سومرو
16. بي رنگ، ممتاز بخاري
17. آترو بلا، سرمد چانڊيو
18. (منهنجو ڌڪ انور پيرزادو - سوانحي ڪوٽا ناول)
محمد علي پٺاڻ
19. وطن، جتوئي ڪامران

جديد سنڌي ناول جو تجزيو: هوش ڀٽي

20. تون... همت جڪراڻي
21. جنت پور، محبوب سنڌي
22. ميرانجهڙيون شامون، ساگر آفتاب بجير
23. هاويه، فوزيه سنديلو
24. گونگو ويراڳ، سانول جمالي
25. هڪ هئي قرت العين، محمد انور بلوچ

•

2024ع ۾ آيل ناول

1. ڪتاب دشمن، واحد ڪانڌڙو
2. سون ورن سامي، هوش محمد ڀٽي

محمد علي پٺاڻ جو ڪوٽا ناول

مسافتون ياد جون...

رابندر نات ٽئگور جي منظوم شاعريءَ جو آئرلينڊ جي شاعر ۽ نقاد William Butler Yeats جڏهن انگريزي نظم ۾ گيتانجلي جي نالي سان ترجمو ڪيو ۽ جنهن عيوض ٽئگور کي نوبل انعام به حاصل ٿيو. ٽئگور جي نوبل انعام ماڻڻ بعد نشري نظم جي اهميت وڌي وئي ۽ هر شاعر ان جو اثر ورتو. پوري ننڍي کنڊ ۾ هر ڪوي نشري نظم لکڻ لڳو. جيڪو سلسلو اڄ سڌو هلندو اچي ۽ نشري نظم شيخ اياز کان محمد علي پٺاڻ تائين پنهنجون منزلون طئي ڪري عروج تي پهچي چڪو آهي.

اهڙي نشري نظم اسلوب ۾ مشهور ڪوبس ۽ نثرنگار محمد علي پٺاڻ هڪ طويل نشري نظم لکي ان کي ڪوٽا ناول جو نالو ڏئي، نئين صنف جو اعلان ڪيو آهي. ڪويتا ادب جو هڪ الڳ حصو آهي ۽ ناول وري نشري ادب جو هڪ الڳ شعبو آهي. انهن ٻنهي کي ڳنڍڻ بنهه عجب ۾ وجهندڙ ۽ سمجھ ڪان ٻاهر آهي. شاعريءَ جا پنهنجا اصول ۽ قاعدا آهن. جڏهن ته ناول جا پنهنجا هڪ مخصوص قسم جا لوازمات آهن.

هن ناول جو مهاڳ اڌ سومري لکيو آهي. تجربا شاعريءَ تي ته پوري دنيا ۾ ٿيندا رهن ٿا پر ناول جي ميدان ۾ گهٽ تجربا ٿيا آهن. البته ڪهاڻي کي ننڍي کان ننڍو بڻايو ويو آهي. جيڪا وڃي هڪ ست تي پهتي آهي. جنهن کي مون ڪهاڙڙي جو نالو ڏنو آهي. مهاڳ ۾ اڌ سومرو هن قسم جي ڪوشش کي ”آتم ڪٿائي- ڪوٽا ناول“ جو نالو ڏئي ٿو ۽ هڪ نئون تجربو پڻ ڪوٺي ٿو. جيڪا پڻ هڪ جدا صنف يا ڳالهه ٿي پوي ٿي. مهاڳ کان بعد ۾ انور شيخ، عبدالوحيد چانڊيو، منظور ڪلهوڙو، لطيف نوناري جا رايا

ڏنل آهن. جن جي راین ۾ جيڪو گهڻي کان گهڻو زور آهي اهو “هڪ نشست ۾ پڙهڻ جهڙو ناول” واري ڳالهه تي آهي. ڪنهن به ادبي تخليق لاءِ اهو دليل ڪافي نه آهي ته اها هڪ نشست ۾ پڙهي ختم ڪري سگهجي ٿي. هر ٻوليءَ جا پنهنجا پنهنجا قدر ۽ اظهار جا هڪڙا الڳ پيراميٽرس هوندا آهن. وحيد چانڊيو هن ناول بابت راءِ ڏيندي لکي ٿو ته “منهنجا انگريزي ۾ وڪرم سيٺ جا ڪجهه ٻيا Verse ناول پڙهيل هئا.” جيڪڏهن انهن جي ڪهاڻي، پلاٽ تي به ٿوري راءِ ڏئي انهن جا نالا ڏنا وڃن ها ته پڙهندڙن جي لاءِ مونجهارو نه ٿئي ها.

هن ناول جي اچڻ تي، جنهن کي آءٌ ناول نٿو سمجهان. اهو هڪ طويل نشري نظم آهي. ان تي ڪيترائي تبصرا ۽ اڀياس لکيا ويا آهن. پر انهن مان ڪنهن به هڪ ۾ به هن تجربي جي فني ۽ فڪري حوالي سان تنقيد جي نگاهه سان نه ڏٺو ويو پر رڳو تعريف، تعريف، تعريف جا ئي ڍڪ ڀريا ويا. اسان جي سماج ۾ ادب دنيا ۾ ياري نپاڻ هڪ روايت بڻجي وئي آهي ائين هن ناول جي حوالي سان مصنف کي تمام وڏن ۽ سٺن اديبن به وڏا وڏا لقب پنهنجي دوستي جو فرض نپايو.

هن ڪوتانا ناول تي پهريان ناٽڪ رسالي پاران ڪارنر هلايو ويو. جنهن ۾ به سواءِ تعريف جي ڪجهه به نه هيو. رکيل مورائي جو مضمون “ياد جي مسافت سدائين رهڻي آهي!” جي نالي سان آهي. جنهن ۾ هوليڪي ٿو ته “اهڙي ڪوتانا ناول جو تجربو رحمت الله مائجوني ڪيو هو.” پر جيتري قدر مونکي خبر آهي ته رحمت الله مائجوني “ڪوتانا ڪهاڻي” لکي هئي. جيڪو تجربو به ڪامياب نه رهيو. باقي سندس ناول “ڳولا” فني ۽ فڪري لحاظ سان پنهنجي جوهر ۾ هڪ مڪمل ناول آهي. رکيل مورائي هڪ ٻيو دليل ٿي

ايس ايليٽ جو ڏئي ٿو ته ”ورجاءُ کان نواڻ بھتر آھي.“ اختمامي جملن ۾ لکي ٿو ته ”مان به هن تجربي سان سمھت نه هوندي، سندس تجريبي لاءِ خوشگوار اميد رکان ٿو.“ حيرت آھي جڏهن سمھت نه آھيو ته اميدون ڪھڙيون؟! مون کي ته هن تخليق ۾ ڪٿي به نواڻ نظر نٿي اچي ڪا به تشبيھ، ڪو استعارو ۽ ڪي خاص ترڪيبون ڪجھ به نه، موضوع به ساڳيو آھي جيڪو اسان گھڻي وقت کان پڙھندا پيا اچون.

عظيم مفڪر ھير اڪليٽس چيو هو ”ھر شيءِ مسلسل تحرڪ ۾ آھي. ھر وٽ پنھنجي جوھر ۾ موجود تضاد سان جدل ۽ جنگ ۾ رھندي نواڻ کي جنمي ٿي.“ مڃون ٿا ته محمد علي پٺاڻ ڪوٽا ناول لکي نواڻ کي جنميو آھي. نواڻ يا تبديلي ابتڙن جي ميلاپ يا ٽڪراءُ مان پيدا ٿيندي آھي. پٺاڻ صاحب به ائين ڪيو آھي. ناول ۽ ڪويتا جي ابتڙ کي ملائي ھڪ اھڙي صنف ٺاھي وئي آھي جنھن جو تخليقڪار نالورڪڻ ۾ به منڌل لڳي ٿو. ڪوٽا، شاعريءَ ۾ وزن جي کوٽي واڌي لاءِ استعمال ڪيو آھي. جنھن جو وزن فعلن ٿيندو. جڏهن ته ڪويتا جو وزن فعولن ٿيندو. جيڪڏهن اسين چئون ڪويتا ناول ته اھو جڻ ڊگھو ۽ ڏکيو ٿي پوي ٿو. ان لاءِ ڪوٽا ناول رکڻ جي ضرورت محسوس ڪئي وئي آھي. ڪا به تبديلي ھر رھند يا ھر صنف ۾ پسند جوڳا نتيجا مھيا نه ڪندي آھي. ھي تبديلي يا نواڻ به ھٿرادو گھڙاوت آھي ان ۾ ڪا به سائنس يا فني پختگي ناھي.

ھڪ ٻئي مضمون ۾ رسول ميمڻ صاحب، محمد علي پٺاڻ جي پيٽ دنيا جي تمام وڏي ناولست ۽ ڪائناتي وسعت رکندڙ ذھن دوستو وسڪي سان ڪري ٿو. جنھن جو مختصر ڪھاڻيون به جھڙوڪ: ڳھيلي جو خواب، جھريل جذبا ۽ اجھاڻل اڪيون، جواڙي به ھڪ ڊگھي ناول وانگر آھن. دنيا

جي نقادن مطابق اگر سڄي دنيا جي افسانوي ادب جا ٻه ڀاڱا ڪيا وڃن ته هڪ دوستو وسڪي جو لکيل افسانوي ادب ته ٻيو سڄي دنيا جو. دوستو وسڪيءَ جي ماضي ۽ محمد علي پٺاڻ جي ماضيءَ جي اظهار ۽ فن ۾ ڏينهن رات نه پر زمين ۽ ستن آسمانن جو فرق آهي.

مغربي اسان کان ناول جي شعبي ۾ تمام گهڻا اڳتي آهن. انهن نه رڳو تمام وڏا ناول نگار پيدا ڪيا آهن پر اتي ته ماڻهو ناول نويسن جي رهبريءَ ۾ هلن ٿا. پڙهندڙن تي انهن جي عملي زندگيءَ ۾ ناولن جو تمام گهڻو اثر پوي ٿو. پر مشرق ۾ نه صرف ناول نگارن جو انگ گهٽ آهي پر اتي ڪو وڏو ناولست به اڃا تائين پيدا نه ٿيو آهي. محمد علي پٺاڻ جي ناول مان اسان ڪهڙي رهبري وٺون نوجوان ڪي ان مان ڪهڙو پيغام وٺولي. سندس ناول جي پوري ڪهاڻي جتي زندگي سان جنگ ڪندي گذري ٿي، اتي سندس انت نهايت ئي مايوس ڪندڙ آهي.

ناول نشري صنف آهي. ان لاءِ نشري نظم ناول ۾ اچي سگهن ٿا ۽ اهي ڊائلاگ يا منظرڪشي لاءِ ڪتب آڻي سگهجن ٿا. جئين طارق عالم ابڙي جي “ناول رهجي ويل منظر” ۾ هن ڪٿي ڪٿي ٺاهوڪا نشري نظم ڏنا آهن. ائين ڪازان زاڪس پنهنجي ناولن ۾ گفتگو ۽ منظرڪشي طور نشري نظم ڏنا آهن.

فرنيچ شاعر بودلئير تمام گهڻا ڊگها نشري نظم لکيا آهن. جن ۾ ڪٿائي انداز آهي. انهن ۾ ته واقعا به آهن. پوءِ اسان محمد علي پٺاڻ جي هن ڪوشش کي هڪ ڊگهو نشري نظم ته چئي سگهون ٿا پر ناول نه.

هن ڪوتنا ناول جو موضوع ماضي جون چينڊڙ سانڀرون آهن. جيڪي درد سان پريل واقعن تي مشتمل آهن. پهرين جيڪا ڳالهه سمجهه ۾ نٿي

اچي اها آهي، هي ڪو ناول مونولاگ ۾ لکيل آهي ۽ مک ڪردار جونالو به نه آهي، ان مک ڪردار کي جڏهن ننڍپڻ ۾ سندس ماءُ هڪ درزيءَ وٽ، درز ڪو ڪم سکڻ لاءِ ڇڏي ٿي. هو اتي ڪم ڪار ٺيڪ ڪري ٿو ان جي باوجود به درزي کيس بنا ڪنهن دشمني يا سبب ۽ ڳڻ جي وري جي الزام ۾ پوليس حوالي ڪري ٿو ۽ پوليس هڪ ڪپڙن جي چور پار کي جنهن اها چوري ڪئي به ناهي، ڪنهن ڌاڙيل وانگر ڪٽي ٿي.

ٻيو به هڪ واقعو جيڪو ڪردار جي حالتن سان ٺهڪي نٿو اچي. جڏهن سندس گهر برسات ۾ سڄو تباھ ٿي وڃي ٿو. ان کي ٻيهر ٺاهڻ لاءِ هونائين کان ٽوڻيون وٺي ٿو. جڏهن هڪ ماڻهو وٽ گهر ٺاهڻ جي همت وسعت ناهي، اهو وري ٻين جي مدد سان ٺاهيل گهر جي خوشي ۾ ٽانهري پٽ جو ڊيگڙو لاهي ٿو ۽ مولوي کان خاص دعا گهرائي ٿو.

ٽيون واقعو به ڪيتري قدر منجهائيندڙ ۽ تضاد سان ڀريل آهي. جڏهن سندس پيڻ رات جي پيٽ ۾ گهران پڇي وڃي ٿي. هومن ئي من ۾ پاڻ کي ان جو ذميوار سمجهي ٿو. سڀ ڪجهه ڄاڻي ٿو ته سندس پيڻ چوپڇي وئي. سندس ضمير ملامت به ڪري ٿو. هو پيڻ جي وقت سر شادي نه ڪرائڻ تي ڏوهي آهي. هڪ غريب گهراڻي جي چوڪري هڪ ته گهران پڇي وڃي ٿي ٻيو ته سندس ايتري همت ڪٿان اچي ٿي جو هو اخبارن ۾ بيان ڏئي ٿي. پر اها ئي پيڻ جنهن جو پاڻ کي ڏوهي گناهگار سمجهي ٿو اها کيس جڏهن پيرن تي پوتي لاهي وڃي معافي وٺي ٿي ته کيس معاف نٿو ڪري. اهڙو ڪردار جيڪو باضمير آهي سوچي، فڪر ڪري ٿو اهو به سماج جي فرسوده غيرت واري قدر کي اوليت ڏئي ٿو.

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش پتي

هن ڪوتاناو ۾ ڊرامائي انداز ۽ منظر ڪافي آهن. اهو شايد ان ڪري ته ليکڪ ڊرامه نگار آهي. جئين هڪ واقعي جي منظر ۾ ماءُ جڏهن پنهنجي پٽ کي طوائف جي گهران وٺڻ اچي ٿي ته سندس هٿن ۾ قرآن شريف آهي. پٽ پاران مارڪٽ ڪرڻ تي اهو هوا ۾ اڏامي وڃي ٿو ۽ اتي ڪوئي ان کي جهپي وٺي ٿو.

چوٿون واقعو پڻ ڪردار جي فڪر ۽ سوچ جي نفی ڪري ٿو. جڏهن سندس ننڍي پيٽ جو موت پيٽ جو سور ٻڌائي ٿو. پر سندس پيٽ خودڪشي ڪري مري ٿي. توڙي جو کيس هر ڳالهه جو احساس ۽ سڌ به آهي ته هو انهن شين جو ذميوار آهي.

هن ڪوتاناو جو مک ڪردار جيڪو پنهنجون يادگيريون ٻڌائي ٿو، ان ۾ هي ڳالهه به غير حقيقي ۽ ڊرامائي لڳي ٿي:

“مون کي ياد آهي اها گهڙي

جڏهن ان شفيق

ٻاجهاري ۽ بي لوٽ

استاد جي محنت سان

مون اديب، عالم ۽ فاضل جي

امتحان سان گڏ

نائين ڏهين

فرست ائير انٽر

۽ بي اي جي پنهي سالن جا

انگريزيءَ ۾ پيپر پاس ڪري

پوءِ فرست ڪلاس ۾

ايم اي ايڪنامڪس ۾ پاس ڪيم.

هڪ ماڻهو جيڪو چار درجا پڙهي پنهنجي تعليم ڇڏي ڏئي ٿو ۽ ايترو جلدي ۾ وري کيس سڀ امتحان ڪئين ٿين ٿا ۽ اهو به ماسٽرس تائين سو به فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪري ٿو. ٻيو ته ٺهيو پر اهي اديب ۽ فاضل جا امتحان ڪري وٺندو آهي ۽ اهي ڪٿي ٿيندا آهن. جيڪي به هو پاس ڪري ٿو.

هن ناول جي هڪ منظر ۾ اهو استاد جيڪو مک ڪردار کي پڙهائي لکائي قابل بڻائي ٿو. ان کي سرعام گوليون هڻي اڇلايو وڃي ٿو. ليڪڪ ان جو سبب اغوا ڪرڻ تي مزاحمت ڪرڻ ڄاڻيو آهي. اهو واقعو به غير حقيقي ۽ ڊرامائي آهي. هڪ باعزت استاد کي ڀلا ڇو اغوا ڪيو ويندو. ڪهڙو اهو امير مير، ڪروڙ پتي آهي جو ان کان وڏو پينگ طلب ڪيو وڃي ها.

اهڙي طرح هي ڪوتاناوڻ غير حقيقي ڳالهين ۽ واقعن سان ٽپ ٿار آهي. هڪڙي آخري ڳالهه جيڪا به سمجهه کان بلڪل ٻاهر آهي ته هن ناول جو مک ڪردار بئنڪ ۾ ڪلارڪ جي نوڪري لاءِ درخواست ڏئي ٿو. مون ته ڪڏهن نه ٻڌو آهي ته بئنڪ ۾ ڪلارڪ ٿيندو آهي. سو به درخواست پوسٽ ذريعي اماڻي وڃي ٿي. ٻئي حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهه اها ٿي ٿئي ته بئنڪ جي نوڪري جي انٽرويو لاءِ سنڌي ٽوپي ۽ ڪلھن ۾ اجرڪ وجهي وڃي ٿو ۽ وڏي ڳالهه ته انٽرويو ڏئي به اچي ٿو. ان بعد ان ئي اجرڪ ۽ سنڌي ٽوپي جي ڪري کيس ڪهي ٽڪرا ٽڪرا ڪيو وڃي ٿو ۽ گند جي ڏير تي اڇلايو وڃي ٿو.

ناول کي هروپرون سنسي خيز بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. اهڙي قسم جي پڄاڻي ڏئي ليکڪ ڇا توڙيڪارڻ چاهي؟ اديب شاعر چاهي ڪهڙو به نظريو رکي پر زندگي سنور جي، ڪامياب ٿئي، سڌري وڃي، عقل ۽ شعور ملي اهو ئي هڪ تخليقڪار جي لکڻي يا تخليق جو مقصد يا پيغام هجڻ گهرجي. ان کي ترقي پسندي، نواڻ چئجي ته ڪو وڌاءُ نه ٿيندو.

جڳ مشهور ناول نگار گبريل گارشيا مارڪيز کي ”ويڳاڻپ جا هڪ سؤ سال“ ناول لکڻ تي جڏهن نوبل انعام مليو. ان کان پوءِ ڪائس ڪنهن پڇيو ”اڄڪلهه ڇا پيا ڪريو؟“ جواب ڏنائين ”ناول جي ٽيڪنڪ پيو سڪان.“ ان تي همراھ حيران ٿي چيو ”توهان کي ته ناول تي نوبل انعام ملي چڪو آهي.“ وراڻيائين ”اهو مون جذبي ۾ لکيو هو. هاڻي جڏهن اهو نه رهيو آهي ته ٽيڪنڪ پڪڙڻ تو چاهيان.“

جيتوڻيڪ ڪا به ادبي تخليق شعر ۾ هجي يا نثر ۾، اها زندگي جي احساسن جو فني اظهار هوندي آهي. پر احساس ڪا آخري معنيٰ ته نثار ڪن. محمد علي پٺاڻ وٽ احساس ته آهن پر ان جي فن جو اظهار جنهن نموني ناول ۾ ڪرڻ چاهيو آهي، اهو عجيب، غير حقيقي ۽ ناڪافي آهي. جذبات سان گذرڻ به لازمي آهي.

اڄ جتي سنڌي ۾ ناول جي اثاڻ ۽ تنزلي لڳي پئي آهي اتي وري پڙهندڙن کي اهڙا ناڪارا ناول ڏيڻ مور ڳو ناول جي شعبي کي پوئتي ڌڪڻ آهي. ان لاءِ ڪنهن به ادبي تخليق جي سمي نموني چنڊڇاڻ ڪرڻ هر اديب جو فرض آهي نه ڪي روايتي اڀياس لکي ميار لائي وڃي.

نور جوڻيجي جو ناول

“مذهب وحشي” جدید استعارو

ناول نگار جو تعارف:

نور جوڻيجو جيتوڻيڪ سنڌي ادب ۾ ڇپجڻ جي حوالي سان نئون نه آهي، پوءِ به سندس ادبي عمر ۽ ڪم تمام وڏو آهي. سنڌي اديبن ۾ مون هميشه اسحاق انصاري کي فوٽو گرافي ڪندي ڏٺو آهي، بيا به ان شوق جي پٺيان هوندا پر ائين نه جيئن اسحاق انصاري، نور جوڻيجي جي سڃاڻپ جا گهڻا ئي حوالا آهن. نور تمام سٺو فوٽو گرافر به آهي. سندس فوٽو گرافي تي مشتمل شاندار ڪتاب آسٽريليا جي ڪا پريس ڇاپي چڪي آهي. نور جوڻيجو مڪمل تخليقي ماڻهو آهي. سندس شخصيت جا روپ نرالا ۽ گڻائتا آهن. نور ناول نگار ۽ شاعر هجڻ سان گڏ وڏي ڳالهه ته ڳائڻ ۽ موسيقي جي ڪمپوزنگ ۾ گهري دلچسپي ۽ ڄاڻ رکي ٿو. نور جي تخليقن ۾ نفسياتي مسئلا، فلسفي جا سوال، سماجي، سياسي، ثقافتي ۽ تهذيبي شعور موجود آهي. جنهن ۾ هو پنهنجي تنقيدي ۽ تخليقي شعور، ڏاهپ ۽ سمجھ آهر ايتار ڪري ٿو. نور جوڻيجو جي ناول مذهب وحشي جو ٻيون ڇاپو 2014ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿي چڪو آهي.

جان لاک چيو آهي ته ”عقيدو اها شيءِ آهي، جنهن کي ان جي سڃاڻپ ثابت ٿيڻ کان پهرين ئي تسليم ڪيو وڃي.“ سنڌي ادب ۾ اڄڪلهه عقيدتي پرستي ۽ بت پرستي جي بازار لڳي پئي آهي، اديبن جي تخليقن

کي ادبي تنقيد جي اصولن پٽاندر نٿو پرکيو وڃي. هر اديب اهو عقيدو ٺاهي ڇڏيو آهي ته تنقيد نه ڪرڻي آهي. تنقيد گناهه آهي. تنقيد سان اختلاف پيدا ٿيندا آهن، ڪردار خراب ٿين ٿا وغيره. مون کي ته انهن ڳالهين تي ڪل ايندي آهي. تنقيد تي ادب دوست طنز به مرڪ مرڪي ٿا پون، ڇڻ وڏو ڪو ڏوهه ڪيو هجي. تنقيد خوين ۽ خامين جو مرڪب لفظ آهي ان لاءِ ان کي غلط نظريي سان نه ڏٺو وڃي، نه ئي سمجهيو وڃي. مون نور جي ناول جي خوين ۽ خامين تي نظر وڌي آهي ۽ پنهنجي هڪ راءِ قائم ڪئي آهي، جيڪا ڪل نه آهي نه ئي حتمي آهي. نقاد پنهنجي نظريي تحت ناول تي پنهنجي راءِ ڏئي سگهن ٿا.

پلاٽ ۽ ڪهاڻي:

جدید دؤر ۾، ڪنهن به ناول کي ان جي پلاٽ، مرڪزي خيال، ڪردار نگاري، منظر ڪشي ۽ طرز تحرير جي لحاظ کان پيٽي سٺو يا خراب چئي سگهجي ٿو. ناول مهذب وحشي تحليل نفسي (Psycho Analysis) جي نظريي تحت لکيل بهترين ناول آهي. ناول ۾ (Stream of Consciousness) جو به گهڻو اثر موجود آهي. تحليل نفسي هڪ اهڙو دماغي تجزيو ڪندڙ نظريو آهي. جنهن سان انسان جون دماغي بيماريون ڪنهن جسماني نقص، نه پر شخصي واڌ ويجهه واري تاريخ، روپن ۽ مختلف جنسي مرحلن مان گذري پيش آيل بدنظمين، رنڊڪن جو نتيجو آهن، هن نظريي جي بابت سڱمڊ فرائيڊ انسان جي ٻرن ۽ چڱن ۽ هر قسم جي روپن کي خواهش جو نتيجو قرار ڏئي ٿو.

ڊاڪٽر فرائيڊ مطابق نفسياتي پڇيدگين ۽ مرضن جي ور چڙهيل بيمار شخص کي سندس لا شعوري خواهشن، سوچن ۽ ارادن بابت آگاهي ڏئي صحتمند بڻائي سگهجي ٿو. فرائيڊ پنهنجي تحليل نفسي واري نظريي تحت ڊپریشن، اضطراب، Stress، ۽ صدمي ۾ مبتلا ڪيترن ئي بيمارن کي نیک ڪري ڏيکاريو.

فرائيڊ جو ڪمال اهو نه آهي ته شعور ۽ لا شعور کي دريافت ڪيو آهي. ان کان وڌي ڳالهه اها آهي ته لا شعور جي اونھائين ۾ موجود اهي ڳالھيون ڳولي لڌيون جيڪي انسان جي عمل ۽ ڪردار کي متاثر ڪن ٿيون.

مھذب وحشي ناول کي جيڪڏھن فلسفيانہ ۽ نفسياتي ناول چئجي ته ڪو وڌاءُ نه ٿيندو. هن ناول ۾ زندگيءَ جي وارتائن، روين، احساسن ۽ جذبن کي نئين انداز سان پرکيو ويو آهي. جڏهن ته آءُ چئي چڪو آهيان ته هي ناول فلسفيانہ ناول آهي، اهڙي طرح نور جوڻيجو جو لکيل مهاڳ به هڪ مڪمل فلسفيانہ تاثر ڇڏيندڙ ليک آهي. جئين فرائيڊ کي اڪثر دنيا نفسيات جو عالم نه پر فلسفي مڃي ٿي. ان جي لاءِ فرائيڊ جو هڪ حوالو ڏيون ٿا ته: ”زندگي ۾ مون کي فلسفي پڙهڻ جو ڏاڍو شوق هو، هاڻي جڏهن مان طب کي ڇڏي نفسيات جي طرف اچي رهيو آهيان، جڻ منهنجي پراڻي خواهش پوري ٿي رهي آهي.“ فلسفي ۽ نفسيات جو چولي دامن جو رشتو آهي. هي ناول فلسفي ۽ نفسيات جو ميلاپ آهي. جڏهن ته سائين عبدالقادر جوڻيجي جي ان ڳالهه سان بلڪل سهمت ٿي سگهجي ٿو ته نور بلڪل هڪ الڳ دڳ ورتو آهي جنهن ۾ هو ڪامياب ويو آهي. ناول چئن بابن تي مشتمل آهي؛

■ تنها بگهڙ

- چٿڙواڳ ايلسا
- احساسن کن وسائڻ گفتا
- سامني جامونجھارا

هر باب جي شروعات کان اڳ واريون ستون ڪمال جو ادبي رس چس رکندڙ خيال آهن، انهن جي جيتري به تعريف ڪجي اوتري گھٽ آهي. جئين سندس ٽين باب ۾ ”احساسن کان وسائڻ گفتا“ جون ستون هتي پڙهندڙن جي لاءِ پيش ڪجن ٿيون:

”ٽڪراءِ يا اڻڻجٽ جذبو خلقيندو آهي... اسان ڪهڙي سماج بابت ڳالهائي رهيا آهيون؟ منهنجي موجوده معاشري ۾ ٽڪراءِ موجود نه آهي، ڇو جو اهو بلڪل سھل آهي. ماڻهو عام طور تي آساني سان نه وڙهندا آهن. ڇا مسلسل ائين رهندي آهي رڍن جو مجموعو ٿي پيا آهن! ظاهر آهي ته انهن ڪڏهن پنهنجي ذهن کي استعمال ڪرڻ سکيو ٿي ناهي، ڇاڪاڻ جو انهن وٽ ضرورت کان وڌيڪ آساني سھولت موجود آهي.“

نور جوڻيجي سماج ۾ موجوده مسئلن کان سواءِ انسان جي ازلي ڏکائين ۽ پيڙائين تي به لکيو آهي. ناول نگار ڪوبه ناول ڪو خاص مقصد کڻي لکندو آهي ۽ اهو خاص مقصد اصلاحي پھلو هوندو آهي. مھذب وحشي مڪمل سنجيده قسم جو ناول آهي. جنهن جي پلاٽ ۾ فلسفيانه ۽ سنجيده مڪالما ۽ گفتگو آهي. ناول نگار تفريحي پھلو ڏانهن ڪافي گھٽ توجهه ڏنو آهي. جنهن سان پڙهندڙ تنگ به ٿئي ٿو.

نور جوڻيجو پنهنجي لکڻي ۾ ڪٿي به ادب براءِ ادب جو قائل نظر نٿو اچي، هو هڪ واضع ڳالهه ڪڍي هلي ٿو، جنهن ۾ سنڌي سماج جي معاملن تي نفسياتي پھلوئن کان چٽي طرح بحث ڪري ٿو.

ناول جي ڪهاڻي جرمن ڇوڪري ايلسا ۽ نوجوان سنڌي ڇوڪري ڪبير جي مرڪزي ڪردارن جي چؤگرد گهمي ٿي. ليکڪ انتهائي سهڻي نموني پنهي ڪردارن جي نفسياتي ڪشمش، احساسن، جذباتن ۽ اڌمن کي بيان ڪيو آهي.

پوري ناول ۾ نور جوڻيجو هاڪاري پهلوئن تي ڳالهائيندي ڪوڙ سارا هاڪاري خيال، سوال ۽ ڳالهيون پڙهندڙن جي ذهنن تي نقش ڪري ٿو. جئين ليکڪ ايلسا کان ٻار ٻار هاڪاري جملو چورائي ٿو: ”ڪليل درين کان پري رهجان.“ جنهن کي گهڻين معنائن ۾ وٺي سگهجي ٿو هڪ ته هوءَ کيس آواراه ڇوڪرين کان پري رهڻ جو چوي ٿي. ٻيو ته ڪبير تمام حساس انسان آهي هو اڪثر درين کان بيهي سوچي به ٿو ته غش ڪيفيت ۾ به هليو وڃي ٿو متان دري مان ڪري پوي ان لاءِ کيس اها هدايت ڪري ٿي. ٽيون ته کيس خودڪشي کان منع ڪري ٿي. جيڪو هڪ بهترين هاڪاري پيغام آهي ان نفسياتي مونجهارن ۾ ڦاٿل نوجوانن لاءِ جيڪي خودڪشي جي خواهش رکن ٿا.

ناول جو عنوان مهذب وحشي هڪ انوکو، تخليقي ۽ نه سمجهه ۾ ايندڙ نالو آهي، ڇو ته ان جو تعلق نفسيات سان آهي. ادبي معنيٰ يا شاعريءَ ۾ وحشي ان کي چئجي ٿو جيڪو هر روڪاوت کي ٽوڙي پنهنجي منزل تي پهچي. ڊاڪٽر سئگمڊ فرائيڊ چيو آهي ته: ”هڪ وحشي نفسياتي پهلو کان صحت مند رهي سگهي ٿو، مهذب ماڻهو نفسياتي صحت سان مالا مال نٿو ٿي سگهي.“ عوام عام طور تي مزدور ۽ هاري جيڪي وحشي آهن ۽ مهذب سرمائيدار.

مھذب وحشي ناول ۾ محبت ڇا آھي؟ خودڪشي ڇا آھي؟ دوستي ڇا آھي؟ انساني دوستي ڇا آھي؟ تقدير ڇا آھي؟ جنگ کان نفرت، حسن ڇا آھي؟ ناول نگار عورت تي ڳالھائيندي مڪمل فيمينسٽ ٿي پوي ٿو. حقيقي سياست ڇا ڪي چئبو آھي؟ جھڙن عظيم سوالن تي زبردست بحث ڪري عظيم راءِ ڏئي ٿو. جيئن سياست لاءِ لکي ٿو تہ:

“اھا سياست ئي آھي، جيڪا زندگي جي وسيع تر دامن ۽ آسان ترين بنائيندي آھي. پر اھا بہ سياست آھي، جيڪا زندگي کي نيچ، ڪم تر ۽ ڪرپ سان دوچار ڪري وجھندي آھي. ڪيبر جنھن سماج جو فرد ھو اتي سياست جو تصور گناھ ۽ وقت جو زيان چيو وڃي ٿو.”

“ڪنھن خاص روش ۽ منصوبي تحت سياست کي عام ماڻھو جي معيار کان ڪيرائي، انھن جي زندگي کان ڌار ڪيو ويو آھي. اُھي سياسي بحث ڪرڻ کان خوفزدہ رھندا آھن.”

“بھتر زندگيءَ جي ساڀيان پنھنجي قوم سان ئي جڙيل آھي.” جھڙيون شاندار ستون ھن ناول جون زينٽ آھن. جيئن ارسطو چيو آھي:

“جيڪو ماڻھو سماج جي اجتماعي مفادن ۽ انھيءَ جي تحفظ جي عمل جو شعور نٿو رکي، اھو سياسي ٿي نٿو سگھي ۽ جيڪو سياسي ناھي اھو مھذب نٿو ٿي سگھي.”

ليکڪ اڄ جي عالمگيريت واري سماج ۾ سندس دوست وفات ڪري وڃي ٿو تہ دوستي تي لکي ٿو:

“ڇا ڪيان؟ وڃي بہ ڇا ڪندس؟ سڄي حياتي اسان پنھنجن خواھشن ۽ حوس جي حاصلات لاءِ يارن کان پري رھياسين ۽ ھاڻ جڏھن ھو رھيو ئي ناھي تہ وڃي ڇا ڪندس؟ اھا احساس جي نفی آھي.”

ناول ۾ کبير ۽ ايلسا جيڪي صنفی لحاظ کان عورت ۽ مرد آهن. جيڪي دنيا جھان جي ڳالھين تي گفتگو ڪن ٿا پر سيڪس کان صفا وانجھيل آهن ۽ ڪٿي به اهڙو مرحلو نٿو اچي اھو ڪنھن حد تائين غير حقيقي لڳي ٿو. جنسي چڪ هڪ ڪائناتي سچ آهي ۽ ليکڪ ان کي هر ڀرڻ ڏيکاري ۽ نه چٽيو اٿس.

سڄو ناول ڏونھين سان ڀريو پيو آهي، جڏھن مون ناول پڙھڻ شروع ڪيو ۽ سگريٽ جي ذڪر پڙھيو ته آءٌ سمجھي ويم ته ليکڪ ضرور امر جليل کان متاثر ھوندو. ليکڪ نه صرف ان کان متاثر آهي پر ان جي تعريف جا ڍڪ به ڀري ٿو ۽ ان کي آدرشي فقير به چوي ٿو. منھنجي خيال ۾ ليکڪ کي ڪا به ادبي تحرير جوڙڻ وقت تاريخي متنازعا شين کي نه ڇھڻ گھرجي. مڃون ٿا ته امر جليل مھان ڪھاڻيڪار آهي پر تاريخ ۾ ان جي ڪردار تي ڪافي اهڙا سوال موجود آهن جيڪي اسان نئين نسل کي گھٽ خبر آهي. جيئن ارنيسٽ ھيمنگوي چيو آهي ته ”اديب ڪنواري چوڪري وانگي آهي، جيئن ٿورڙي غلطي سان ڪنھن ڪنواري جي ڪنوارپ ختم ٿي سگھي ٿي، تيئن اديب جي بي ايمانيءَ سان لکيل هڪ سٽ، سندس سموري جمار جي جاکوڙ تي پاڻي ڦيري سگھي ٿي.“ ان لاءِ ڪنھن به ادیب جي ماضي ۾ ڪيل هڪ غلط عمل سان سندس ادبي تحريرون بي معنيٰ بڻجي وڃن ٿيون.

ٻيو جيڪو ليکڪ انتهائي گھڻو اثر وٺي ٿو، اھو مرزا غالب جو ٿو آھي. مرزا غالب جي لاءِ چيو ويندو آهي ته اھو درباري شاعر آهي ۽ ھو ھوبہ سھي. پئسن جي ڪري انگريزن جي شان ۾ شاعري پئي ڪيائين. جيئن خود غالب پاڻ لاءِ ئي چيو آهي ته:

بنا هي شہ ڪا مصاحب ڪپڙ هي اترتا،
وگر نه شهر مين غالب ڪي آبرو ڪيا هي.

منهنجي خيال ۾ اديب جي لکڻين ۽ فعل ۾ هڪجهڙائي هجڻ ئي مڪمل اديب جي نشاني آهي. ليکڪ جي اهڙي خيالن سان پڙهندڙن تي جو خاص تاثر نه جڙندو. اليڪس ڊي ٽارڪول چيو آهي ته: ”تاريخ تصويرن جي گئلري آهي، جنهن ۾ چند اصل ۽ گهڻيون نقلي آهن.“ ليکڪ پڳت ڪبير جهڙن اعليٰ انسان کي ته آئيڊيل بڻائي سگهي ٿو پر غالب ۽ امر کي نه.

پورو ناول ضمير غائب ۾ لکيل آهي ۽ ليکڪ صفحي 63 تي ضمير متڪلم ۾ پنهنجي ئي ناول تي راءِ ڏئي وڃي ٿو: ”هي ناول مفروضو آهي“ ناول مفروضو آهي يا حقيقت اهو فيصلو پڙهندڙ ڪندا نه ڪي ليکڪ پاڻ.

مرڪزي خيال:

ناول جو مرڪزي خيال اهو آهي ته ”معاشره/سماج ڪهڙو هجڻ گهرجي؟ زندگي ڪيئن گذارجي؟ شيون حقيقي معنيٰ ۾ ڇا آهن، اوڀر ۽ اولهه جي سماجي حقيقتن کي ڪيڏو ويو آهي. سماج اولهه جو هجي يا اوڀر جو هجي ان معاشري ۾ هڪ حساس انسان جي لاءِ ڪيتري نه ڌڪار، نفرت ۽ حياتي گهارڻ مشڪل هجڻ سان گڏوگڏ مصنوعييت سان ڀرپور آهي. ناول ۾ تهذيبي، سياسي ۽ سماجي شعور ڏيڻ جي شاندار ڪوشش ڪئي وئي آهي جنهن ۾ ناول نگار ڪامياب ويو آهي.

اسلوب:

هر تخليقار جي لکڻ جو انداز پنهنجو هوندو آهي ۽ اهوئي ساڻس پڙهندڙن سان متعارف ڪرائيندو آهي. ڪنهن به ليکڪ کي ڪا سگهاري ادبي تخليق جوڙڻ جي لاءِ اگر ڪو ڪچو مال گهرجي ته اهي لفظ آهن. جيترو سندس لکڻي ۾ فصاحت، سلاست ۽ بلاغت هوندي اوترو ئي پڙهندڙ متاثر ٿيندو ۽ لکڻي جي سحر ۾ جڪڙجندو ويندو. ڪافي حد تائين ليکڪ جي سوچ کي قبول ڪري پنهنجي سوچ بڻائي ڇڏيندو آهي.

ادبي تنقيد جا ٻه خاص قسم ٿيندا آهن، هڪ فني پاسو ۽ ٻيو مواد جي حوالي سان. فني پاسي ۾ سڀ کان پهريان ٻولي ۽ گھاڙيتو، بندشون، تشبيهون، تمثيلون، استعارا ۽ ڪنايا اچي وڃن ٿا. ادب جي فني تنقيد ۾ ٻوليءَ جون ڇ پڙو ۽ تخليقي هجڻ هڪ وڏو معيار هوندو آهي.

ناول مهذب وحشي ۾ ٻولي تمام گهڻي تخليقي آهي پر ان جي نج پڻي تي سڙ سوال اٿاري سگهجن ٿا. نور جوڻيجي جي لکڻي تي اردو ٻوليءَ جو وڌيڪ اثر آهي. پر ليکڪ ان کي ڪردار جي ٻولي چوي قرار ڏئي ٿو، ڇو جو ڪردار ڪبير شهري ماحول ۾ رهندڙ آهي. ڪردار جي ٻولي تي اردو جي اثر کي به ليکڪ سماجي مسئلو سمجهي ٿو. ڪردار سان ٻولي جي اڻڄاڻي جو مسئلو آهي.

ڊاڪٽر فرائيڊ مطابق اگر ڪو ماڻهو گفتگو دؤر ان اوچتو نه چاهيندي به ڪو غلط لفظ ڳالهائي وڃي ٿو ته، ان کي نه رڳو اتفاق، حادثاتي غلطي يا ”زبان آلو لڪڻ آهي“ چئي نٿا ٿي سگهجي، ان قسم جون غلطيون به لا شعور ۾ موجود ڪنهن نه ڪنهن خواهش يا وارتا ڏانهن نشاندهي ڪندڙ هجن ٿيون، جنهن کي زبان جو ترڪي پوڻ (Freudian Slips) چئبو آهي. نفسياتي طور بيمار ماڻهو جي واتان لفظ واضح نه پر ترڪي نڪرندا

آهن. ترڪي نڪرڻ کي، جي ۽ ۾ جو فرق نفسياتي مسئلو ته نٿو ٿي سگهي. اهي اهم غلطيون ڳڻائي سگهجن ٿيون ناول ۾. ٻوليءَ جي لحاظ کان ليکڪ تي اڳ ۾ ڪافي تنقيد ٿي چڪي آهي، هتي وري انهن لفظ ۽ ڳالهين جو ورجاءُ ڪرڻ سهي نه هوندو. ان ڳڻيا اردو ۽ انگريزي لفظ ۽ اصطلاح استعمال ڪيا ويا آهن، توڙي جو انهن جا سلوٽا سنڌي لفظ موجود آهن.

بگهڙ ۽ گهوڙي سان تشبيهه ڏئي سگهجي ٿي. مشهور ناول ”راجہ گدھ“ جتي ڪلاسيڪل ۽ خوبصورت آهي، اتي ليکڪ انسان ۽ جانور جي فطرت تي ڳالهايو آهي. ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته نور جوڻيجي ۾ تخليقي نور آهي، پوءِ به ڪجهه لفظن تي ڳالهائڻ ضروري ٿو سمجهان، جئين نور ناول ۾ تنها بگهڙ جي ادبي تشبيهه ڪم آندي آهي، بگهڙ کي انسان سان سو به هڪ مهذب، گهڻو پڙهيل ڪڙهيل ۽ شريف النفس ماڻهو کي پيٽڻ ۽ تنها بگهڙ چوڻ سمجهه کان ٻاهر آهي. بگهڙ تنها گهٽ هوندو آهي ۽ ميڙ ۾ رهڻ، گهمڻ ۽ شڪار ڪرڻ پسند ڪندو آهي.

ليکڪ باب ٻئي جو نالو رکيو آهي ”چڙواڳ ايلسا“ هتي لفظ چڙواڳ ڪهڙي معنيٰ ڏئي ٿو. اهو سمجهه ۾ نٿو اچي ته ليکڪ ڪهڙي Sense ۾ لکيو آهي. هونئن ته چڙواڳيءَ جا ڪيترائي قسم آهن پر ڏاهي ماڻهي تنگ چڙواڳيءَ جا 11 قسم ٻڌايا آهن. جن مان ڪوبه قسم ايلسا سان نٿو لڳي جڏهن ته ايلسا مڪمل طور تجرباتي ۽ باشعور سوچ رکندڙ آهي پوءِ به ان کي چڙواڳ لکيو ويو آهي. گليلو ۽ حليم باغي کي تخريبي چيو ويو آهي، جڏهن ته تخريبي سنڌي ٻوليءَ جو لفظ نه آهي ان جي معنيٰ فسادي آهي نه ڪي تبديلي پسند آهي.

کرداري نگاري:

ناول ۾ ڪيترائي ڪردار آهن. جن ۾ ٻه مرڪزي ۽ اهم ڪردار ڪبير ۽ ايلسا جا آهن. باقي ٻيا هرا جيڪا ڪبير جو پهريون پيار آهي. ڪبير جي ماءُ، ڪبير جا دوست تصنيف ۽ جاويد، ايلسا کي پاليندڙ عورت اومي ۽ ان کان علاوه ڪبير جي ڳوٺ جا هاري مزدور، نوڪر ۽ پورهيت ڪردار ۽ بورچي جو ڪردار اچي وڃن ٿا.

ڪردار نگاري ۾ مصنف تمام گهڻي محنت ڪئي آهي. جيتوڻيڪ ناول جي ٻن ڪردارن ”هرا“ ۽ ناول جي هيرو جي ماءُ جي ڪردار کي ايتري اهميت نه ڏني وئي آهي. پر ان هوندي به ليکڪ ڪبير ۽ ايلسا جي ڪردارن کي چٽو ۽ صاف رکڻ ۾ ڪين گهٽايو آهي. ان سان گڏ جماليات جو عنصر به آهي ته ماحول جو بيان به رنگين ۽ دلچسپ آهي. هرا ۽ ڪبير جي ماءُ جي ڪردارن سان ليکڪ انصاف ڪرڻ ۾ ناڪام ويو آهي.

سنڌي ۾ لکجندڙ ناولن ۾ مون اڪثر ناولن جا ڪردار هميشه ڪوٺل ۽ اخلاق کان ڪرندي حرڪتون ڪندي پڙهيا آهن. پر مهذب وحشي جا مرڪزي ڪردار ڪبير ۽ ايلسا سواءِ هڪ سماجي برائي سگريٽ پيئڻ جي پنهنجي جوهر ۾ مڪمل ڪردار آهن. ناول مهذب وحشي جا ڪردار عام هوندي به خاص آهن. سندس ڪردار اعليٰ انساني قدرن سان سرشار ۽ روشن خيال آهن. اها هڪ ناول نگار جي تمام وڏي ڪاميابي آهي.

منظر ڪشي: منظر ڪشي ناول جو اهم جز سمجهي ويندي آهي. جنهن ۾ ليکڪ پاڻ کي جمالياتي تسڪين ۽ حزن ورائيندو آهي. جيڪڏهن ناول ۾ منظر ڪشي ڪمزور نموني ڪئي ويندي ته ان جو تخليقي پاسو

کوٽي پوندو آهي. مذهب وحشي ۾ منظرڪشي بهتر نموني ڪئي وئي آهي. ناول جي اڪثرن منظرن ۾ جديد سماج جا عڪس آهن. ڪمپيوٽر، اي ميل، ميوزڪ پليئر، فليٽ ۾ رهڻ واري زندگي ۽ رڪشن تي گهمڻ وغيره جيئن هڪ منظر آهي:

“اڄ آچر آهي... هن سست مشين P.C کي هلايو ۽ ٻاهر نڪري ويو، جنهن تي هٿ اکرڻ سان لکيل هو “ٽيڪنالاجي اڃا تعمير جي مرحلي ۾ آهي. آخري ايجاد جو انتظار آهي... هو اپارٽمينٽ جي بورچي خاني مان، سج جي روشني کان لڪندو ڦري ٿو. هن جي خشڪ چپن ۾ سگريٽ آهي ۽ هٿ ۾ چانه جو ڪوپ آهي. هن ڪمپيوٽر ڏانهن نهاريو جيڪو اڃا Process ۾ آهي ۽ هو بالڪني ڏي وڃي ٿو.”

ڪيبر پنهنجي محبوبه هرا کي ڏسي ائين سوچي ٿو. “هن کي اسڪارف ائين ويڙهيل هو جيئن منهنجي امان کي ڪفن ويڙهيل هو.” هي تشبيهه يا منظر بنم انوکو ۽ نت نئون آهي.

ناول ۾ آندل غلط تشبيهون هن ريت آهن:

“هن وقت ڏينهن جا لڳ ڀڳ 2 ٿيا آهن، سج پنهنجي عروج تي پمچي چڪو آهي. گرمي جي شدت جي ڪري ماڻهو وڃي پنهنجي ٻرن ۾ لڪي ويا آهن.”

ماڻهن ٻرن ۾ نه پر گهرن ۾ لڪندا آهن. اهو منظر به ٺهڪندڙ نه آهي. “سياري ۾ اڪثر ڳوٺ ۾ سانت ٿي پوندا آهن.” هن منظر جي معنيٰ به چٽي سمجهه ۾ نٿي اچي.

“میار مال کي وٽائڻ ۾ واڙي نلکي تان پگهر ۽ ڌوڙ ڌوئي رهيا آهن.”
سياري جي سخت سردي واري مند ۾ میهارن جو نلکي تان پگهر ڌوڙ به
کجهه حیرت ۾ وجهندڙ ڳالهه آهي.

لیکڪ کبیر ۽ ایلسا جي کردارن جا عڪس به پڙهندڙن تي واضح
نقش نه ڪري سگهيو آهي ته جئين اهي کردار پاڻڪن جي ذهنن ۾ پهي
وڃن. ایلسا جي خوبصورتی ۽ کبیر جي هڏ کائڻ ۽ ڏيک ویک ٻنهي جا
ڌنڌلا ۽ اونداهان آهن.

آخر ۾ جڏهن ایلسا ۽ کبیر ملن ٿا ته اهو منظر به لیکڪ چٽڻ ۾ پوئتي
ویو آهي نه ان ۾ ایترو تجسس آهي نه ئي جذباتیت آهي. ائين به پیار ڪرڻ
وارا بنا ڪنهن جذباتي منظر جي ملن ٿا ۽ ڪا ڪشش نٿي اڀري. ان منظر
کي ٿورو ڌيان چڪائيندڙ بڻائڻو هو. پر ان ۾ به اهو ئي سگریٽ پئییٽ وارو
ناڪاري منظر آهي. پئي سگریٽ ڊکائي هڪ پئي کي ڏين ٿا.

مجموعي طور نور جوڻیجو جو ناول سنڌي ۾ لکجندڙ ناولن کان بهترين
ناول آهي ۽ آءُ ان جي پیت جي ٻين ناولن یا لیکڪن سان ڪري
complex جو نه شڪار ٿیڻ چاهيان ٿو نه ئي نور کي ان ۾ وجهندس. ڇو
ته لیکڪ پاڻ کي ٻين وڏن ناول نگارن سان پیتی پنهنجي حیثیت کي وڌائڻ
جي ڪوشش ڪندا آهن اها هڪ نفسیاتی بیماری آهي.

سومالیہ جي لیکڪ نورالدین فرح چيو آهي ته “لیکڪ کي حکومت
بدلائڻ جي بدران عوام جي سیاسی سوچ کي بدلائڻ گهرجي.” نور جوڻیجو
جو ناول سوچ کي ته بدلائي ٿو پر شیون ڇا آهن؟ ڪئين آهن ۽ ڇو آهن؟
اها تقریبين گهڻي سڌ سڀ ڪور کي ٿو، لیکڪ کي ڇا ٿیڻ گهرجن ۽ انهن
جا حل ڪهڙا آهن؟ اهي به بیان ڪرڻ گهرجن ها.

“کلیل درین کان پري رهجان!” جهڙي ادبي ۽ انتهائي هاڪاري سوچ واري جملي سان پڄاڻي تي پهچندڙ هي ناول چارلي چپلن جي چواڻي ته:

Simplicity is not a simple thing.

يار محمد چانڊئي جي ناول

اجري ڌرتي ميرا ماڻهو

جي اوک ڊوڪ

ارنيسٽ ٽرمپ “رسالو پهرين ڪيئن ڇپيو؟” واري احوال ۾ لکيو آهي ته “نثر خاص ڪري سنڌين کي ناپسند هئو، جيڪي گهڻين غير ترقي يافته قومن وانگر، غنايه ٻولن جي لاءِ ڪن رکندا هئا.”

ٽرمپ جي اهڙي رائي جي روشني ۾ ڏٺو وڃي ته واقعي اڄ جديد دؤر ۾ سنڌي ادب ۾ اهڙو معياري قسم جو نثر نٿو لکيو وڃي. نثر جون صنفون خاص ڪري ناول، مضمون نويسي، آتم ڪٿائون سوانح عمريون ۽ ڪهاڻي ۾ گهٽ لکيو وڃي ٿو. هوڏانهن نظم ۾ غزل، وائي ۽ نثري نظم ترقي ڪري اوج تي رسيا آهن ۽ انهن صنفن تي طبع آزمائي ڪرڻ وارا به گهڻا آهن. پر ناول نگارن جي ۽ سٺن پوسٽ ماڊرن تي ناولن تمام گهڻي ڪوٽ ۽ اثاٽ آهي. ماضي ۾ لکيل ناول “رهجي ويل منظر” ۽ ان کان پوءِ ڪجهه لکيل چار پنج ناول ۾ نهنن ۽ ماس واري ويجهڙائي آهي، واقعن جي ۽ ڪردارن جي. پڙهندڙ کي اٺن محسوس ٿيندو سواءِ چند شين جي سڄي ڳالهه جهڙوڪ نقل ڪيل هجي.

تاج بلوچ جو شعر آهي:

ڪونئون موڙ ڏيو فساني کي،

ڪيترو داستان ۾ رهيو.

پٿرن جو شهر، تون هڪ خواب آهين، ڪيف ڌارن ڪوءِ، ۽ توپڇاڻان،
کي رهجي ويل منظر واري ساڳئي داستان تان ڪٽي ان ۾ رڳو ٿوري مت

ست ڪري ساڳيو ساڳيو پتڻو پتڻو ويو آهي. ڪو به نئون موڙ ڪا به نئين ڳالهه ناهي.

انگريز ناول نگار جارج آرويل چيو آهي: “جيڪو به ليکڪ سياسي واقعن کان ڪن لاتار ٿو ڪري، پوءِ اهو ليکڪ يا ته بڪواز ٿو ڪري، يا گڏه جوڦر آهي.” اها ڳالهه جارج آرويل تڏهن چئي جڏهن عالمي جنگ ۾ اٽليءَ جون فوجون زمين آسمان هڪ ڪنديون حبش ۾ گهڙي رهيون هيون ۽ ٻئي پاسي هٽلر جا عقوبت خانا ماڻهن جي جسمن سان ستيا پيا هئا. اهو ڪو اهڙو وقت ته نه هو جو ويهي پئرس جي گفتمين ۾ شراب وڪڻندڙ حرام خور آمريڪين جي باري ۾ سنو ناول لکجي.

سنڌ ۾ هندن جون ڌرم شالائون ۽ مندر ۽ انهن جي گهرن ۽ نياڻين جي عزتن تي حملا هڪ وڏو سياسي اشور هيا آهن ۽ رهندا پيا اچن، انجلي ڪماري کان ويندي لاڙڪاڻي ۾ ڦهلايل هٿرادو انتهاپسنديءَ ڪري ساڙيل ڌرم شالا ۽ مندر واري سياسي واقعي جي موضوع تي سنڌ جي باصلاحيت نوجوان ڪهاڻيڪار ۽ هاڻي ناول نگار به، يار محمد چانڊيي تمام سنو ناول “اجري ڌرتي مير ماڻهو” نالي لکي پنهنجو ادبي فرض نڀايو آهي.

جيڪو سهڻي شاعر، بهترين ڪهاڻيڪار ۽ ڪنول پبليڪيشن جي چئيرمين سعيد سومري سڪ مان تحفي ۾ ڏنو. ڪنول پبليڪيشن جو ڪم تمام وڏو آهي، جيڪو سنڌي ادب ۾ انتهائي سگهارو به آهي. خير سعيد تي ڪنهن ٻئي پيري لکندس. هن دفعي “اجري ڌرتي مير ماڻهو” جي اوڪ ڊوڪ ٿا ڪريون، جيڪا سعيد پاران منهنجي لاءِ چئلينج به هئي.

يار محمد چانڊيي جو اڳ ۾ ڪهاڻين جو ڪتاب “جنم جنم الميو” به ڇپيل آهي. جيتوڻيڪ مون اهو نه پڙهيو آهي. پر سندس ايڪٽر پيڪٽر ڪهاڻيون پڙهيون اٿم. سندس ڪهاڻين جا موضوع هميشه پهراڙي جي ڪردارن سان ٻهڪيل آهن، خانداني جهيڙا، وڏيرن جون حرام پائون، گهرن ۾ هلندڙ جنسي بي راهه روين بابت ڪهاڻيون لکندو رهيو آهي. نوان خيال، نون سلسلا ۽ نوان احساس سندس ڪهاڻين ۾ گهٽ نظر آيا اٿم.

جيتري قدر هن ناول جو سوال آهي ته يار محمد هن ناول ۾ به ڳوٺاڻي زندگي جو ڇت چٽيو آهي. جيڪو هٿ چڱو اثر دار آهي ۽ اهڙو ماحول انڊيا جي ناولن ۾ درلپ آهي.

ليکڪ پاڻ پنهنجي ڪردارن جو پڳوان هوندو آهي. ڪردارن تي اڇڻ کان اڳ ۾ پلاٽ/ڪهاڻي تي ٿا ڳالهائون. اسان مٿي چئي چڪا آهيون ته هي ناول هندن سان ٿيندڙ ڏاڍائڻ سندن ڌرم شال ۽ مندرن کي ساڙڻ واري سياسي واقعي تي لکيو ويو آهي. پورو واقعو روپورٽنگ واري انداز ۾ بيان ٿيل آهي ڊرامائي انداز به گهڻو اٿس، اهو ادبي ذوق کان ڦاٿر آهي.

پلاٽ ڪهاڻي جو تاجي پيتو هوندو آهي. ڪهاڻي ۾ پلاٽ جو هڻڻ تمام ضروري آهي. پلاٽ معنيٰ ڪا اهڙي ڳالهه پيلي اها ائبسٽريڪٽ ئي هجي، پر توجهه ڇڪائي، اها ڪهاڻي ئي ڪهاڻي چئبي آهي. هن ناول جو پلاٽ/ڪهاڻي ڌيان ڇڪائڻ ٿا. ها ڳالهه پئي ڪئي ڪردارن جي ته پڳوان يار محمد چانڊيي ڏاڍا مضبوط ۽ ڪميٽيڊ ڪردار خلقيا آهن، ڪردارن ۾ ڪافي اوڻايون آهن.

وشال، ڪلپنا، آرزو ۽ ماهين هن ناول جا مرڪزي ڪردار آهن ۽ پوري ڪهاڻي هن ڪردار جي چؤگرد گهمي ٿي. ناول جا ٻيا ڪردار سرتاج،

صابو، جيڪي، ڪاڪو پرڪاش، دودو، ماهه لفاء، دل مراد، موهن ۽ ساگر جيڪو اسلام آباد ۾ رهندڙ وشال جو دست آهي.

وشال هڪ ڳوناڻو آهي جيڪو شهر ۾ قانون جي ڊگري وٺي وڪالت ڪري ٿو ۽ انسانن جي حقن جي تنظيم ۾ ڪم ڪري ٿو. ڪلپنا جيڪا وشال جي وڪالت ۾ هم ڪلاسي ۽ پاڙيسرڻ آهي. وشال کيس گهڻي محبت ڪري ٿو. ماهين وشال جي پڦات ۽ ڳوناڻي چوڪري آهي. جيڪا وشال کي گهڻو چاهي ٿي. هڪ ٻئي ڳوناڻي آرزو به وشال جي محبت ۾ چور چور آهي. پوري ڪهاڻي انهن چئني ڪردارن جي ڪٿا آهي. رومانوي ڳالهين سان شروع ٿيل ناول ۾ ڳوٺ جا ماڻهو هڪ ڪوڙي مرشد جي چؤڦير اچي ڦالون ۽ آسون پوريون ڪرائڻ لاءِ گڏ ٿين ٿا. ناول جي هيرو وشال کي به پنهنجا ماءُ پيءُ وٺي اچن ٿا. وشال مرشد کي ڏيونگي سمجهي ۽ سڏي ٿو ۽ ڳوناڻن کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. نتيجتن اهوئي مرشد ڳوناڻي چوڪري آرزو کي پڇائي وڃي ٿو.

اڄ جڏهن دنيا چنڊ ۽ ٻين دنياڻن کي سر ڪري کوجنائون ڪري اتي رهڻ جا سانباه ڪري رهي آهي اتي اسان جا ماڻهو پير پرستيءَ ۾ گهيريل انڌ جي گهوڙي تي مرشدن ۽ پيرن کان نيرانه اولاد وٺڻ جي چڪر ۾ آهن. ليڪه ان شيءِ کي غلط سمجهي ٿو ۽ ننڍي ٿو اها ساراه جوڳي آهي. ناول ۾ ادبي هڳاءُ سان پرپور سٺا مکالما به آندا ويا آهن. جيئن:

• “جڏهن شعور جي روشني جهالت جي انڌيري ۾ ڪاهي پوندي آهي، تڏهن تبديلي جو جنم اڻ ٿر هوندو آهي.”

• “دنيا ۾ دولت ۽ شهرت جا بکيا ڪڏهن به انقلاب نه آڻي سگهندا آهن”

• قصور نه تنهنجو آهي نه منهنجو ۽ نه ئي ڪلپنا جو...!! قصرو هت
 نوکين روايتن جي علمبردار سماج جو آهي، جنهن جي فيصلن ۾ ڌرتيءَ جا
 غير فطري ورهاڱا ٿين ٿا ۽ قومن ۾ نفرت جو ٻج پوکجي ٿو.
 راجا دسرت کي ٽن راڻين تي ڪو احساس گناه ڪونه ٿيو ۽ رام ان
 تي ڪڏهن ٽوڪ نه ڪئي. بدلجندڙ سماج ۽ سوچ ليکڪ کي ڪٿي به وٺي
 وڃي سگهن ٿا. هن ناول ۾ به ناول جي هيرو کي ٽي محبوبائون آهن. جنهن
 جو اعتراف هو خود ناول ۾ ڪري ٿو ته مون کي ٽي پريون هيون. سنڌي
 ناولن ۾ اها روايت پئجي وئي آهي ته جيڪو به ناول لکي ٿو ان ۾ ناول جي
 هيرو کي ٽي يا ان کان وڌيڪ معشوقائون هجن ٿيون. هن ناول ۾ به وشال
 کي ٽي پيار ڪندڙ ڇوڪريون آهن. هڪ کي وشال چاهي ٿو، هڪ وشال
 کي چاهي ٿي ۽ ٻئي ماهين کي وشال جا مالڪ هن پسند ڪن ٿا ۽ هوءَ وشال
 تي اڪن چڪن آهي. اها سنڌي رومانوي ناولن ۾ ٽن راڻين رکڻ واري
 روات جو پهلو گهڻو بحث ۽ تنقيد طلب آهي. جنهن سان يڪسانيت ۽
 ورجاءُ محسوس ٿئي ٿو. آرزو جيڪا وشال سان گهڻي محبت ڪري ٿي.
 اها هڪ ڏونگي مرشد سان پڄي وڃي ٿي. آرزو ڳوٺاڻي ۽ مسلمان پيري
 مريدي ۾ يقين رکندڙ ڇوڪري آهي اها وشال جي پاڻ وڇائڻ لاءِ تيار هجي
 ٿي. ايترو بي باڪي سان هوءَ سڀ ڪجهه چئي ڏئي ٿي، جيڪو هڪ
 ڳوٺاڻي ڇوڪري جي ڪردار سان ٺهڪي نه ٿو.

آرزو جڏهن مرشد وٽ موجود آهي ۽ وشال اتي مرشد کي مڃڻ کان
 انڪار ڪري ٿو ۽ جهڪي نٿو گهٽ وڌ ڳالهائي ٿو ته ڳوٺاڻا مٿس لٽن مڪن
 سان حملو ڪن ٿا. اتي وشال جا ماءُ پيءُ به بيٺا آهن. آرزو جيڪا وشال سان
 محبت ڪري ٿي وشال جا والدين کيس بچائڻ لاءِ ڪا مزاحمت نٿا ڪن نه

ئي ڇڏائين ٿا، اهو عجيب لڳي ٿو ۽ ناول ۾ اهو منظر/واقعو غير حقيقي ۽ فلمي لڳي ٿو. آرزو جڏهن وشال سان محبت ۾ ايتري گرفتار آهي ته هوءَ مرشد سان چو پڇي وڃي ٿي. ورجل چيو آهي: LOVE CONQUERS ALL. ته پوءِ آرزو هن جي پيار ۾ ويهي رهي ها، جئين اڪثر بهراڙي ۾ چوڪريون ويهي انتظار ڪنديون آهن. پر ڪردارن جو پڳوان ته ليڪڪ هوندو آهي. ۽ ليڪڪ هروڀرون ناول ۾ ائڊوينچر پيدا ڪرڻ جي لاءِ طاووف بڻائي ٿو ۽ اسلام آباد تائين سنڌي چوڪري جي جسم کي نيلا ڪري ٿو. سڄا ۽ ڪميٽيڊ پريمي اهڙو قدم نه ڪندا آهن جيڪو آرزو کان ليڪڪ ڪڍائي ٿو.

ٻيو ناول جو هڪ واقعو جنهن ۾ وشال ۽ ڪلپنا جي لاڙڪاڻي جي اسپتال ۾ موجود آهن ۽ مريضن جي ڊاڪٽرن پاران واهر نه ڪرڻ تي جڏهن وشال ڪلپنا مريضن جي مالڪن کان پڇن ٿا ته ”توهان ڪٿان آيا آهيو؟“ هو ٻڌائين ٿا بلوچستان قلات مان... ۽ جڏهن ته مريض کي گوليون لڳل آهن. ڪيڏي نه عجيب ۽ ناسمجھي واري ڳالهه آ ته بلوچستان قالت مان گوليون لڳل مريض لاڙڪاڻي تائين زندهه بچي پهچي ٿو. اها به حقيقت بنهه ابتي ڳالهه آهي.

ڪاڪو پر ڪاش جيڪو ناول جي هيروئن ڪلپنا جو پيءُ آهي. انقلابي ۽ شاعر آهي. اهو وشال کي شاعري ٻڌائي ٿو سان به ڪارو ڪاري تي... جنهن سان ائين لڳي ٿو ته نوان سلسلا ۽ جذبا ناول ۾ گهٽ پويا ويا آهن. ڪارو ڪاري واري ساڳي موضوع جو ورجاءُ محسوس ٿئي ٿو، جيڪو تمام گهڻو ورجايو ويو آهي. ڪهاڻين شاعري ۽ ناولن ۾... پر ان شاعري ۾ به ڪا جدت نه آهي ڪو نئون احساس نه ٿو اڀري.

ليکڪ آرزو جي بيوفائي کي ٻه دفعا يوسف زليخان واري مذهبي قصي سان تشبيهه ڏئي ٿو منهنجي خيال ۾ اها تشبيهه سراسر غلط آهي ۽ ٻنهي جي (يوسف زليخان ۽ وشال آرزو) صورتحال ۾ ڏينهن رات جو فرق آهي. آزاد بلوچستان ۽ سنڌ ديس واري ڳالهه به ليکڪ کي رپورٽر وانگر نه پر آرٽسٽ وانگر رکڻي هئي.

موهن جي ڌڙي تي ڪلپنا ۽ وشال گهمڻ وڃڻ وارو واقعو... جتي ميوزم چوڪرا هڪ چوڪري کي ڇيڙن ٿا ۽ اهي کي وڏيري جي بگڙيل اولاد آهن ۽ ان تان وشال انهن سان جيڪي ڊائلاگ ڪري ٿو سي به نيٺ فلمي ۽ اهو پورو منظر فلمي ۽ هڪ ڊرامي جي سواءِ ڪجهه ناهي. گوليون هلن ٿيون ۽ ڪلپنا ۽ وشال کي اتفاق سان پانهن ۾ ئي گوليون لڳن ٿيون. مون کي ته پوري ناول ۾ اهو واقعو فضول ۽ زبردستي ڏنل لڳو.

ڪلپنا هن ناول جي هيروئن آهي. انساني حقن جي تنظيم جي اڳواڻ ۽ سٺي وڪيل به. آءٌ سمجهان ٿو ته ڪمٽمينٽ ۽ محبت ۾ ماڻهو پنٿي نه هڻندو آهي. محبت به هڪ وڏي ڪمٽمينٽ آهي. پوءِ حالتون ڪٿي ڇا به هجن. پر هوءَ پوري ناول ۾ پاڙي نظر اچي ٿي. کيس سنڌ ۾ مزو نٿو اچي. هر وقت هندوستان ڏي وڃڻ جو سوچيندي رهي ٿي. جيڪڏهن هي سنڌ ڌرتي سان سچي آهي ۽ هندن سان ظلم ٿين ٿا ۽ ڌرم شالا ۽ مندر جلن ٿا ته ڀڄڻ ۽ بزدل ٿيڻ ۽ ائين چوڻ ته هي ديس منهنجون نه آهي مون کي محبت آهي پر مان سنڌ نه ايندس. ڪلپنا جو هڪ ڊائلاگ:

“بابو پيرسني ۾ به سنڌ کي چئڻ ٿو پيو آهي.” ان جو مطلب ته هو سنڌ کي ڇڏي ڏي هند لڏي وڃي. صفحي 64 تي وشال کي ڪلپنا چوي ٿي:

“اهي پکي جيڪي سال جي هڪ موسم سنڌوءَ جي ڍنڍن ۾ گذاريندا آهن، ته وري سال جي ٻئي موسم گنگا جمن جي ندين ۾ رهندي گذاريندا آهن. انهن پکين جي خوبصورت پري کان ڏسڻ گهرجي، نه ڪي انهن جا پر پتجن...!! چو ته پر پتيل پکي نه سنڌ جي ڍنڍن جا مهمان ٿي سگهندا آهن ۽ نه ئي گنگا جمن جا...!!”

جيڪڏهن کلپنا پاڻ کي سنڌ ۾ پرديسي پکي ٿي سمجهي. ڄمڻ کان وٺي جواني تائين هتي رهي به هي ديس هن کي پنهنجون نٿو لڳي ته اها سندس ڪردار جي نفي آهي. ديس سان محبت جي دعويٰ ڪوڙي آهي. صفحي 96 تي کلپنا جو ڏٺاڳ:

مان نٿي چاهيان ته، تنهنجي ۽ منهنجي هڪ ٿي وڃڻ کان پوءِ ايندڙ طوفان تنهنجي منهنجي وچ ۾ ڪي تلخ تجربا سامهون آڻي، جنهن سان هندو مسلمان جي وچ ۾ ڪي تلخيون جنم وٺن. جنهن سان قومي تحريڪ نفرتن واري ماحول جو شڪار ٿي وڃي.!!!”

لبرل، ترقي پسند سوچ رکندڙ ۽ پڙهيل ڪڙهيل ڪردار به اهڙي ٻولي ڳالهائين ته حيرت آهي ۽ اها ڪهڙي قومي تحريڪ آهي هئي جنهن سان وصال ۽ کلپنا جي محبت ڪري نفرتن جي ور چڙهي وڃي ها. منهنجي خيال ۾ قومي تحريڪ سان جڙيل ماڻهو ۽ وڪيل، انساني حقن جا اڳواڻ ته گهٽ ۾ گهٽ پسند شادي جي خلاف نه هوندا آهن.

آرزو وصال کي ڇڏي مرشد سان پڄي وڃي ٿي ۽ مرشد کيس وڪڻي ڇڏي ٿو. اتي ئي کلپنا به جيڪا پڻ وصال سان محبت ڪري ۽ ڌرتي جو عشق ۽ اونوائس، باوجود ان جي به پاڻ کي غير محفوظ سمجهي ٿي، هميشه لاءِ انڊيا هلي وڃي ٿي.

مصر جي انساني حقن جي ڪانفرنس ۾ موهن نالي احمد آباد جو نوجوان ڪلپنا کي ڇاهڻ لڳي ٿو ۽ هو ڄمڻ هٿ سان مڱڻو رهي ٿي. هندن جي اصل حقيقت، فطرت ۽ حسب نسب کي سمجهڻو هجي ٿي مشهور ناول نگار سائين غلام نبي مغل جي ناول ”همنس منصور هزار“ کي پڙهجي. جنهن ۾ هندن جي سنڌ ديس سان وابستگي جي حوالي سان تاريخي بحث ٿيل آهي. بدامني، دهشتگردي، انتهاپسندي رڳو هندن لاءِ نه پر هر سنڌي جو مسئلو آهي پر هندن وٽ هميشه پڇڻ جو ئي آپشن هوندو آهي. تاريخي طور هندن جو ڪو ديس ئي نه رهيو آهي، اهي لاڏور هيا آهن ۽ حيشو ڪيول رامائي ۽ سويي کان سواءِ سڀ پاڇوڪڙ هيا آهن.

ڪلپنا جو انڊيا ۾ موهن سان گذارو نٿو ٿئي، هيڏانهن سندس پيءُ ڪاڪو پر ڪاش به گذاري وڃي ٿو. وشال به سڀ شيون وساري پنهنجي پڦاٽ ماهين ڏانهن موٽ کائي وهانءُ ڪري ٿو ۽ ڪلپنا واپس سنڌ اچي ٿي ۽ پنهنجي پيءُ جي مرتئي تي وشال کي ابتو ڏوراپو ڏئي ٿي ته منهنجو انتظار ڪرين ها ۽ موهن خراب شخص هو. پر وشال لاچار جي ڪيفيت ۾ گم ٿي وڃي ٿو.

ڪنهن ڏاهي جو قول آهي: انسان سماج ان ڪري جوڙيو آهي جئين هو سچ جي سچ کي لڪائي ڇنڊ جي ڪوڙي روشني ۾ جيءُ سگهي. ”هن ناول جا سڀ ڪردار به سواءِ ڪاڪي پر ڪاش جي ڇنڊ جي روشني جهڙا آهن. ناول جو سرورق ۽ پٺ ورق AMBIGUITY سان ڀرپور آهي. ناول نالو آجڙي ڌرتي ميرا ماڻهو آهي پر ماڻهو وري ڌرتي کان ٻاهر خلا ۾ بارود جي مرندي ڏيکاريو آهي. ائين ٿو لڳي جڻ ماڻهو هن ڌرتي جا نه هجن. ڪنهن ٻئي گولي تي رهندا هجن.

- ناول ۾ آندل ڪجهه غلط جملا ۽ تشبيھون:
- “ڪلپنا جي بند سنهڙن ڇپن مان تهڪ نڪري ويو.” تهڪ بند ڇپن مان نه پر ڪليل ڇپن مان نڪرندو آهي.
- دل ۾ ٻڌتر ”دل ٻڌتر ۾ ٿيندي آهي. دل ۾ ٻڌتر نه ٿيندي آهي.
- مرشد طرف ويو هيس. ”نه پر مرشد ڏي ويو هيس.
- وشال جو ڊائلاگ: “ڳوٺ ۾ هيٺار بندن جديد هٿيارن سان حملو ڪيو آهي.” جنهن وقت حملو ٿيندو آهي ان وقت وشال ننڊ پيو هوندو آهي.
- ان کي ڪيئن خبر پئي هٿيار جديد ها.
- SP جو ڊائلاگ: “اوهان جي پيٽ جي خون ۾ ملوث هت، ضرور بي نصاب ٿيندا.” منهنجي خيال ۾ هت نه پر ڇمرا بي نقاب ٿيندا آهن.
- مصر جي ڪانفرنس ۾ جڏهن ڪلپنا تقرير ڪري ٿي ته وچ تي ڪي انگريزي مڪالما آهن جيڪي واضع نه آهي ته ڪنهن چيا آهن.
- “قومي سڃاڻپ رکندڙ دوست شاهزيب..” ڇا لاڙڪاڻي ۾ قومي سڃاڻپ قرف شاهزيب جي آهي باقي سڀ غير قومون آباد آهن.
- “سنڌ ۾ سنڌي هندو ۽ سنڌي مسلمان....” ڇا سنڌ ۾ انگريز هندو ۽ مسلمان به آهن.
- “جڏهن ستارا ڌرتي تي لهي اچن ۽ ڌرتي پاتال جو محور ٿي وڃي.” هي ته سمجهه ۾ ئي نٿو اچي ته ليکڪ ڇا ٿو چوڻ چاهي.
- ناول ۾ آهي ته: “هندو مسلم يعني ٻه قومي نظريو علام اقبال ڏنو آهي.” ٻه قومي نظريو علامه اقبال نه پر سر سيد احمد خان ڏنو هو. علامه اقبال آئيڊيالوجي آف پاڪستان ڏني هئي.

- سعيد سومري جهڙو پبلشر هوندي به ناول ۾ اڻ ڳڻيون ڀروڻ جون چڪون رهجي ويون آهن. جئين: هند کي هند، رليءَ کي رهيءَ ۽ جهمر کي جهمر وغيره ڪري لکيو ويو آهي. جنهن سان پڙهندڙ منجهي پوي ٿو.
- ناول ۾ به جملا جيڪي ڪافي دفعا آيا آهن: “اڪيلو سوچيندي رهجي ويو هيس.” پيو: “مان ڏانهس معصوم نگاهن سان ڏسندي رهجي ويس.” منهنجي خيال ۾ شڪاپوري لهجي ۾ متان ائين چوندا هجن، باقي اسين ته ڏسندو، سوچيندو رهجي ويس چوندا آهيون. سهي به ائين ئي آهي.
- هندي ۾ لفظ آهي انتيم سنسڪار يا اگني سنسڪار، جنهن کي ليکڪ انتيم سنگسڪار لکيو آهي.
- ناول جي ٻوليءَ ۽ اسلوب تي ڳالهائي سگهجي ٿو. ناول نويس تي اردو جو تمام گهڻو اثر آهي ۽ اجايو سجاڻو انگريزي جا لفظ تنبيا ويا آهن جيڪي ڪنهن به لحاظ کان نٿا سونهن. جئين: بڙڙ ڪرڻ، لڙڪڙائڻ، پاڻي جي جڳ، شور ۽ ٻيا اڻ ڳڻيا لفظ جيڪي اردو جو ترجمو آهن سنڌي ۾.
- ناول ۾ ڊاڪٽر جو هڪ ڊائلاگ: “اوهان جهڙا ذميوار فرد ئي قومن جا گائيڊر هوندا آهن.” MBBS ڊاڪٽر کي به گائيڊ لفظ اچارڻ نه اچي اهو ته ليکڪ جو ئي نقص ٿي سگهي ٿو.
- سنڌ ۾ هن وقت جيڪي به نوان ناول ڇپجي اچي رهيا آهن. انهن ۾ ٻوليءَ جو وڏو جهول آهي. مون کي ائين ٿو لڳي جڻ سنڌي ليکڪ ڪو سنڌي ٻولي جو نئون لهجو DIALACT ٺاهڻ جي پٺيان آهن. الاڻي ڇا؟؟؟ سراج ۽ آغا سليم جي ناولن جهڙي ٻولي ورلي اڄوڪي ناولن ۾ ملي ٿي، جنهن پاسي تمام گهڻي ڌيان ڏيڻ جي ضرورت آهي. ناول جو انت هاڪاري آهي. ڪلپنا انڊيا نٿي وڃي ۽ ماهين ۽ وشال کي شاديءَ مبارڪ ڏيڻ لاءِ اچي ٿي. ۽

وشال کان وڃن وٺي ٿي ته هو پئي گڏجي دیس جي ماڻهن لاءِ جدوجهد کي تیز ڪن ۽ ان ۾ ماهين به کين گڏ اچي بيهي ٿي. اتي ناول پورو ٿئي ٿو باقي نه ته سنڌي ناولن جو انت ڏاڍو عجیب رهيو آهي. یار محمد کي شاباس هجي جو هو اهڙي هاڪاري سوچ ڦهلائڻ لاءِ وڪ سوري پيو.

مون هي ناول ٿي دفعا پڙهيو ۽ مون کي ائين محسوس ٿيو آهي ته هي ناول PRE OCCUPIED THOUGHT تحت لکيو ويو آهي. پر پوءِ به هڙي گنپير صورتحال ۽ اهم معاملي تي ليکڪ قلم کڻي وڏي بهتري جو قدم کنيو آهي.

PRICIPLES OF LITRARY CRITICISM جي خالق آئي اي رچرڊسن چوي ٿو: “جيڪي ادب وڻيو، سو پيدا ڪريو، پر ان ۾ سادگي SIMPLCITY ۽ ايڪائي UNITY ضرور ڀريو.” یار محمد چانڊيي جي هن ناول ۾ اها يونٽي ڀرپور نموني آهي ۽ مان اها ڳالهه وڏي ذميداري سان چوان ٿو ته یار محمد چانڊيي ۾ ناول لکڻ جي قابليت آهي ۽ هو مستقبل ۾ سٺا ناول لکي سگهي ٿو، پر ان لاءِ هن کي شين کي تمام گهڻي محنت ۽ هوم ورڪ جي وڏي ضرورت پوندي.

اڱارو.. ست جولاءِ 2015ع

“سندرتا ۽ ڪروڙ” ناول

ڪروڙ ۾ وتل خوبصورت تخليق

“ميرا! ديوارن ڏانهن ڏسندي ڪر!!”

هن ناول جو اختتامی جملو آهي. ان کان اڳ نور جو ناول “مذهب وحشي” جيڪو پڻ هڪ شاندار ناول آهي. مذهب وحشيءَ جو اختتامی جملو هو “ڪيبر! کليل درين کان پري رهجانءِ.”

نور جو ناول لکڻ جو Unique اسلوب آهي. هن جا ناول Novel آهن. “سندرتا ۽ ڪروڙ” ناول جو اهو آخري جملو هن ناول جي سڄي Theme کي بيان ڪري ٿو. آءُ اهو جملو پڙهي ڪيتري دير تائين سوچيندو رهيم ته “نور ايڏو ڪيئن ٿو پوڳي! يا غور ڪري؟” ها هر تخليقڪار جون تخليقون ان جي پوڳنا جوئي ته نتيجو هونديون آهن.

عورت جيڪا عالمي سماج ۾ هڪ ديوار ئي ٿي چڪي آهي. جيئن ديوارن جا ڪن ٿيندا آهن ائين ئي عورت کي به صرف ڪن ئي آهن. جيئن ديوارن جا ڪا زبان نه ٿيندي آهي. ائين عالمي سماج جي پس منظر ۾ سنڌي سماج جي عورت به هڪ پالتو جانور ئي وڃي رهي آهي. باقي هن جي وجود ڪا شناخت ڪا انساني خاصيت نه بچي آهي.

“ديوارن ڏانهن ڏسندي ڪر!!” نور جي وجود مان ڦٽي نڪتل اهو تخليقي خيال آهي جيڪو سورنهن آنا سڄ تي مڃي آهي. هن ننڍڙي پر پُرمغز جملي ۾ نور دنيا جي انهن سڀني عورتن کي جاڳائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيڪي هڪ ديوار جو روپ وٺي چڪيون آهن. ديوارن ۾ رهندي ديوار بڻجي سڀ ڪجهه سهنديون رهن ٿيون.

هيءَ ناول منهنجي پسندیدہ صنف تي نور سرجيو آهي. ناول جي صنف ۽ عورت جي صنف منهنجا انتهائي غور طلب ۽ ڌيان ڇڪائيندڙ موضوع رهيا آهن. مون پنهنجي مخالف جنس تي هوش سنڀالڻ کان وٺي اڄ ڏينهن تائين پئي سوچيو آهي.

اسان جي مخالف جنس جنهن کي اسين ”عورت“ جو نالو ڏيون ٿا. نور جيان مون به جنس جي بنياد تي عورت جي عظمت جي توهين ٿيندي ڏني آهي. هونئن ته سمورو ادب عورت جي تعريف سان ڀريو پيو آهي پر نور جي ناول ”سندرتا ۽ ڪروڙ“ جو زاويو ڪافي الڳ آهي.

دنيائي ادب ۾ جڏهن به ناول جي ڳالهه ٿيندي ته دوستو وسڪي جو نالو ضرور ايندو ۽ دوستو وسڪي هڪ فلاسافر هو. هن پنهنجي ناولن ذريعي الائي ڪيترن لاڙن ۽ رجحانن کي جنم ڏنو ۽ ان کان پوءِ انهن سڀني روايتن جي تقليد ٿي آهي. وجوديت جنهن جو بابو دوستو وسڪي آهي. نور جي ناولن ۾ به وجود جي فڪر جون ڳالهيون آهن، ڳڻتيون آهن.

سنڌي ٻوليءَ جو افسانوي ادب، دنيا جي ٻين ٻولين وانگيان مسلسل تبديلين اختيار ڪندو رهندو آهي. اهي تبديليون ڪردارن، فڪر ۽ ٻوليءَ جون هجن ٿيون. جنهن سڀ نئون ادب جنم وٺي ٿو. سنڌيءَ ۾ خاص ڪري موضوعاتي حوالي سان ماڻڪ جو نانءُ ڪنڀو وڃي ٿو. ماڻڪ سنڌي ٻوليءَ ۾ حقيقت نگاريءَ جو وڏو نانءُ آهي. هونئن ته حقيقت نگاري فرانس جي پيداوار آهي. جيئن ته آءُ اڳ ۾ چئي چڪو آهيان ته دوستو وسڪي ڪيترن ئي نظرين جو باني هو. اهڙي طرح هو هڪ عظيم حقيقت نگار پڻ آهي.

ماڻڪ کان پوءِ حقيقت نگاريءَ ۽ موضوعاتي انقلاب جي لحاظ کان ڪو نالو آهي ته اهو رسول ميمڻ آهي ۽ ان کان پوءِ ڪو نالو ڳڻي سگهجي ٿو ته اهو نور جوڻيجي جو آهي. نور جوڻيجي جون تقريبن سڀ تخليقون موضوعن جي لحاظ کان پوسٽ ماڊرن ازم سان لاڳاپيل آهن. نور جو فڪر ۽ تخليقي پس منظر نفسيات ۽ فلسفي سان واسطو رکندڙ آهي. هن جي لکڻين ۾ ڳوڙهن خيالن، ذهني ولوڙ ۽ جديديت پڄاڻان جي معاملن ۽ مسئلن جو گهرو اظهار آهي.

“سندرتا ۽ ڪروڙ” جيڪو 5 بابن تي مشتمل آهي. نور جي لکڻ جو انداز ڏاڍو جامع ۽ اعليٰ آهي. هي سڄو ناول فيمينزم ۽ دلت تحريڪن جو اولڙو آهي. ناول ۾ سائنسي سوچ، شعور جي وهڪري، فلسفي، نفسيات ۽ ٻين ڪوڙ شين جي Interpretation آهي.

نور جا ڪردار Flat جامد ڪردار نه آهن. هن جا ڪردار Round يعني تبديل ٿيندڙ ڪردار آهن. سنڌياچ ۽ ميرا پنهنجي جوهر ۾ زندگي جي سچ کي سمجهڻ کان پوءِ هن سماج ۾ سهي معنيٰ ۾ شين کي ڪرڻ جي لاءِ ڪوشاڻ ٿي پون ٿا. ڪروڙي سماج کي ڪا لائين ڪو ڊگ ڏسڻ گهرن ٿا. پنهنجي حالتن جي تبديلي لاءِ جا ڪوڙين ٿا، وقت سان ڪلهوڪاهي ۾ ملائي جيئن ٿا. زندگي سان ڀرپور ۽ مثالي ڪردار آهن. هنن وٽ هار نه آهي. وچولي ۽ هيٺين طبقي جا هجڻ جي باوجود پنهنجي حق ۽ آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪندا رهن ٿا. سماجي حالتن آڌار تبديلين کي سمجهن ٿا، بهتر ۽ تعميري تبديلي جو ادارا ڪن ٿا.

آءُ مشتاق شوري جي ان ڳالهه سان بلڪل اختلاف ڪيان ٿو ته “سنڌياڇ ڪو محدود رهندڙ شخص آهي ۽ سماج ڏانهن لاتعلقي وارو رويو رکي ٿو.”

سنڌياڇ جو ڪردار عوام دوست ۽ تبديلي پسند ڪردار آهي. هو سماجي حوالي سان هڪ اداري ۾ ڪم ڪري ٿو. اهو ادارو منهنجي خيال ۾ ائين جي او طرز جو آهي ۽ ان اداري ۾ رهندي هو سماج جي لاءِ ڪجهه ڪري ٿو ۽ ان سان جڙيل به آهي. ائين ڪونهي ته هو محڪومي ۾ رهندي محدود سوچ ۽ علم رکندي تبديلي لاءِ ڪوشش نه ٿو ڪري.

دوستو وسڪيءَ جي تخليقن جو ڪمال آهي جو ان پڙهندڙ ان ساڳي ڪيفيت ۾ هليا وڃن ٿا. جيڪا ڪيفيت هن جا ڪردار محسوس ڪن ٿا. اهو سڀ پڙهي ڪري وسڪي جي پڙهندڙن تي نفسياتي اثر ٿي وڃي ٿو ۽ ان نفسياتي اثر کي “دوستو وسڪيانا” جو نانءُ ڏنو وڃي ٿو. ائين ئي نور جي ڪردارن جون ڪيفيتون ۽ پيڙائون به اسان پڙهندڙن تي گهرو اثر ڪن ٿيون. نور جا ڪردار هن سماج جا منفرد ڪردار آهن. انهن جون خوبيون، روبا ۽ نفسيات انفرادي آهي، جيڪا سندن الڳ سڃاڻپ جوڙي ٿي.

هن ناول جو Main Idea عورت ۽ ان سان جڙيل هڙئي معاملات Discourse هيٺ آيا آهن. جيئن شاديءَ جي معاملي تي ليکڪ هي خيال رکي ٿو:

“شادي جو تصور – اولهندي دنيا ۽ خاص طور مذهبي رياستن ۾ تڏيل ۽ ذلت کان هٽي ڪري شايد ڪجهه به ناهي! اهڙو تعلق جيڪو نفس ۽ حوس جي آڙ ۾، رياستن پاران جائز قرار ڏنو ويو آهي.” صفحو 23

شادي جيڪو هن دنيا جو اعليٰ ترين ٻنڌڻ آهي. جيڪڏهن اهو انسان نه جوڙي ها ته شايد هي جهان انارڪي ۽ چڙواڳيءَ جي ڪن ۾ لڙهي ڳري وڃي ها. پر ان شادي جي خوبصورت رشتي کي ڪيئن لويو ويو ۽ غلط پرائي ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو ان تي ليکڪ جي خيال آرائي ۽ ان جو حقيقي پاسو پيش ڪرڻ عمد ترين آهي. شادي جيئن ليکڪ خود چوي ٿو اولهندي رياستن ۾ هڪ ڏونگ ۽ سواءِ Sex جي پورائي جي ٻيو ڪجهه به ناهي. ان موضوع تي تمام وڏو ڊائيلاگ ڪري سگهجي ٿو ۽ اسان جي سماج ۾ عورت جي شادي کان پوءِ ڪا به سماجي حيثيت نه ٿي رهي ۽ هوءَ هڪ شوپيس يا سامان بڻجي وڃي ٿي ۽ شادي عورت لاءِ اوڌر تي ورتل گهر، دوا ۽ ماني ٿڪي آهي. جنهن جي ادائينگي قسطن ۾ هوءَ Sex جي صورت ۾ سڄي جواني ۽ بعد ۾ پوڙهائپ ۾ نوڪر ٿي ڪندي رهي ٿي. هن حوالي سان اڃان به ليکڪ کي وسيع نظري سان هن معاملي کي بحث هيٺ آڻڻ گهرجي ها پر پوءِ به جيڪوبه ڊسڪورس آهي اهو شاندار ۽ معنيٰ خيز مفهوم ڇڏيندڙ آهي.

باب ٻيون جنهن جو عنوان ”انشا“ آهي. اهو سنڌياچ جي ڪردار جو تعارفي باب آهي. جو گهڻو مختصر آهي. نور وٽ مختصر انداز ۾ ۾ ڪوڙ سارا خيال کولي ڇڏڻ جو خوبصورت ڏانءُ آهي. نور جا لفظ جملا ۽ خيال چنڊول آهن.

باب ٽيون جيڪو ناول جي ٽائيتل ۽ عنوان سان منسلڪ آهي. عورت اسان جي سماج ۾ گهڻو ولرائيبل طبقو آهي. عورت جنهن جي وجودي مرتبي تي وڏي پئماني تي ڊسڪورس ڪرڻ جي ضرورت آهي. ان جي نور هن ناول جي صورت ۾ اسان کي شروعات ڪري ڏني آهي. فيمينزم جيڪا

عورت جي وجود جي جدا سڃاڻپ جي جدوجهد آهي. ڇو ته عورت کي تاريخ ۾ وجودي لحاظ کان ميلائيٽ ڪيو ويو آهي؟ ڇا جي ڪري؟ پوري دنيا ۾ هر شعبي جي Main Stream ۾ عورت نه جي برابر آهي! امر سنڌو ڪنهن مضمون ۾ لکيو آهي ته، ”دنيا ۾ جيڪي هڪ بلين غريب ماڻهو آهن، تن ۾ ٽي ڀاڱي پنج عورتون ۽ چوڪريون آهن.“

تاريخ، تهذيب، اخلاق، فلسفو، مذهب، سياست، سماج يا وري گهر انهن سڀني ڌارائن ۾ عورت جي ڪا خاص سڃاڻپ حيثيت نه آهي.

”سندرتا ۽ ڪروڙ“ انهن سڀني ڳالهين کي پورٽري ڪري ٿو. تاريخ ۾ عورت جي وجودي عرفان نه هجڻ بابت ڊاڪٽر غفور ميمڻ مرد کي نه پر تاريخ کي ذميوار سمجهي ٿو ان ۾ مرد تي ڪوڏو نه ڏئي ٿو.

ڊاڪٽر غفور ميمڻ لکي ٿو ته ”عورت فيوڊل دؤر ۾ گهر جي گڏي هئي ۽ سرمائيداري دؤر ۾ مارڪيٽ جي گڏي آهي، اسان ان کي آزادي ٿا سمجهون. جنهن ۾ عورت جي پنهنجي ذات جي سڃاڻپ نه آهي، صرف هن جي جسم ۽ نقشن جي مڃتا آهي.“

يا ٻئي هنڌ لکي ٿو، ”عورت جو ماءُ بڻجڻ وارو عمل جيڪو عورت کي ديوي جي رتبي تائين پهچائي ٿو ۽ اهوئي کيس تاريخ جي ابتي چڪريو ۾ ڦاسايو ويو آهي.“

سندرتا ۽ ڪروڙ انهن سڀني سوالن جو رفلڪشن آهي ۽ خود سوال به آهي ته ڊگهو نوس بيان به آهي. نور باريڪ بيني سان عورت جي وجودي بناوت کان ويندي ان جي سماجي، سياسي، تهذيبي ۽ وجودي سڃاڻي جهڙن ڳالهين کي اسان آڏو پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر ڏٺو وڃي ته مرد پوءِ به ڊاڪٽر غفور ميمڻ جي راءِ سان اختلاف ڪندي، عورت جي حق ۽ وجود کي ميٽڻ ۾ محرڪ رهيو آهي.

خلیل جبران چيو آهي؛ ”رڪاوٽن کي اورانگھڻ ئي عظمت جي نشاني آهي.“

نور جوڻيجو اسان جي سماج ۾ حق غضب ڪرڻ ۽ سچ کي دٻائڻ جون جيڪي رڪاوٽون پيدا ڪيون ويون آهن انهن کي اورانگھي ٿو ۽ عورت جهڙي عظيم انساني تخليق جي وجودي سوالن تي هن جو ناول جبران جي چواڻي عظمت جي نشاني آهي ۽ هڪ عظيم مقصد ۽ ڪم پڻ.

مٿي اسان جيڪو ڊاڪٽر غفور ميمڻ جو حوالو ڏنو ان ئي نقطي کي ناول نگار Marketing Strategy تي تنقيد ڪندي بيان ڪري ٿو؛ ”انڊسٽريل سماج ۾ برانڊس جي پبلستي لاءِ مخصوص نفسياتدان ويهاري ويندا آهن.“

۽ ان سڀ ۾ عورت جو گھڻو استعمال ڪيو وڃي ٿو. ليڪڪ ان نقطي کي ڀلي پت سمجھي ۽ سمجھائي به ٿو.

باب چوٿون وجود جو ورلاپ عورت جي مسلسل موضوع جي ئي ورلاپ آهي. هن باب ۾ ليڪڪ ورهاڱي واري نقطي تي تنقيد ڪري ٿو ۽ لکي ٿو ته؛ ”خانداني عزت جي لڇ رکڻ جي لاءِ عورتن کي سنڌي ئي پاتين قتل ڪرڻ شروع ڪري وڌو هو.“

نور هن ئي باب ۾ اليڪٽرانڪ ۽ پرنٽ ميڊيا جي فضول شين کي وائڪو ڪندي پنهنجا زبردست ويچار وٺيا آهن. هڪ خبردار ۽ سگھاري سرچڻهار طور نور سنڌي سماج ۾ موجود سڀني اوڻاين ۽ رياستي هٿ ڪنڊن کي نظر ۾ رکي ٿو.

سنڌي شاعريءَ جي لاءِ ليڪڪ جي سوچ ڏاڍي مزيدار آهي جيڪا توهان اڳيان ضرور پيش ڪندس؛ ”سنڌي شاعري جيڪا اڄڪلهه ٿئي

پئي... ان مان ائين لڳي ٿو ڇڻ سنڌي ماڻهون محبت جي مرد ۽ عورت جي زاوين کان سواءِ ٻيا پهلو پسي نه سگهيو آهي.

ليکڪ جي ان راءِ سان سممت به ٿي سگهجي ٿو ڇو ته سنڌي شاعري سچ ۾ جمود جو شڪار آهي ماضي ۾ گل و بلبل ۽ هاڻي رڳي عورت ئي ان جو مرڪز آهي. داخليت، انقلاب، مزاحمت، شعوري پيچ ڊاهه جا موضوع سنڌي شاعريءَ ۾ نه آهن.

ليکڪ سائنسي نقطه نظر سان گهڻيون شيون لکي ٿو ۽ هو بنيادي طرح نفسيات جو ماڻهو به آهي. عورت جي وجود جي مڃتا نه هجڻ جو هڪ دليل ان جي ڪمزور جسامت هجڻ به قرار ڏنو وڃي ٿو. نفسيات جي ڳالهه ايندي ه نفسياتي رهبر استاد فرائيڊ جو حوالو ضرور ڏبو، ان چيو آهي ته ”ڪنهن به جيو جي بقا ۽ وجود جي مڃتا جو دارومدار ان جي جسماني بيهڪ تي هجي ٿو.“
ان Perspective ۾ نور عورت جي Physical بناوت بابت هڪ ٻئي ڳالهه به صفحي 78 بحث هيٺ آندي آهي؛

”مرد جي ورتاءُ جي روش بي ڌڙڪ ۽ بي پرواهه ٿيندي آهي. عورت جي بنسبت ڪئي قدر وڌيڪ Neurons-cells آهن. جيڪي ذهن کي سڄي پاسي کان ڪاٻي پاسي جوڙي رکندا آهن. مرد گهڻو تڏو ذهن جي ڪاٻي پاسي تي زور آميز ٿيندو آهي. هڪ مسئلي کي هڪ وقت تي حل ڪرڻ جي سگهه واري سگهي ٿو. جڏهن ته عورت ذهن جي ٻنهي پهلوئن کي استعمال ڪرڻ جي مخصوص صلاحيت رکندي گهڻي رخي مسئلن کي ڪرڻ جي قوت رکي ٿي.“

ليکڪ جي ان نشاندهي جي پس منظر ۾ جيڪڏهن تاريخ ۾ جهاتي پايون ته عورت پنهنجي ان صلاحيت کي استعمال ڪندي پوک جي ايجاد

ڪرڻ کان ويندي گهر گهرستي ۾ Multi Task Job پئي ڪندي آئي آهي. ان جي ان قوت جي ڪري ئي مرد سماجي طور پختو ڪردار پئي رهيو آهي. توڙي جو عورت پنهنجي ان جسماني صلاحيت عيوض ڪوڙ سماجيمسٽلن جو حل ڪيندي به پاڻ سماجي طور ناڪاره رهجي وئي آهي ۽ سماجي بگاڙ جو سبب به وري ان کي سمجهيو ويو آهي.

نور جو هي ناول ”سندرتا ۽ ڪروڙ“ پڙهندي مون کي ”جارج اسٽيفنس“ ڏاڍو ياد آيو. جنهن ريل جي انجڻ ٺاهي هئي. تاريخي طور نه صرف ريل کي شيطاني ايجاد ڪوٺيو ويو آهي پر ان کان به وڌيڪ هنگامو پادارين پريس جي مشين تي ڪيو هو ته بائيبل/پاڪ ڪتاب ان تي نه چپيو، ڇو جو مشين جو وضو نه ٿيل آهي. سائنس جو سماجي ڪارج اڳ جي پيٽ ۾ هاڻي ڪجهه وڌيو آهي. هاڻي ته ڪير اهو به نه ٿو ڄاڻي ته انهن ئي مشين تي اهي ڪتاب چاپيندڙ جو به وضو ٿيل آهي يا نه؟ ترقي پذير سماجن ۾ انهن فرسوده ڳالهين لاءِ سمجهه نه رهي آهي. ناول جو پنجون باب جيڪو ”حسين پيچرو“ جي نانءُ سان آهي ۽ ميرا جي مڪمل درد ڪهاڻي جو ڊراپ سين آهي. ميرا هن ناول جو مرڪزي ڪردار جيڪو مشتاق شوري صاحب کي دوستو و سڪي جي ناول ڪرائيم ائنڊ پنشنمنت جي ڪردار جهڙو پاسجي ٿو. ائين مون کي ميرا دوستو و سڪيءَ جي ٻئي هڪ ناول ”ايڊيٽ“ جي مرڪزي ڪردار نستاتسيا فلي پونا جهڙو لڳي ٿو. جيڪا پڻ هڪ وئيشه آهي. فلي پونا ۽ ميرا جي رام ڪهاڻين ۾ ڪنهن قدر وڏو فرق آهي پر درد ۽ پيڙا ساڳئي آهي. جيڪا دوستو و سڪيءَ جي نستاتسيا فلي پونا کان ٿيندي نور جو ٿيڃي جي ميرا تائين اچي پڳي آهي.

نور جوڻيجو سائنسي اڻپروچ رکندڙ ليکڪ آهي. هڪ پاسي هو ميرا جي سورن جو داستان چتي ٿو ته ٻئي پاسي سائنسي سوچن، فلسفن ۽ علمن جي روشني ۾ انساني زندگي، ترقي ۽ وارتائن جي جاچ ڪري ٿو. جيئن هو Genes Mutation جي موضوع تي ڳالهائيندو، فقط نگاهه کان هي ناول نور جي سگهارن ناولن ۾ شمار ٿيندو.

ناول جي هن باب ۾ جيڪو اهم حصو آهي اهو ngo critic وارو آهي. ڪافي وقت کان NGO جي ڪارج، اهميت ۽ ڪمن تي نه ڳالهايو ويو آهي. ليکڪ ان کي گهڻي گهيري کان پسي قلم کنيو آهي ۽ اهي ئي تقريبن زميني حقيقتون آهن. جيئن هو لکي ٿو:

“NGO مجموعي طور تي اڏوهي جيان انساني عقل، مسلسل ويڙهه جي جذبي، سماجي شعور کي ڪوڪلو ڪري اڌ مٿو ماڻهو ٺاهڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي.”

ngo critic وارن ويچارن جي جيتري به تعريف ڪجي اها گهٽ آهي. ليکڪ NGO جي سڀني پاسن/پهلون کان 3D Eye سان اڀياس ڪري رايا جوڙيا آهن. جن تي ngo ئي ميدان ۾ هڪ وڏو بحث ٿيڻ جو انديشو آهي.

نور 147 صفحي تي شادي جي رشتي کي عورت جي ازلي غلامي ۽ قيد جو باعث بڻجي ڏيکاريو آهي. اتي مون کي رجنيش اوشو ياد اچي ٿو ته ڇا واقعي ئي شادي ائين آهي؟! اوشو به شادي جو مخالف هو. مگر اتي سوال اهو آهي ته شادي جو سماج ۾ نعم البدل آخر ڪهڙو آهي؟

نور وٽ وحشي وارو استعارو گهڻو آهي. سندس اڳئين ناول جيان هن ناول ۾ به ڪافي جاين تي هن وحشي جو لفظ استعمال ڪيو آهي. ان لفظ

جي لاءِ وري آءُ استاد فرائيد جو ئي حوالو ڏيندس؛ جنهن چيو آهي؛
“Man is sick rather the villainous or best” ماڻهو وحشي
ناهي پر بيمار آهي.”

مجموعي طرح نور جون تخليقون شخصي داخليت، شعور ۽ ذهني پيچ
ڊاهه سان ڀريل هونديون آهن. هي ناول سندر تا ۽ ڪروڙ ان جو ئي پرتوو
آهي. نور جو هي ناول فڪر لحاظ کان سگهارو اثر ڇڏيندڙ ناول آهي جنهن
جي ڪاميابي جي اميد ڪيون ٿا.

پنهنجي ڳالهه ٻولهه جي پڄاڻي استاد شيڪسپيئر جي ڳالهه سان
کنڊس ته؛ “زندگي هڪ بي قوف جي ٻڌايل ڪٿا آهي، جا گوڙ گمسان
سان ڀريل آهي ۽ جنهن مان هٿ حاصل ڪجهه نه ٿو ٿئي.”

سنڌي ٻاراڻي ادب ۾ ناول نويسي

وڏا ٻار ڊگهيون ڪهاڻيون ۽ قصا تمام گهڻي شوق سان ٻڌندا آهن. انهن ڪهاڻين ۽ قصن ۾ هر ڀل پاڻ کي گم رکندا ۽ انهن جو اثر به وٺندا آهن. ٻار جي اها نفسيات ته هُو سوال ڪندو رهندو آهي. پوءِ ڇا ٿيو؟ وڏي ڪهاڻي ٻار جي پسند هوندي آهي ائين ئي ناول ۾ ڪهاڻي کي اها ڊگهائي اچي وڃي ٿي جيڪا ٻار پسند ڪن ٿا. ناول جو ڪينواس وسيع هوندو آهي، جنهن ۾ ڪردارن جي گهڻائي ۽ انهن جون لاتعداد ڳالهائون ۽ حادثا قلم بند ٿي وڃن ٿا. جيڪي وڏن ٻارن کي گهڻو وڻن ٿا.

دنياڻي ادب ۽ ٻولين ۾ ٻال ناول ڪافي گهڻو لکيو ويو آهي ۽ لکجي به رهيو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ جيئن وڏي ادب ۾ ناول گهٽ لکيو ويو آهي. سنڌي ٻاراڻي ادب جي تاريخ ۾ ڪي هٿن تي هٿن جيترا ٻال ناول لکيا ويا آهن.

ڊاڪٽر هوند راج بلواڻي مطابق: “ٻال ناول جا ٻه مکيه جزا آهن:

1. موضوع 2. ڪردار نگاري” (1)

منهنجي خيال ۾ ٽيون جزو پلاٽ به هجڻ گهرجي. ڇو ته ٻار ڪهاڻي جي اٽل ۽ بيھڪ ۾ به دلچسپي رکندا آهن. موضوع ڪٿي دلچسپي وارو هجي اگر پلاٽ جي جوڙجڪ ۾ ڪٿي ڪوٽ ٿي پوي ٿي ته ٻار جي دلچسپي ختم ٿي ويندي.

ٻال ناول جو موضوع:

پال ناول آهي ته ظاهر آهي ته موضوع ته ٻارن سان واسطيدار هجڻ گهرجي. موضوع هجي به اهڙو جيڪو ٻارن کي سمجھ ۾ به اچي سگهي. فلسفو، عشق، نفسيات يا ٻيا اهڙا ڳوڙها موضوع نه کڻڻ گهرجن. جنهن سان ٻار منجهي پوي. ٻارن جي نفسيات موجب انهن کي ڪل مذاق ۽ گهمڻ ڦرڻ جون ڳالهيون وڌيڪ چڪ ڪنديون آهن. پال ناول ۾ موضوع جي لحاظ کان نئين دنيا جون ڳالهيون ۽ ائڊوينچر هجڻ لازمي آهي.

پال ناول جي ڪردار نگاري:

پال ناول جي ڪردارن جي چونڊ تي وڌ ۾ وڌ ڌيان ڏيڻ گهرجي. ڇو جو ٻار جو ذهن تمام گهڻو نازڪ هوندو آهي. هو ڪنهن به ڪردار کي وٺي ڪري منفي اثر وٺي سگهي ٿو. ان لاءِ ناول ۾ سڀ ڪردار صاف سٿرا ۽ انهن جي ٻولي به اخلاقي ۽ سمجھي هجي. جنهن ٻار جي ڪردار جي بناوت تي ۽ پڙهڻ ۾ دلچسپي قائم رهي.

ورهاڱي کان اڳ سنڌي پال ناول:

جيئن وڏي ادب ۾ ناول جي شروعات ترجمي سان ٿي آهي. بلڪل ائين ئي پال ناول جي شروعات به ترجمي سان ٿئي ٿي. ورهاڱي کان اڳ ڇپيل سڀ پال ناول ترجمي جي صورت ۾ آيا ۽ اهڙو ڪو اصلوڪو پال ناول نه ٿو ٿي.

ڊاڪٽر هوندراج بلواڻي مطابق: نانڪرام ڌرمڊاس ميرچنداڻي جو ”نازڪ گلڙا“ 1928ع ۾ اسڪول جيون تي لکيل پهريون ناول هو. پر اهو به هڪ وديشي ناول جي آڌار تي لکيل هو. (2)

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش پتي

ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ٻال ناول:

ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ٻال ناول جي باقاعده شروعات ٿئي ٿي ۽ پهريون اصلوڪو ٻال ناول 1958ع، سرگ جي ڳولها، موهن ڪلپنا جو آهي. ان کان پوءِ ورهاڱي کان اڳ جي پيٽ ۾ ورهاڱي کان پوءِ سنا ناول لکيا ويا. پر پوءِ انگ صفا گهٽ آهي. مزاحيه، راج باد شاهن، زندگي جي ٻين موضوعن تي ٻارن جي دلچسپي وٽان ناول لکيا ويا.

ورهاڱي کان پوءِ انڊيا ۾ ڇپيل ٻال ناولن جو وچور

نمبر	ناول جو نالو	ناول نگار	ڇپائيندڙ	سال
1.	سرگ جي ڳولها	موهن ڪلپنا	ميرج ساهيتہ مالها الهاس نگر	1958ع
2.	سندر رامائڻ	ديپچندر تلڪوچند	لوڪ سيوا منڊل، ممبئي	1963ع
3.	راجا وڪرماجيت جون 32 پتليون	دولترام هيمنداس ڪلياڻي	ايل ڪشنچند ۽ نس الهاس نگر	1963ع
4.	چار درويش	دولترام هيمنداس ڪلياڻي	گورڌن بوڪ اسٽال اجمير	1963ع
5.	سهراب ۽ رستم	سترامداس سائل	ليکڪ ڀاڻ	1946ع

جديد سنڌي ناول جو تجزيو: هوش پتي

1968ع	اپسرا پبليڪيشن احمد آباد	هوندراج بلواڻي	هڪڙو هو راجڪمار	6.
1976ع		راجيش ڪٽواڻي	پوپ جادوگر	7.
1971ع		ڪنعيو گوپلاڻي	پڳڙو مندر	8.
1982ع		جڳديش لچاڻي	روپ ننگر جي راجڪماري	9.
1982ع		جڳديش لچاڻي	گلن ڦلن جي راڻي	10.
1983ع		ميوئل آهوجا	لال جادوگر	11.
1985ع		ٽهلامر جيسومل	هيرا موتي	12.
1990ع		جيوت گوگيا جوت	شينهن ۽ ٻڪري	13.
1990ع		منوهر بيدي جڳديش لچاڻي	ملي ڪبوٽر مقابلو	14.
1992ع		جڳديش لچاڻي	لعل هيري جي ڳولا	15.
1991ع		ٽهلامر جيسومل	معصوم مرڪ	16.

داستان ۽ قصا:

داستان ۽ قصا جن کي قديم دور جا ناول چئجي ته ڪو وڌاءُ نه ٿيندو. الف ليليٰ، حاتم طائي، چار درويش، گل بڪاوي، ممتاز دمساز، اهڙا قصا ۽ داستان آهن. جيڪي خاص ٻارن لاءِ نه لکيل آهن. پر اهي ٻار تمام وڏي دلچسپي سان پڙهندا رهيا آهن.

ڊاڪٽر هوندراج بلواڻي مطابق: اهڙي قصن جو ليکڪ دولترام هيمنڊاس ڪلياڻي هو. اهڙا قصا ٻار جي شوق جي انتها رهيا آهن. ڇو ته انهن جا حادثا، منظر ۽ ڊيگهه ٻارن کي وڻندڙ لڳن ٿا ۽ هو انهن ۾ گم ٿي وڃن ٿا.

سنڌ ۾ ٻال ناول:

لڳ ڀڳ ستر سالن جي اڏي وڏي عرصي ۾ ٻال ناول جو تعداد ۽ چونڊ گهٽ رهي آهي. سنڌ ۽ هند ۾ ٻاراڻي شاعري تمام گهڻي لکي وئي آهي ۽ لکي وڃي به پئي پر ڪهاڻي ۽ ناول تي ايترو جوڳو ڌيان نه رهيو آهي. اگر سنڌ ۽ هند ۾ ڇپيل ٻال ناولن کي گڏائجي ته ڪي 20 يا 25 ناول مس ٿيندا. باقي شاعريءَ جي گيتن جا ڪتاب جهجها اچي رهيا آهن. سنڌ ۾ هند جي پيٽ ۾ ٻال ناول جو انگ مايوس ڪندڙ آهي. سنڌ ۾ جن ٻال ناول لکيا آهن. انهن ۾ ”موڪي“ امر لغاري، جو ناول آهي. جيڪو ڪنول پبليڪيشن قمبر جو ڇپيل آهي. خالد آزاد جو ”سج اڀرڻ کان پوءِ“ ۽ انور ابڙي جو ”پڳل رانديڪو“ ڪاڇو پبليڪيشن پاران ٻال ناول آندا ويا آهن.

ورهاڱي کان پوءِ سنڌ ۾ ڇپيل طبعزاد ٻال ناولن جو وچور

نمبر	ناول جو نالو	ناول نگار	ڇپائيندڙ	سال
1.	بتين واري ناني	اڪبر جسڪاڻي		1980ع
2.	لاکو ڦاڻي	شمس الدين عرساڻي		1982ع
3.	سنڌ باد جو سفر	علي بابا	ثقافت کاتو سنڌ	1993ع
4.	ٻالڪ فورس ۽ ڀوت بنگلو	طارق قريشي		1993ع
5.	خوفناڪ سازش	ذوالفقار علي ڀٽي		1993ع
6.	رولو	نوڻاڻ	سنڌ رائٽر پبليڪيشن	2002ع
7.	پنهنجي ڌرتي پنهنجا ساهه	اختر جانوري		2004ع
8.	سج اڀرڻ کان پوءِ	خالد آزاد	سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو	2005ع
9.	جڏهن روپ گم ٿي وئي	ممتاز بخاري	ڪاوش مئگزين، ڪاوش پبليڪيشن حيدرآباد	2005ع حوالو (3)
10.	هل ته هلون ڇنڊ تي	پروانو سيوهاڻي		

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش پتي

11	پڳل رانديڪو	انور ابڙو	ڪاچو پبليڪيشن، ڪراچي	2008ع
12	جاڳو جاڳو	عبدالغفار سومرو	مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور	2016ع
13	ننڍڙو چنڊ	انور ابڙو	ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد	2018ع
14	تارزن شڪارپور	شبانہ سولنگي	مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور	2019ع

پال ناول بابت اهم نقطا:

- هند ۾ پال ناول جو ڪم ساراھ جوڳو آھي ۽ اتان جي ليکڪن ڪافي ناول لکيا آهن.
- سنڌ جي وڏن ناول نگارن ۽ ڪهاڻيڪارن کي پال ناول جي شعبي طرف ڌيان ڏيندي هڪ اڌ پال ناول لکڻ گهرجي.
- موضوع جي لحاظ کان جيئن ٻين ٻولين ۾ ناول آڻي وڌا قصا يا ناولن جو سلسلو آندو وڃي ٿو. انگريزي ۾ هيري پوٽر جي سيرز، ان طرز جو ناول سنڌ ۾ به اچڻ گهرجي.
- تاريخي ۽ ثقافتي يا جاسوسي قسم جا به پال ناول لکيا وڃن.

ورهاڱي کان پوءِ ۽ اڳ ۾ ٻين ٻولين مان ترجمو ڪيل پال ناولن جو وچور

نمبر	ناول جو نالو	ناول نگار / مترجم	ڇپائيندڙ	سال
------	--------------	-------------------	----------	-----

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش پتي

1	ڳولا جو سفر (کوچنا) Heroes of Civilization	جيف ڪاٽلر اٽنڊ هائيمر جيف/اياز پتو	نئون نياپو اڪيڊمي ڪراچي	2011ع
2.	مريخ جا مسافر	ايڊمنڊ ڪوپر/يوسف سنڌي	سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو	2016ع
3.	تلسمي جن The Amp	رابرٽ لوئس اسٽيونس/يو سف سنڌي	سچائي اشاعت گهر دڙو	2020ع

ٻال ناول جي لکڻ لاءِ ٻارن جي ذهينت کي ڌيان ۾ رکي دلچسپ ۽ خاص قسم جو قصو ڪا ڪٿا يا پلاٽ ڪٽجي جنهن سان کي معياري ٻال ناول ميدان ۾ اچن.

هند ۽ سنڌ ۾ هي صنف ڪو خاص مقام تي نه پهچي سگهي آهي نه ئي ايڏو معياري ڪم ٿي سگهيو آهي، شاعري گيتن وانگي هي صنف به خاص توجهه جي گهرجائو آهي.

حوالا:

1. سنڌي ٻال ساهتيه، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 2007ع.
2. ساڳيو
3. سنڌي ٻاراڻي ادب جي تاريخ، خالد آزاد، سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو، حيدرآباد.
4. سنڌي ناول جي اوسر، ممتاز بخاري، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2021ع.

غلام مغل جا ناول - موضوع ۽ مقصدیت

سنڌي ۾ جڏهن چيو ويو ته ”سنڌي ڪهاڻي کي گولي لڳي وئي!“ اهو هڪ Miss Concept هو. پر ان جو مطلب ڪٿي اهو به هيو ته نسيم کرل کان سواءِ ڪوبه سنڌي ۾ بهتر ڪهاڻي لکي نه ٿو سگهي. پر ائين نه آهي ۽ نه ئي هو.

انگريزيءَ ۾ جڏهن چيو ويو ته Now, Novel is dead تڏهن اهو بانور ڪرائڻ لاءِ چيو ويو ”جيمس جوائس جي“ يوليسيس کان بهتر ناول هاڻي ڪيئن ٿو اچي سگهي؟ ”پر م، ائين نه هوندو وري آهي. ناول ته اڃا به جيئرو آهي. ان جملي کي ڄاڻ اچي هڪ صدي پوري ٿي آهي.

سراج جي پيئن ورسي جي تقريب کي غلام نبي مغل خطاب ڪندي چيو ته ”سراج مون کي چيو هو ته“تو جيڪو اوڙاهه ناول لکيو آهي، ڪاش! اهو مان لکان ها.“ غلام مغل چيو ته ”مون کي فخر آهي ته سراج ائين چيو هو.

محمد عثمان ڏيپلائي کان پوءِ سنڌي ۾ تاريخي ناول تي سراج ۽ غلام نبي مغل ڪم ڪيو آهي. سراج جو ”پڙاڏوسوئي سڌ“ ارغونن ۽ ترخانن جي دور جي تاريخي احاطي تي مشتمل آهي. سراج جي ناولن ۾ رومانس ڪجهه گهڻو ئي آهي. ان ئي موضوع تي غلام مغل جو اوڙاهه ناول به آهي. جيڪو غلام نبي مغل جو Debut ناول آهي. اوڙاهه ۾ ارغونن، ترخانن، مغلن، ڪلهوڙن کان ويندي اڄ 20 سال اڳ جي سنڌ جي سياسي ۽ سماجي حالتن تي طائرانه نظر ڪئي وئي آهي.

اوڙاه ناول ۾ حيدر آباد جون گهٽيون، پاڙا، روڊ رستا ۽ ان جي تاريخي بيهڪ جون ڳالهيون آهن. غلام نبي مغل ۽ مدد علي سنڌي حيدر آباد شهر کي پنهنجي تخليقن ۾ دلي طور موضوع بنايو آهي. مدد علي سنڌي جي ڪهاڻي ”هينئڙو ڪچي تند جيان“ حيدر آباد جي اجڙي ويل خوبصورت ۽ قدرتي حسن جي ڪهاڻي آهي. منهنجي خيال ۾ غلام نبي مغل ۽ مدد علي سنڌي جي لاءِ حيدر آباد هڪ ڪيفيت بڻجي وئي آهي.

غلام نبي مغل سنڌي ناول نگاريءَ جو اهو مسافر آهي. جنهن جي ادبي ڪيريئر تي ستن ناولن جي فهرست آهي. جن منجهه پنج اصلوڪا آهن، باقي ٻه ناول ترجمو ڪيا اٿس. هڪ فرنچ ناول ۽ ٻيو پنجابي ”بنديوان“ نالي سان ناول آهن. غلام نبي مغل جي ڪهاڻي جي ميدان ۾ به وڏي حصيداري آهي. سندس چار ڪهاڻي مجموعا اچي چڪا آهن. ۽ هوانهن تي ايوارڊ به ماڻي چڪو آهي.

غلام نبي مغل جي پهرיתי ناول مڃتا ماڻي. سندس ناول جي موضوع جي سوشو پوليٽيڪل تاريخ ۽ وچولي طبقي جون اسرڻ آهي. پوري ناول ۾ سنڌ جي تاريخي ڇنڊڇاڻ ۽ غلط مفروضن کي چٽيو ويو آهي.

غلام نبي مغل ذاتي طور ڪالمن ۽ ڪهاڻين کي گهٽ اهميت ڏيندو، ان ڳالهه ساڻس ملي ڪري سڌ پئي ۽ ان ڳالهه مون کي گهڻو متاثر به ڪيو. ناول جي شعبي ڏانهن غلام نبي مغل جي سنجيدگي هڪ خوشي ڏيندڙ احساس آهي.

سنڌي ۾ ائين ٿئي ٿو ته نشر پڙهندڙ جو وڏو ڪال آهي ۽ پيو تخليق ڪار جيڪو لکي ٿو اهو چپراڻي به پاڻ ٿو. ٻاهرين دنيا ۾ ته ناول جا ڏهه ڏهه ايڊيٽر ويهن ٿا ۽ ناول جي سڀني پاسن کي ويهي ڇنڊين ڇاڻين ٿا. پوءِ ٿو ناول بازار

۾ اچي. سنڌي ناول اسان جو ان صورتحال مان گذري پيو. ان جاکوڙ سبب هڪ ته اهو آهي جڏهن پڙهيو نه ٿو وڃي ته تنقيد ڪير ڪندو؟ مختلف رايا ڪٿان ايندا! سو ان سبب سنڌ ۾ پختي ۽ پراڻي ناول نگار کان به پنهنجن ناولن ۾ ڪوڙ چڪون رهجي ويون آهن. جيڪي مون کي مطالعي وقت سامهون آيون آهن ۽ انهن بابت لکي رهيو آهيان.

پروفيسر نامديو تارا ميرچنداڻي چيو آهي ته ”آلوجنا هڪ ڪوڙي بادامي آهي. جيڪو لکي ٿو هن لاءِ به، جنهن بابت لکيو وڃي ٿو هن لاءِ به.“

سو سنڌ جا ليکڪ ۽ نقاد جيڪڏهن اهي ڪوڙيون باداميون کائڻ شروع ڪن ها ته ناول ۽ تنقيدي ادب هن پل گهڻو اڳتي هجن ها.

”اوڙاهه“ ناول ۾ سنڌ جي ساڍا چار سو سالن جي سوشو-پوليتيڪل تاريخ کي بيان ڪيو ويو آهي. سنڌ جي سول سوسائٽي جو نه نهڻ ۽ سنڌ جي سورن ۽ ڏچن جا ڪارڻ ۽ حيدرآباد ۾ 80ع ۽ 90ع جي ڏهاڪي ۾ سنڌي مهاجرن جي جمهرن جي پس منظر ۾ لکيل آهي. ”وطن يا واويلا“ ناول ۾ ان وقت سنڌ جي وڏن شهرن ۽ سنڌين کي جيڪو نقصان ٿيو، ان ۾ سگهاري طرح ناول جي صورت ۾ آندو ويو آهي. شهري سنڌ خاص ڪري حيدرآباد شهر جي تباهي جو، سنڌين سان ٿيل ويدن ۽ قتل و غارت به ان ناول ۾ تاريخي طور محفوظ ٿي وئي آهي. غلام نبي مغل تاريخ سان گهيري دل رکندڙ ليکڪ آهي سا به پنهنجي وطن سنڌ جي تاريخ ۽ ان ۾ مفروضا ڪاري. 2004ع ۾ غلام نبي مغل جو ٽيون ناول ”مون کي ساڻه ڪٽڻ ڏيو“ ڇپيو.

اهو ناول ڪارو ڪاريءَ جي موضوع تي آهي. دونھائيل راتيون ۽ رولاڪ“ غلام نبي مغل جو ٻيون ناول آهي. جيڪو پڻ بهترين ناول آهي. غلام نبي مغل جا ناول ”اوڙاهه ۽ همءُ منصور هزار“ موضوعاتي طور يڪسانيت ۽

هڪجهڙائي جو شڪار آهن. پنهي ناول ۾ هڪ ئي ڳالهه سوشو-پوليٽيڪل تاريخ ۽ مڊل ڪلاس جو نه جڙڻ ۽ تاريخي غلطي جي جان جيڪا ساڍا چار سوسال کان 2012ع تائين هلي اچي ٿي.

“اوڙاهه” ناول تي ان زماني ۾ فني پهلوئن تي تنقيد ڪئي وئي هئي پر “همءِ منصور هزار” به فني لحاظ کان کوٽل ناول آهي.

برنارڊشا چيو آهي ته “قانون انهيءَ کان سواءِ پيوچا آهي ته انهيءَ بهاني توهان کي ڦاسي چاڙهيو وڃي.”

ائين فن به تخليقڪار جي خيال کي ماري ڇڏي ٿو. بلڪل ائين ئي سائين غلام نبي ناول جي فني پاسن جي بنا پرواهه جي پنهنجي ڳالهه، سوچ اثر اٿئي نموني سان انهن پنهي ناولن جي صورت ۾ رکي ويو آهي.

فڪري نقطه نظر سان غلام نبي صاحب جون لکڻيون مضبوط ۽ ڪارائيتون آهن. اهي پڙهڻ سان گهٽ ۾ گهٽ اسان جهڙو نوجوان رومانويت جي تصورن مان نڪري اچي ٿو.

ڪارل مارڪس مڊل ڪلاس لاءِ چوي ٿو، انقلاب جي راهه ۾ سڀ کان وڏي روڪاوت مڊل ڪلاس طبقي جي آهي، ان جون نظرون آسمان تي ۽ پير گپ ۾ هوندا آهن.”

اها حقيقت آهي ته اسان جو وچولو طبقو لالچي ۽ فريبي آهي. ان وٽ وطن جي مفاد بجاءِ چسا مقصد يا ننڍا مقصد آهن. جيئن نوڪري حاصل ڪرڻ ۽ بنگلو اڏڻ وغيره جيڪڏهن مڊل ڪلاس سمي معنيٰ ۾ جڙيل هجي ته انقلاب اچڻ ۾ دير نه ٿيندي پئي صورت ۾ اهو ئي ان جي روڪاوت آهي. وچولي طبقي جي بنياد تي مستقبل جون راهون متعين ٿينديون آهن. اسان کي تاريخي طور ته ناڪام بڻائيندي وچولي طبقي کي اسرڻ ۽ نسرڻ نه ڏنو ويو آهي. ان ۾ انهيءَ دؤر جي حڪومتن ۽ رياستي

ادارن جو قصور آهي. جنهن کي غلام نبي مغل پنهنجي پنهني ناولن ۾ بحث هيٺ آندو آهي.

ارسطو چيو آهي ته ”بهترين سياسي فرد، وچولي طبقي جا شهري ئي ٺاهيندا آهن.“

هي پئي ناول غلام نبي مغل صاحب جا تاريخي ناول آهن. جنهن ۾ هن سياسي قوتن جي نه اڀرڻ ۽ انهن جي محرڪن ۽ وچولي طبقي جي ارتقا ۽ جوڙجڪ کي تاريخي تناظر ۾ ڏسڻ-پيش ڪرڻ جي هڪ سٺي ڪوشش ڪئي آهي. سنڌي قوم پنهنجي مختلف تاريخي دورن ۾ ڪيئن پئي منهن ڏنو آهي. ڌارين ڪهڙي حڪمت عملي سان سنڌين جي غلطين جو فائدو وٺي انهن تي حڪمراني پئي ڪئي اهو سڀ ”همء منصور هزار“ ۾ آهي.

هن ناول ۾ پلاٽ، ڪردار نگاري ڪنهن قدر ڪمزور آهن پر منظر نگاري، مڪالما تاريخي حقيقتون بي باڪي سان بيان ٿيل آهن. غلام نبي مغل جا موضوع جتي حيدرآباد، تاريخي واقعا ۽ سول سوسائٽي آهن. اتي سندس طارق اشرف به هڪ الڳ موضوع آهي. غلام نبي صاحب سهڻي رسالي جي باني ايڊيٽرن منجهان آهي. پاڻ طارق اشرف کي تمام گهڻو ويجهو رهيو آهي. اوڙاهه ناول جي ارپنا ۾ غلام نبي مغل لکيو آهي ته هيءُ ناول مون طارق اشرف جي چوڻ تي ئي لکڻ شروع ڪيو هو. اوڙاهه جيان همء منصور هزار...! جي ارپنا به طارق اشرف کي ڪئي وئي آهي.

”همء منصور هزار...!“ ناول جو مک ڪردار عبدالرحمان خان آهي. جيڪو زمينداري ۽ ڪاروباري ماڻهو آهي. ليڪڪ ان کي ننڍو زميندار ڪري لکيو آهي. پر ناول ۾ ان جي موجودگي ننڍي ڪاروباري زميندار جي نه آهي. مک ڪردار پاڻ ئي چوي ٿو ”منهنجا پائر فيوڊل لارڊس ۾ شمار ٿي سگهندا. پر آئون هڪ لوئر مڊل ڪلاس جو سنڌي آهيان.“ ”زيب النساءِ“

جيڪا ناول جو پيو ڪردار آهي. مک ڪردار عبدالرحمان خان زيب جو مڙس آهي. ناول جي شروعات پنهجي جي ڳالهه ٻولهه سان ٿئي ٿي. عبدالرحمان خان جيڪو پنهنجي سڀاءُ ۽ ڏيک ويڪ ۾ وڌيڪه به آهي ته ڪاليج ۾ هيومن بيوهيور ۽ انٽروپالاجي تي ليڪچرر به ڏي ٿو. پئي جيڪا اهم ڳالهه هن ڪردار سان لاڳو ٿئي ٿي اها سنڌ آهي. سنڌ جون ابتر حالتون ۽ پئتي هجڻ هن کان برداشت نه ٿو ٿئي. ۽ هو خودڪشي ڪرڻ جو اعلان ڪري ٿو ۽ ان بابت پنهنجي ڊاڪٽر ۽ دوستن سان رابطو ڪري ٿو ۽ چيف سيڪريٽري کي فيڪس به ڪري ڇڏي ٿو.

وڏيري خان کي هزار ايڪڙ پني آهي پوءِ به هونديو زميندار آهي. سنڌي سماج ۾ مڊل ڪلاس جي نه هجڻ تي وڏي ڳڻتي آهي ۽ هورضاڪارانه طور مرڻ جو اعلان ڪري ٿو. هيءُ سڄو ناول سنڌ پرستي ۽ قومپرستيءَ جي پلاٽ تي آڌاريل آهي. پر ان ۾ افسانوري يا دابي لحاظ کان نه پر ليڪچرر ۽ مضمون واري طرز تي شين کي بيان ڪيو ويو آهي. وڏيري وٽ اڪثر نوجوان عورتون ۽ ڇوڪرا ايندا رهن ٿا. جن سان هو ڪچهري ڪري ٿو. چيٽاڻي تي وارا امتحان پاس ڪندڙ افسر شاهي لڏو به خان جو مهمان ٿئي ٿو. ناول نگار انهن افسرن ۽ نوجوان کان سوال ڪرائي ۽ وڏيري خان جو ڪردار انهن سوالن جي جواب ۾ تاريخي ۽ زميني حقيقتن تان ڀرڻو ڪئي ٿو. وڏيرو خان عورت جي سورنهن سينگارن تي ڳالهائي ٿو ته وقم جي وصف به ٻڌائي ٿو. صفحي 50 تي ناول نگار لکي ٿو:

“ڪاڪو چنڪو ڪٿي ڪنهن تاريخ ۾ نظر اچي ٿو جنهن محمد بن قاسم جو ساٿ ڏنو ۽ تاريخي دور ۾ چنن جي ڪنهن فرد ائين ئي سنڌ جي اوائل جي گذارن منجهه پنهنجو نالو لکرايو.”

ناول نگار اهڙيون چرڪائيندڙ ۽ اڻ ڇهيل ڳالهيون ڪري ٿو جو پڙهندڙ حيرت ۾ پئجي وڃي. مغل صاحب پوري تاريخ کي پڙهيو آهي، سمجهيو ۽ پوءِ هن “همء منصور هزار...!” ۾ ان کي اٿلايو آهي. نوجوان نسل کي هي ناول ضرور پڙهڻ گهرجن. ناول نگار جي ڪن ڳالهين سان سمهت به تهجي پر پڙهندڙ جي من ۾ اهو به سوال اٿي ٿو ته “راجا ڏاهر سنڌي اصل نه هو.” ناول نگار فلاڻو به سنڌي نه هو. فلاڻي جو تعلق فلاڻي ملڪ سان هو وغيره جهڙيون ڳالهه ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو آهي پوءِ ڀلا ان صورت ۾ ڇا ٿئي؟

صفحي 53 تي آهي ته “ارغون، ترخان ۽ مغلن جي متعصب ۽ سنڌ متعلق پوري ڄاڻ نه رکندڙ تاريخ نويس نئي شهر لاءِ لکيو آهي ته ايترو وڏو شهر هو جو ان ۾ پنج سؤ مدرسا، يونيورسٽي ليول جا هئا. جت ايران، عراق ۽ وچ ايشيا جا شاگرد علم حاصل ڪرڻ لاءِ ايندا هئا. اهي سڀ ڳالهيون Fantasies لڳن ٿيون.”

حقيقت ۾ مون کي به ان ڳالهه تي اعتراض آهي ته پنج سؤ مدرسا سو به يونيورسٽي ليول جا، ڇا سنڌ ۾ هن وقت 500 يونيورسٽيون آهن؟ مغل صاحب ڪوڙ تي ٻڌل تاريخي نقطن کي چيني لائو آهي. ناول ۾ ڪردارن جو لهجو منتقي ۽ جارحانوياءِ عقلي آهي.

ڪو به ناول تخليقڪار جي سوچ جو اولڙو هوندو آهي. غلام نبي مغل سنڌ جي هڙي حالت جيڪا پنهنجي پوري حياتي ۾ پئي ڏني آهي. انهن سڀني تجربن جو عڪس هي ناول آهي. ليکڪ لاءِ نه صرف حيدرآباد هڪ ڪيفيت آهي پر سنڌ به هن لاءِ هڪ نينهن آهي ڪيفيت آهي جنهن ۾ هو پوري طرح لهي وڃي ٿو. سنڌ ڌرتيءَ ۽ وطن پرستيءَ جي ڪيفيت ۾ وتل هن

ناول جا ڪردار وڌيڪو خان سنڌ کي هڪ عورت جي روپ ۾ ڏسڻ لڳي ٿو ۽ هوءَ ڪمري ۾ اچي هن سان هيئن مخاطب ٿئي ٿي؛

“تون مون کي سڃاڻين نه ٿو. آئون ڌرتيءَ ماءُ جو حصو آهيان. مون کي تون پنهنجي لاءِ ڌرتيءَ ماءُ سمجھ. آئون سنڌ آهيان.” پيج-66

۽ پوءِ وڌيڪو خان پنهنجي ڌرتيءَ ماءُ لاءِ سڪ ۽ تڙپ ڏيکاري ٿو ۽ سنڌ پنهنجي اهنجن جو اظهار ڪري ٿي. ليکڪ ڪلهوڙن کي سنڌ جو حقيقي رهاڪو سمجھي ٿو. ۽ انهن بابت ۽ انهن جي غلط روين بابت هولي ٿو؛

“انهن ئي پنهنجي طاقت وڌائڻ ۽ اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ، پليجن سان گڏجي سنڌ جي پهرين ڪاميڊ شاھ عنايت جهوڪ واري کي، مغل گورنر هٿان شهيد ڪرايو ۽ سنڌي عوام جي پهرين Socio-Economic تحريڪ کي ڏاڍ جي ذريعي ختم ڪرائي، سنڌ جي حڪومت حاصل ڪئي ۽ پنهنجي مذهبي تحريڪ کي به اڳتي وڌايو. پنهنجو پٽ بنياد سنڌ کان ٻاهر نبي ڪريم صلعم جي چاچي حضرت عباس رضه سان ڳنڍي سنڌ ۾ قبائلي ۽ نسلي برتريءَ جي پيڙهه جو پٿر رکيائون.” پيج-88

“ٽالپر پاڻ کي بلوچ سڏايو يا مير يا امير جو لقب ماڻيو ۽ پنهنجو پاڻ کي برتر نسل ڄاڻائڻ لاءِ پنهنجو پاڻ کي رسول ڪريم صلعم جي چاچي حضرت امير حمزه رضه سان وڃي ملايو. پڙوچن جون تاريخون پڙهڻ جهڙيون آهن. ڪي پاڻ کي امير حمزي سان ملائين ٿا ته ڪي بروهي يا بلوچ پاڻ کي حام بن نوح جي نسل مان پيدا ٿيل نمروڊ سان ملائين جيڪو پاڻ کي نمروڊ بلوص سڏائيندو هو.” مٿئين راءِ ليکڪ صفحي 89 تي ٽالپرن بابت رکي ٿو.

ٽالپر دؤر ۽ حڪمرانن جون چڪون ڪيئن هنن سنڌ انگريزن حوالي ڪئي. ان جا محرڪ ۽ تاريخي نقطہ نگاہ کي ليکڪ پرکي ٿو ڏاڍو پختگي سان حقيقت بياني ڪئي آهي. جئين هو هندن ۽ مسلمانن بابت لکي ٿو:

“سنڌ يا هند ۾ اهو اصول اڪثر ڏسڻ ۾ ايندو آهي ته هت جا هندو توڙي مسلمان، نسلي طور برتر سڏائڻ لاءِ هندوستان کان ٻاهر جي نسلن سان ملائين ٿا ۽ شايد اهو سمجهن ٿا ته سنڌ هند کان بهتر نسل انساني نسل ايران، عرب يا وچ ايشيا ۾ رهندا هئا. ائين بلڪل نه هو. پيج-90

اها حقيقت آهي ته اسان اصلوڪا سنڌي هجڻ يا ٻاهران آيل هتي جا مختلف ماڻهو اهي تاريخي طور احساس ڪمٽري جو شڪار رهيا آهن. ٿيڻ ته ائين ڪپي جو اسان جي تاريخ، ثقافت ۽ تهذيب کي ڏسي ٻين دنيا جي نسلن کي اهيو ڪم ڪرڻ ڪپي پر اسان ان مرض مان ڪڏهن جند ڇڏاينداسين، ڪا خبر نه آهي. هن ناول ۾ الائي ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون آهن. جيڪي ڪوٽ ڪرڻ جهڙيون آهن. 400 صفحن تي مشتمل هن ناول جون اگر اهي حوالا ڏجن ته تجزيو تمام ڊگهو ٿي ويندو. ناول ۾ ليکڪ ڏکيا ادبي، سياسي، سماجي، تاريخي، فلسفي ۽ ٻين علمن سان لاڳاپيل اصطلاح انگريزي ٻوليءَ ۾ ڪم آندا آهن. پڙهندڙ کي اهي اصطلاح ڪٿ منجهائي به وجهن ٿا ته ان مان ليکڪ جي علمي ادراڪ جو اندازو به ٿئي ٿو. اهي ڪنهن قدر قبول به ڪري وڃجن پر سنڌي ٻولي کي اردو انداز ۾ مذڪر مونث جو فرق نه ڪري لکڻ قبولي نه ٿو سگهجي، ان پاسي وڌ ۾ وڌ ڌيان ڏيڻ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

جيئن صفحي 99 تي؛ “ڪامريڊ؛ پر سائين! اسان بحث conclude نه ڪئي.”

ليکڪ ناول ۾ هندن لاءِ لکيو آهي ته اهي هتان جا هئا ئي نه آهن ڌرتيءَ ماءُ کي ڏاڍي آساني سان پني ڏئي ڇڏي ويا. پيرومل آڏواڻي جا مثال به ڏنا اٿس. هندن بابت اها راءِ ڪافي چرڪائيندڙ به آهي ته اهي هتان جا هئا ئي نه...

ناول ۾ ليکڪ سنڌ جي مختلف تاريخي دورن ۾ سنڌ ۾ سياسي ۽ تهذيبي سول سوسائٽي يا سماج جي بنياد بابت پنهنجي گهري تاريخي مطالعي ۽ سوچ سان نظر وڌي آهي. ان ۾ ڪنهن جو ڪهڙو ڪردار رهيو ۽ ڪن انهن کي پوئتي ڪيو. ٽالپر ۽ ڪلهوڙا دور ۾ سنڌ کي وڌ کان وڌ نقصان پهتو، جنهن بابت ليکڪ وڏيري خان جي واتان تفصيلي تشريح ڪرائي آهي. ادب ۾ تنقيد جو پوراڻو يا فرض ادائي جيڪي صنفون ڪن ٿيون انهن ۾ ناول تيز ۽ اڳڀرو آهي. ناول خود زندگي جي تنقيد به هوندو آهي. ناول نگار هتي ان جو فائدو وٺندي شخصيتن ۽ تاريخي واقعن، نعرن، قومن ذاتين وغيره تي تنقيد ڪئي آهي. ان کان اڳ انهن شخصيتن يا واقعن تي نه ڳالهايو ويو آهي. 1857ع ۾ انگريزن جي خلاف سڄي سنڌ ۾ ڪٿي به ڪو آواز نه اٿيو هو جڏهن ته پوري هند ۾ جنگ لڳي پئي هئي. سنڌ ۾ ڪجهه نوجوانن بغاوت ڪئي هئي تن مان ستن نوجوانن کي ڪراچي جي ايمپريس مارڪيٽ وٽ سرعام ڦاهي ڏني وئي ۽ ٻارٽل فريئر هڪ لسٽ ٺاهي هئي انهن جي جن کي بغاوت نه ڪرڻ عيوض جاگيرون ڏنيون ويون هيون. جنهن بابت ليکڪ صفحي 144 تي لکي ٿو؛

“چونہ اها لست ظاهر ڪئي وڃي ۽ انهيءَ کان علاوه انهن مجاهدن بابت کوجنا ڪري حقيقتون ظاهر ڪن جيڪي ايمپريس مارڪيٽ وٽ ڦاسي چاڙهيا ويا. يار 1987 کي چا ياد ڪريون اسان ته 4 مارچ 1967 ع کي به وساري ڇڏيو آهي.”

اها حقيقت آهي ته سنڌي قوم پنهنجي سياسي ۽ تاريخي جدوجهدن ۽ واقعن کي وساري سطحي مفادن جي پويان ڪاهي پئي آهي. ان ڪري اهي ڏينهن اسان کي ياد نه رهيا آهن. صفحي 151 تي هڪ ڊائلاگ آهي؛ جنهن تي مون کي اعتراض آهي. توڙي ليکڪ ان کي واضح ڪري لکيو آهي. “پر سنڌ به منهنجي امڙوانگي شريڪ حيات آهي.” شريڪ حيات زال لاءِ ڪتب ايندو آهي.

مرزا قليچ بيگ سنڌي ادب جي قداور شخصيت ٿي گذري آهي. مغل صاحب مرزا قليچ شخصيت تي جنهن رخ کان تنقيد ڪئي آهي، ڳالهائيو آهي اهو پاسو منهنجي خيال ۾ ڪنهن به ليکڪ نه چميو آهي. مغل صاحب صفحي 166 تي لکي ٿو:

“مرزا صاحب ڪڏهن به سنڌ جي سياسي حالت تي پنهنجا ويچار ظاهر نه ڪيا. مرزا صاحب کي ته اها شڪايت هئي ته منهنجو قدر سنڌ ۾ ايترو نه ڪيو آهي جيترو ٿيڻ کپي ها. آئون ته سمجهان ٿو ته مرزا صاحب کي جيڪو شمس العلماء جو خطاب مليو اهو سنڌي ۾ لکڻ ڪري مليو، سو گهٽ نه آهي.”

يا وري ناول جو ٻيو هڪ ڪردار ڪامريڊ هيئن چوي ٿو:

“مرزا صاحب ذهني طور آخر تائين پاڻ کي انگريز جي ديسي Elite ڪلاس جو ميمبر سمجهندو رهيو. مرزا پاڻ کي غير شعوري طور

جارجيا سان به ڳنڍي رکيو. اهو نفسياتي ڪارڻ رڳو مرزا صاحب ۾ نه پر ڪيترائي پرڏيهي ڪنٽب سنڌ ۾ آيا آباد ٿيا سي Physically ۽ Socially ته سنڌ ۾ Assimilate ٿي ويا پر ذهني طور تي اڃا به سندن ذهن جي ڪنڊ پاسي ۾ ماضي ۽ Superiority جا احساس پنهنجي طور تي موجود هئا. پر جي ڪجهه ماضي جي چنڊڇاڻ ڪبي ته خبر پوندي جيڪو مان ۽ عزت، سنڌ سڀني کي ڏٺو سوئي سڀ ڪجهه آهي. مرزا صاحب جا وڏا ايران مان سنڌ ۾ ڪهڙي حالت ۾ آيا. مرزا کي پنهنجي ڏاڏي جي به خبر نه هئي! ننڍڙن غلامن جي صورت ۾ آيا. سنڌ کين ڇا ڏنو؟ مرزا صاحب تمام اعليٰ شخصيت هو ۽ سندن پويان ڪوبه وارث يا خاندان جو ماڻهو اهڙي رتبي کي پهچي نه سگهيو آهي. شايد وارثن جي مذهب سان وابستگي ۽ پئي علم، ادب ۽ فلسفي ۾ گهٽ دلچسپي ڪري انهي خاندان منجهان ڪوپيو عالم شخص سامهون نه اچي سگهيو آهي.

سنڌ ۾ ناول نويسيءَ جي رفتار گهٽتائي جو ڪارڻ هڪ اهيو به آهي ته ناول لکڻ هڪ نئين دنيا تخليق ڪرڻ برابر آهي ۽ اهو ڪم ڏاڍو اوکو آهي. هر ڪردار جي اٿت، انهن جا مکالما ۽ سوچ منظر سڀ هڪ ئي ناول نگار کي ادا ڪرڻا پون ٿا. ان ڪري به سنڌ ۾ ناول گهٽ تخليق ٿئي ٿو. سنڌي ليکڪ کان ايڏي مشقت نه ٿي پڄي ۽ اسان جون معروضي حالتون به اسان کي ان خف هڙتال ۾ پوڻ نه ٿيون ڏين.

مغل صاحب جو هي ناول ”همءِ منصور هزار...!“ سٺو ناول آهي. پر منهنجي خيال ۾ سائين ان کي ٻيهر چڱي طرح نه ڏٺو هوندو. ناول ۾ گهڻيون ڳالهيون Repeat ٿي ويون آهن. 1. ايمپريس مارڪيٽ وارو واقعو 2. نٽي ۾ پنج سو مدرسا يونيورسٽي ليول جا هئا. 3. مرزا قليچ بيگ واري ڳالهه.

ساڳئي ڳالهه بار بار اچڻ سان خوبصورتي ختم ٿي وڃي ٿي ۽ پڙهندڙ بوريٽ جو شڪار ٿي پوي ٿو. اهي شيون Rewrite ڪرڻ وقت ٺيڪ ڪرڻ کپنديون هيون. يا وري ليکڪ کي لکڻ وقت ياد نه رهيون آهن ته اهي ڳالهيون اڳ ۾ بحث هيٺ اچي چڪيون آهن.

ليکڪ هالن جي مخدومن ۽ حر تحريڪ تي پڻ تنقيد ڪئي آهي جيڪو هڪ معلوماتي بحث آهي. خاص ڪري رومانس ۾ رهندڙ سنڌين کي اهي ڳالهيون ضرور پڙهڻ گهرجن. اندروني ۽ بيروني سنڌ وارو فضول اصطلاح صفحي 205 تي مغل صاحب جو سچيت ليکڪ به استعمال ڪري ويو آهي. جنهن تي مون کي بي حد افسوس آهي. اسان ليکڪن کي اهڙي پروپينگنڊه وارن اصطلاحن ۽ محاورن کان عقلمندي کان ڪم وٺندي ڪم نه آڻڻ گهرجي. اميد ته سائين اڳتي اهڙن اصطلاحن کان ذهن ۾ رکندو.

ناول جي مک ڪردار وڏيري خان جو دوست آهي جيڪو آمريڪا مان آيو آهي NIR ۽ پراڻو ڪامريڊ آهي. پوري ناول ۾ وڏيري خان ۽ ڪامريڊ جي ڊگهي گفتگو ۽ مڪالم آهن. جنهن ۾ ورجاءُ گهڻو آهي. صفحي 269 تي سڄو هڪ ڀيڄ Repeated آهي.

محترم ليکڪ جتي مرزا قليچ بيگ ۽ ٻين شخصيتن تي تنقيد ڪئي اتي هن سائين جي ايم سيد کي به تنقيد جو نشانو بنائيندي لکيو آهي ته “سنڌ ڪڏهن به مسلم ليگ جي معاملن ۾ حصو نه ورتو سواءِ سائين جي ايم سيد جي جنهن مسلمان ملڪ جي لاءِ قرارداد اسمبليءَ مان پاس ڪرائي ۽ ڌمڪي ڏني ته جي ائين ٿيو ته سنڌ ۾ سول وار شروع ٿي سگهي ٿي. پوءِ به اسين ڏسون ٿا ته سائين جي ايم سيد، جناح سان اصولي جنگ نه ڪئي پر سيد سڳورن کي ڪجهه وڌيڪ سڀتون نه ملڻ تي مسلم ليگ مان نڪري

آيو. آئون سمجھان ٿو ته سائين جي ايم سيد مسلم ليگ مان نه نڪري ها ته شايد حاڪمن جي ايوانن ۾، سرڪاري ميمبر جي حيثيت منجهه پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ان وقت جي حالتن مطابق، سنڌين لاءِ وڌيڪ بهتر رول ادا ڪري سگهي ها ۽ لياقت علي جي ٽولي کي سياسي منهن ڏئي سگهي ها. (پيڇ-270)

منهنجي خيال ۾ تحقيقي ۽ افسانوي ادب ۾ اگر ڪنهن شخصيت لاءِ لکيو ويندو آهي ان ۾ ان جو صرف نالو لکيو آهي. ان جي نانءُ اڳيان سائين يا پٺيان صاحب نه لڳائبو آهي. ليکڪ کي Civil War واري ڳالهه واضع ڪري لکڻ گهرجي هئي. ليکڪ جي تاريخ جي مطالعي، اهو سياسي هجي يا سماجي جي قابليت ۾ ڪو به شڪ نه آهي. پر جيتري قدر مون پڙهيو آهي ته اها سڀتن جي جنگ نه هئي ان جو ته صرف جناح بهانو بڻايو هو. جي ايم سيد ۽ جناح ۾ اها اصولن ۽ سچائي جي جنگ هئي. ترقي پسند ۽ رجعت پسند ڌڙن جي ويڙهه هئي. جنهن بابت سائين جي ايم سيد پنهنجي ڪتاب ”نيئن سنڌ جي لاءِ جدوجهد“ ۾ تفصيلي لکيو آهي. باقي ليکڪ جي پوئين راءِ سان متفق آهيان ته جي ايم سيد سرڪاري ميمبر جي حيثيت ۾ سنڌين لاءِ گهڻو ڪجهه ڪر سگهي ها. پر جنهن طرح سان جناح سارڙيون ڪري ڏانڊليون ڪرايون ۽ پنهنجي هٿ ڌرمي سان فيصلا ڪيا. اهي به ڏسڻ گهرجن.

مرزا قليچ بيگ ۽ جي ايم سيد کان علاوه ليکڪ جن شخصن تي تنقيد ڪئي آهي اهي پير علي محمد شاه راشدي ۽ امر جليل آهن. ليکڪ پير علي محمد شاه راشدي لاءِ لکيو آهي ته:

“پنهنجي مطلبڪي حاصل ڪرڻ لاءِ، پنهنجي ملڪ يا پنهنجي مذهب جي به پرواهه نه ڪندو هو.” پيج-270

علي محمد شاهه راشدي وزيراعظم پتي کي چئي 35 سنڌي رسالن اخبارن ۽ ڪتابن تي پابندي وجهرائي. سنڌي اديبن کي پڌرايو. ان سڄي ڪار گذاريءَ ۾ سهڻي رسالي ۽ طارق اشرف عتاب جو شڪار رهيا. ليکڪ امر جليل جي افساني کي فحش افسانو لکيو آهي. “سرد لاش جو سفر” ڪنهن به لحاظ کان فحش نه آهي. ليکڪ جي امر جليل تي ڀلي ڪيڏي به ڪاوڙ هجي پر ڪهاڻي تي ڪاوڙ نه هجڻ گهرجي. باقي امر جليل جي ڪردار تي ڳالهائي سگهجي ٿو. اڄ جونئون نسل امر جليل کان گهڻو متاثر آهي پر امر جليل جيڪي عمل ڪيا آهن ڪجهه انهن کي به منظر تي آندو وڃي. تاريخ ۾ عظيم ليکڪ هميشه باغي ۽ حڪومت جي ٽڪر ۾ رهيا آهن. پر امر جليل هميشه حڪومتي ملازم رهيو آهي. ڊچٽو رهيو آهي. ليکڪ جي امر جليل تي ڪجهه تنقيد واجبي آهي يا اها ان جي راءِ تي سگهي ٿي ۽ اهو ان جو جمهوري حق به آهي. جنهن ۾ شيخ اياز تي به لکيو ويو آهي جڏهن طارق اشرف گرفتار ٿيو ته امر جليل جنهن جي افساني ڪري هو عذاب ۾ پيو اهو ته خاموش هو پر سڄو ترقي پسند گروهه گم هو. پيج-278 تي لکي ٿو ته ۽

“دانشورن ۾ جيڪي منافق هئا سڀ خاموش رهيا. کين ڀتو جي دور ۾ سنڌي ڪتابن ۽ مخزنن تي پابندي ۽ هڪ ايڊيٽر جي گرفتاري تي شايد ڪو افسوس نه ٿيو. سندس مقصد کي حاصل ڪرڻ جي لائن آف ايڪشن ٻي هئي. شيخ اياز مرحوم هميشه چاهيندو هو ته سندس بهتر شعر سهڻي ۾ ڇپجن. اهو به وڪيل هو. خاموش رهيو. پتي صاحب جي ناراضگي سندس

مستقبل لاءِ بهتر نه هئي. امر جلیل سند مان جان چڙائي اسلام آباد جي تڏين هوائن ۽ ملتي استورڊ بلڊنگس جي چانو ۾. اتي ئي حياتي جا جوان ڏينمڙا گذاري، کلچرل ادب ۽ سنڌي ادب جي ڄاڻو ۽ پنهنجي اجگر نالي کي بيوکريسي جا ڪانٽڪريٽ جي جهنگ ۾ استعمال ڪري، اردو، انگريزي ۽ سنڌي تخليقڪار جي حيثيت سان پاڻ ميرايو ۽ اعليٰ عهدا ماڻيا. هوڏانهن طارق اشرف سينئر جيل حيدرآباد، سينئر جيل سکر ۽ ڪراچي جي لاڪ اپس ۾ ٽيويهه مهينا ڪاٽي ڊڪٽيٽر ضياالحق جي ڏينهن ۾ آزاد ٿيو جو انهيءَ ڊڪٽيٽر کي طارق اشرف منجهان خوف ڪو نه هو.

اڳ ۾ چئي آيو آهيان ته ليکڪ لاءِ طارق اشرف به هڪ خاص موضوع آهي. هن ناول ۾ هن 10 کان 15 صفحا طارق جي حوالي ڪيا آهن. جن ۾ طارق اشرف جو ذڪر آهي. جنهن ۾ ڪافي چرڪائيندڙ انڪشاف به آهن. ليکڪ عبدالقادر جوڻيجي جو ابراهيم جويي کي لکيل خط جو به حوالو ڏنو آهي. جنهن ۾ طارق اشرف کي پنجابي چيو ويو آهي. ابراهيم جويو به طارق اشرف کان ارهو هو. ايم ڪيو ايم جو منشور جو اشارو عبدالقادر ڏانهن ڏنو ويو آهي.

ناول جي ٻولي ۾ ڪافي دقيق جملا ۽ اصطلاح ڪم آندا ويا آهن. تاريخي محاوره ۽ ڳالهيون آهن اتي ناول جا ڪردار هيٺين قسم جا ولگر مڪالمه به ڳالهائين ٿا پيچ-306

“آئون کلندي چونڊو آهيان هاڻ ته ڪمر نه پر ڪمرو ٿي پئي آهي.”
اهڙي قسم جي ته موبائيلن تي فحش SMS ايندا آهن. ڪامريڊ جهڙو ڪردار وري اهو جملو چوي ٿو. ناول جي ڪردارن جي ٻوليءَ تي سنڌي

اردو جو رنگ چڙهيل آهي. صفحي 320، 326، 327 تي وڏا وڏا Passages ورجائي پيهر ڏنا ويا آهن. ليکڪ جي ايم سيد لاءِ 312 صفحي تي لکيو آهي؛ ”جي ايم سيد وٽ نئين دور جي سياسي ڏاهپ جي ان هوند هئي. جنهن ڪري سنڌ اڃا سورن ۾ آهي.“

منهنجي خيال ۾ ليکڪ جي اها راءِ گهڻي جذباتي ۽ ابھرائي تي ٻڌل آهي. هر هلندڙ دور نئون هوندو آهي. جي ايم سيد جي سياسي ڏاهپ ۽ حڪمت عملي سان پوري 20هين صدي دور پاڪستان ٺاهيو ۽ وڏا وڏا پليٽ فارم جوڙي ڪوششون ڪيون اهو تاريخ جي رڪارڊ تي آهي ۽ سنڌ جي سورن جو ذميوار رڳو سيد سائين نه پر گهڻا پير مير، جاگيردار ۽ غدار آهن. جن بابت خود ليکڪ ناول ۾ گهڻي اپتار ڪئي آهي.

هن ناول کي جيڪڏهن تاثيراتي تنقيد جي پرائي ۾ ڏٺو وڃي ته ليکڪ ڪنهن جو به اثر نه قبوليو آهي. سندس اسلوب ۾ ڳالهيون ۽ زاويه نظر هن جو نج پنهنجو آهي. قومي سياست، سول سوسائٽي ۽ سنڌ جي صورتحال کي جيئن هو ڏسي ٿو. شيون تقريبن ائين آهن باقي شخصيتن جي حوالي سان هن سان اختلاف به رڪي سگهجي ٿو ته سمهت به ٿي سگهجي ٿو.

مرزا قليچ بيگ، پير علي محمد شاهه راشدي، شهيد ڀٽو، شيخ اياز يا امر جليل جي لاءِ مون کي ڪارل مارڪس جي هڪ چوڻي ياد ٿي اچي؛ ”جيڪڏهن ڪو ماڻهو فقط پنهنجي ذات لاءِ ڪم ڪري ته گهڻو ممڪن آهي هو وڏو فاضل انسان بڻجي وڃي يا وڏو شاعر، عارف ٿي وڃي، پر هو مڪمل انسان يعني عظيم انسان ڪڏهن به ٿي نه ٿو سگهي.“

• ناول ۾ سنڌ تي ٻاهرين حملن ۽ قتلام جي نقصانن کي ڏيکاريو ويو آهي.

- ناول ۾ حيدرآباد شهر جي اڏجڻ جي تاريخ ۽ پس منظر جي عڪاسي ٿيل آهي.
- ٽالپرن ۽ ميرن کيئن هار کاڌي، هڪ ٻئي کي شڪست ڏئي، انگريزن کان تاريخي هار کاڌي به ناول ۾ چٽيل آهي.
- انگريزن جي سنڌ تي قبضي بعد ڇا ڇا ٿيو؟ وڏيرا شاهي ۽ جاگيرداري جو مستقبل کيئن سڃاتو ويو. فائدا ۽ نقصان خاص طور سول سوسائٽي جي جڙڻ کي فوڪس ڪري ناول ۾ ڏيکاريو ويو آهي.
- پياري پاڪستان ٺهڻ بعد سنڌ سان ڪهڙي ويدن ٿي ۽ کيئن بي ايماني ۽ غداري سان سنڌ سان جنيون ٿيون آهن. ان تي ليکڪ ڏاڍو تفصيل لکيو آهي.
- مٿيون پنج پوائنٽس ليکڪ جي پهرين ناول “اوڙاهه” ۾ اڳ ۾ اچي چڪيون آهن ۽ اهي ئي ڳالهيون وري ٻئي ناول “همڻ منصور هزار..!” ۾ به بحث هيٺ آنديون ويون آهن. مون کي ته “اوڙاهه” ۽ “همڻ منصور هزار..!” ۾ ڪوبه خاص فرق نظر نه ٿو اچي سواءِ ڪردارن ۽ جاين جي.
- اوڙاهه ناول جي انت ۾ هڪ نئين اسرندڙ سنڌ ڏيکاري وئي آهي. ۽ ناول “همڻ منصور هزار..!” جي ڪلائيمڪس به هڪ اهڙي سنڌ جا عڪس قلمبند آهن. جنهن ۾ نوجوان سنڌ ماتا سان وفاداريءَ جو وچن ڪندي سنڌ جي راجڌاني جي سمنڊ ڪناري ڏيکاري ويا آهن ۽ ناول جا مک ڪردار اهو سڄو منظر ڏسي خوشي خوشي گهر روانا ٿين ٿا. خبر ناهي ليکڪ ٻنهي ناولن ۾ ڇو ساڳيو مرڪزي خيال رکيو آهي.

رچرڊسن چيو آهي؛ ”منهنجي نظر ۾ تنقيد اها شيءِ آهي، جنهن ۾ اسان تجربن ۽ مشاهدن جي چنڊڇاڻ ڪريون ۽ پوءِ انهن جو قدر ۽ قيمت مقرر ڪريون.“

غلام نبي مغل صاحب جا تجربا ۽ مشاهدا تاريخي ناولن جي صورت ۾ گهڻا لاڀائتا ۽ معنيٰ خيز آهن. سنڌي ناول نگاريءَ ۾ سندس حصيداري کي اسان نهايت ئي مان ۽ عزت جي نگاهه سان ڏسون ٿا. مغل صاحب جي ناولن کي اڳيان رکي اسان کي تاريخ جي پيچيده معاملن کي درست رخ ۾ ڏسي سمي ڪرڻ گهرجي. غلام نبي مغل جا ناول معياري ۽ خوبصورت آهن ۽ انهن سان هن پنهنجي هڪ الڳ سڃاڻپ ۽ حيثيت ٺاهي آهي. مون پنهنجي سمجھ آهر سندس ناولن جي هلڪي چنڊڇاڻ پيش ڪئي آهي. جيڪا پيا نقاد به ڪري سگهن ٿا. پر مغل صاحب جي ناولن کي هر سنڌ دوست کي ضرور مطالعو ڪرڻ گهرجن ته جيئن تاريخي سچائين جي کين خبر پوي.

سنڌي معاشري جي

رومانوي ناولن جو تسلسل

“بيجهڙي آنڪه ڪا ماتم” جو تنقيدي جائزو

“بيجهڙي آنڪه جا ماتم سنڌي ليکڪ ساجد

سومري جو اردو ۾ لکيل پهريون ناول آهي. ان کان

اڳ ليکڪ جو ڄامشوري جي يادگيري تي هڪ

ڪتاب به اچي چڪو آهي. ساجد سومرو ڪافي ڊگهي وقت کان سنڌي ۽

اردو ۾ لکندو اچي پيو. پر هي سندس ناول جو پهريون تجربو آهي.

ڪيڏو نه زبردست خيال آهي گبريل گارشيا مارڪيز جو ته “جيڪو

هڪ محبت سان ٿيندو آهي اهو دنيا جي ٻين سڀني محبتن تي اثر انداز

ٿيندو آهي.” ها مارڪيز اهو سو سيڪڙو سمجھي چوي ٿو. هن ناول جي محبت

جو مون تي اثر ٿيو آهي ۽ گارشيا جي محبتن جو مون تي ۽ ساجد تي به اثر

ٿيو هوندو ۽ هن ناول جي محبت جو هر پڙهندڙ تي شايد اثر ٿيندو. محبتون

پلي ڪهڙي به دور ۾ ڪنهن به ڪيون هجن پر اڄ جي دور جي محبت

ڪندڙن تي وڏو اثر ڪن ٿيون. ليليٰ مجنون جي محبت هجي يا سهڻي

ميهار جو پيار اهو اڄ به پيار ڪندڙن تي اوترو ئي متاثر ڪري ٿو جيترو ان

وقت ڪيو هوندائين.

آغا سليم جي اتر ويو ۾ ڪٿ پڙهيو هئم هن چيو هو ته “رومانس منهنجي

زندگي آهي ۽ مان ان کان سواءِ رهي نه سگهندس.”

رومانويت زندگي جو اهڙو رويو آهي جنهن ۾ آزاد خيالي، انا،

خودپسندي ۽ باغيانه اثر ٿيندا آهن. رومانويت هڪ قسم جي ناستلجيا

آهي. جنهن ۾ بيماري واري خاصيت آهي. ان ۾ شعور جهڪو جهڪو هوندو آهي ۽ خيال بي لغام گهوڙي جيان انا سان سرشار هوندا آهن. يا ڪٿي ائين ئي چئجي ته رومانويت اهو احساس آهي جنهن ۾ فڪر گهٽ تخيل وڌيڪ هوندو آهي. خوابن ۽ خيالن جي دنيا ۾ رهڻ رومانويت آهي.

اها هڪ يوتوپيائي ڪيفيت آهي. رومانوي تخليقن ۾ اديب يا ليکڪ هئيتي پابندين کي خاطر خواه اهميت نه ڏيندا آهن. رومانويت شروع ته روسو ڪئي مگر مغرب ۾ ڊارٽن ۽ پوپ ڪلاسيڪي تحريڪ شروع ڪئي، رومانويت کي ڪلاسيڪت کان بغاوت جي تحريڪ هئي.

ڪروچي رومانويت کي ڪلاسيڪيت جي بجاءِ حقيقت پسندي جو ضد چيو ۽ داخليت کي ان جو خاص جز قرار ڏنو. اهڙي ئي داخلي احساسن ۽ جذبن سان هي ساجد سومري جو ناول ”بچهڙي آنڪه ڪا ماتم“ آهي. داخلي ادب خاص ڪري پڙهندڙن جي دلچسپي رهيو آهي. ”بچهڙي آنڪه ڪا ماتم“ مونولاگ ۾ لکيل ٻن پريمين جي ڪهاڻي آهي. ناول جو سڄو پلاٽ رومانوي ڪهاڻي تي آهي.

ڄامشوري جي پس منظر ۽ يونيورسٽيءَ جي ماحول تي سنڌي ۾ گهڻائي ناول ڇپجي اچي چڪا آهن. منهنجي خيال ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ماحول تي سنڌي ليکڪ جو اردو ۾ هي پهريون ناول آهي. سنڌي ۾ سنڌ ورستيءَ تي گهڻو لکيو ويو آهي ان ڪري شايد ليکڪ اردو ۾ لکيو آهي يا هن اردو پڙهندڙن جو هلڪو ٺاهڻ لاءِ ۽ ڪجهه سنڌي تاريخ ۽ سماج جون جملڪيون هن ناول ۾ پڻ ڏنيون آهن.

اردو ۾ مون جيڪي ناول پڙهيا آهن. جيئن ”راجا گدھ“ جنهن ۾ ٻه پس منظر ڏنا ويا آهن. هڪ انسان جي دنيا جو پيو ڳجهن جي دنيا جو. ”خدا اور

محبت ”هاشم ندیم جو مشهور ناول آهي جنهن ۾ هڪ پاسي لنڊن ۽ ٻئي پاسي پاڪستان جو ماحول ڏيکاريو ويو آهي. ٻيو ته هن ناول ۾ ٻن پس منظر آهن. جن ۾ ڪهاڻي سمايل آهي. هڪ ناو جي هيرو هي ڳوٺ جو ۽ ٻيو ورستي جو.

مظهر السلام جو معروف ناول ”محبت مرده پهولون کي سمفني“ ۾ هڪ مڪالمو بار بار ورجايو آهي ”ڪهني لڳي...“ ائين هن ناول ”بجهڙي آنڪه ڪا ماتم“ ۾ ”ياد هي نا تمهين..“ وارو جملو ناول جو هيرو هر دهرائي تو ۽ سارو ٿيون ٻڌائي ٿو.

ليکڪ سنڌي سماج ۽ ادبي ڪيتر سان تعلق رکندڙ آهي پوءِ به خبر ناهي ڇو کيس اردو ۾ لکڻ جي ضرورت پئي آهي. سنڌ يونيورسٽي جي پس منظر ۾ چار پنج ناول اچي چڪا آهن ۽ هي ناول به ناول نه آهي. ناول مان منهنجو مطلب هن ۾ نوان نه آهي. اها ئي ڪهاڻي ۽ اهو ئي سنڌ يونيورسٽي جي چوڪري جو جواب ته هو پنهنجي پريمي کي ڇڏي ڪنهن پئسي واري سان شادي ڪري ڇڏي ٿي.

ناول جي صفحي 18 تي ليکڪ لکي ٿو: ”يہ جذبہ جنم لينی سی پھلي دل میں ایک گھڑا کھود کر محبوب کی ساری خامیوں کو دفنا دیتا ھي.“ اها ڳالهه ته حضرت علي جو مشهور قول آهي ته جڏهن ڪنهن سان دستي رکو ته ان لاءِ دل ۾ هڪ وڏي کڏ کوٽي ڇڏيو ۽ ان جون سموريون غلطيون ان ۾ دفن ڪندا وڃو. هي ناول به اڳ منجهه لکيل ناولن جيان روايتي آهي. ليکڪ ڪوبه چڪو چوڪو نه هڻي سگهيو آهي. پٺ ورڪ تي لکيل مشهور انڊين شاعر گلزار جي راءِ ”اس ڪتاب مين جو بات مجھي سب سي زياده اپني طرف ڪمنچتي ھي وہ اس کي Intensity ھي.“ ان سان به سميت

نه ٿو ٿي سگهجي. ڇو ته هن ناول ۾ ڪا به شدت نه آهي. اهي عام ڳالهيون آهن جيڪي هڪ پريمي ۾ روايتي طور هر ڪهاڻي ليکڪ ڏيندا آيا آهن. ناول ان کان به اڳتي گهڻو ڪجهه گهري ٿو. هڪ جملو آهي هن ناول ۾: ”اور ڪجهه تم شراب کي طرح تلخ هو جاتي تهئي..“

شراب تلخ به ٿيندو آهي ڇا؟ پروف جي غلطين ڪري ان ڳڻيا جملا صاف معنيٰ نه ٿا ڏين، جنهن سان به مان منجهي پيس. ناول جي پيج 39 تي ناول نگار لکيو آهي: ”يہ ہماری جدائی کی سالگرہ کا دن تھا.“ واه اهو پڙهي حيرانگي ٿي ڇو ته مون وڇوڙي جي سالگره سان نشري نظم لکيو هو. خير.

ناول ۾ ڪوڙ ساريون خوبصورت ۽ تخليقي تشبيهون به استعمال ڪيون آهن جيئن: پيج 42 تي: ”اس دن مین دیر رات تک بی مقصد جامشورو کی راستون پر کاغذ کی پھتي ھوئي ٽڪڙون کی طرح بھتڪتا رھا...“

يا وري هي ابتي تشبيهه به غور طلب آهي شايد ان لفظ جي سمي معنيٰ ۽ استعمال جي مون کي خبر نه هجي متان... ”آنکھون سي پاني ڪا جھرنا ابل پڙا—تھا..“ ابل جي معنيٰ اهرڻ آهي ۽ جھرڻو اهلندو ناهي اٿلندو آهي. اتي نڪل پڙا ٿا ته سمي هجي ها. ڪٿي ڪٿي مون کي جملن ۾ هروڀرون به اجايو واڌو لفظ استعمال ڪيا ويا آهن.

ناول ۾ ڪجهه اهڙا مکالما آهن جيڪي مڪمل حقيقي دنيا جا آهن. جيڪي پڙهي ڪري ذهني طور ماڻهو منڊجي وڃي ٿو. ساجد جي سڄي ناول جي هي ڳالهه مون کي ايڏي وڻي جو اها اڪيون آليون ڪري وئي پيج

91 تي؛ “جب تمھاري محبوبہ ڪو تمھاري ڪنڊھي کي ضرورت تھي، تم اپني ڪنڊھي پر بيگ لٽڪائي، روزگار کي لي فدترون کي چڪر لڳا رھي تھي...”

ھا يار ساجد! اھا توڻ مٺ سميت سنڌي سماج جي ھر نوجوان جي پريم ڪٿا آھي. جنھن ۾ ھو پريم تہ ڪري وٺي ٿو پر معاشيات ھن کي اھڙو ڪري ڇڏي ٿي جو ھن ان ۾ بہ ناپاس ٿي وڃي ٿو. عورت يا چوڪري کي رتبو، پئسو ۽ ٻيو جيڪو وڏو ۾ وڏو گھر جي اھو وقت آھي ۽ جڏھن پيار ۾ وقت نہ ڏنو وڃي ٿو تہ وڃو ٿيون وڏي وٺ ٿي وڃن ٿيون. عورت جو اھو لاميو آھي يا وري ضرورت تہ ان کي وقت گھر جي، پوءِ ائين ئي زندگيون وري وڃن ٿيون. جيئن ناول ۾ ٿئي ٿو، جيئن ساجد سان ٿيو، جيئن مون سان ٿيو.

اردو ۾ جھڙي معيار جا ناول لکيا پيا وڃ، ھي ناول اھڙي معيار جو نہ آھي. پوءِ بہ ھي ادبي ذميوارين جو پورا ٿو ڪري ٿو. ناول جي دنيا وسيع آھي ان لاءِ ساجد سومري کي اجابہ وڌيڪ محنت ڪرڻ جي ضرورت آھي تہ جيئن ھڪ وڌيڪ پختا ناول لکي.

ڳالهيون ڳجه اندر جون...

[يار] ناول بابت چند تنقيدي ويچار

گوتم ٻڌ سندس پڪشوءَ پڇيو ته “سائين زندگي ڇا آهي؟” ٻڌ خاموش رهيو. پڪشوءَ وري پڇيو “زندگي ڇا آهي؟” ٻڌ وري به خاموش رهيو. جنهن تي پڪشوءَ ڏونڌاڙي پڇيو “سائين مان پڇي رهيو آهيان ته زندگي ڇا آهي؟”

ٻڌ کيس جواب ڏنو “مان جواب ته ڏئي رهيو آهيان. پر تون سمجهي ئي ڪونه ٿو: يعني خاموشي.”

ائين آءٌ حيدر دريا جو ناول “يار” پڙهي خاموش ٿي ويو آهيان. سمجه ۾ نه اچي رهيو آهي ته ڪٿان ۽ ڪيئن لکان؟! جين مت وارا واڳون ۽ جي پوڄا ڪندا آهن. چو ته واڳون خاموش رهندو آهي. گوڙ نه ڪندو آهي.

حيدر دريا جيڪو پنهنجي ڏيک ويڪ ۽ قول فعل ۾ هڪ سنڌي صوفيءَ جهڙو لڳندو آهي. هن جا ٻه ناول ٻيا به لکيل آهن. پر هي ناول “يار” عشق، مذهب، سياست ۽ نيشنلزم جهڙي اهم ترين موضوعن کي ڇهي ويو آهي. زندگي ڇا آهي؟ جهڙي مبهم سوال کي سلجھائڻ ۽ ان جي جواب ڳولڻ جي ليڪڪ پرپور ڪوشش ڪئي آهي.

جورج لوئس بورخيس پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ چيو ته: “ڪنهن کي پڙهڻ سفر ڪرڻ يا ڪنهن جي پيار ۾ گرفتار ٿيڻ کان گهٽ پر لطف ناهي.”

هي ناول پڙهندي مون کي حيدر دريا سان محبت ٿي وئي آهي. هي ناول ۾ مون لطف وٺندي پڙهيو آهي ۽ پڙهڻ جو پهريون اصول منهنجي لاءِ اهو هوندو آهي ته آءُ جڏهن به ڪو ڪتاب پڙهندو آهيان ته پنهنجي دماغ کي خالي ڪري ان ڪتاب جي حوالي ڪري ڇڏيندو آهيان. ڇو ته ان سان ئي پڙهڻ جو حقيقي لطف وٺي سگهجي ٿو. جديديت پڄاڻان جو انسان پنهنجي فلسفين، اديبن، عالمن ۽ دانشورن تي فخر بجاءِ سندن وٽ موجود Stuff تي فخر ڪري ٿو. هو جنگِ جدل جو سامان جوڙي ان کي اهميت ڏئي ٿو.

سوچ، مراقبو ۽ بندگي اڄ جي ماڻهن جو شيو نه رهيو آهي. ماڻهو پڄاڻان ماحول ۾ اهو ماڻهو ٿي نه رهيو آهي. پر پوءِ به ڪجهه اهڙا ماڻهو آهن. جي سماج جي لاءِ سوچين ٿا. حيدر دريا ناول نگار به انهن ماڻهن مان آهي. جيڪي سماجڪ جاڳرتا ۽ سرت جو اونور ڪن ٿا.

اي کي پروهي چوي ٿو: ”نفسياتي ۽ روحاني اوسر ان وقت تائين نه ٿي ٿئي، جيستائين انسان دنيا جي اعليٰ خيالن ۽ نظرين کان واقف نه ٿو ٿئي ۽ اعليٰ انسانن جي صحبت اختيار نه ٿو ڪري.“ ص. 82

حيدر دريا جي ذهني ۽ مطالعاتي حس اعليٰ سطح جي آهي. ۽ ناول نگار هن ناول ذريعي انساني روحاني ۽ نفسياتي آسودگي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ناول نگار پنهنجي پاران ۾ لکي ٿو: ”منهنجو هي ناول، عشق جي اسڪول ۾ نيشن داخلا وٺندڙ نوجوانن جي ٿوري ڪجهه رهنمائي ضرور ڪندو.“ ص. 4

پر منهنجي مطابق هي ناول ڪنهن به حد تائين ڪا به رهنمائي نه ٿو ڪري. ان جا دليل مان اڳتي هلي ڏيندس. هي ناول سڄي جو سڄو تصوف

جي Theme رکندڙ آهي. جيئن ته ناول جو ڪينواس وسيعو هوند آهي ان ڪري سياست، مذهبي انتها پسندي ۽ مجازي عشق جا موضوع به بحث هيٺ آيا آهن.

ويدانيت ۽ وحدانيت جي فڪري ڳانڍاپي سان تصوف وجود ۾ آيو آهي. اسان جو سمورو خطوهڪ پراچين وقت کان وٺي ويدانتي رهيو آهي. جڏهن اسلام آيو ته نئين فڪر جو نظارو ٿيو آهي.

ناول منجهه جيئن اسان جي سنڌ جو هر گهر اڄڪلهه آهي. ائين ئي ڏيکاريو ويو آهي. قربان هن ناول جو هيرو آهي، هو قومي فڪر جو پرچارِي به آهي. ناول جي هيرو جو پيءُ وفاقي سياست سان تعلق رکندڙ پارٽي پ پ پ جو حصو آهي. هيري جو پيءُ وري حافظ ۽ جماعت اسلامي جو مذهبي اڳواڻ آهي. قربان جا پيا به 2 ڀائر آهن جيڪي ڪراچي جي ڪنهن مدرسي ۾ پڙهندڙ آهن. پر انهن جي موجودگي نالي ماتر آهي. ناول جي هيروئن عدن نالي سيدياڻي آهي. عدن جو پيءُ رانجهن شاهه Lord آهي. جمال ڏاڪر جو ڪردار جيڪو ناول جي هيرو جو دوست آهي. اهو مون کي ناول نويس جو پنهنجو ڪردار لڳي ٿو.

قربان جيڪو ملاح آهي. پيلي کاتي ۾ آفيسر آهي. اها خبر اڌ ناول پڙهڻ کان پوءِ پوي ٿي. ناڪٿا، هندوستانی جيلر ۽ جيل ۾ قيدين جا ڪردار پنهنجي جوهر ۾ حقيقي لڳن ٿا. ”يار“ ناول جي ڪهاڻي جيئن چوندا آهن ته ناول جي ڪهاڻي جو اهڙو رخ رکڻو هوندو آهي، جيئن پڙهندڙ سمجهي ته ائين ٿيندو؟ هئين ٿي سگهي ٿو؟ اهو ناول جي فني تقاضائن موجب آهي!

آءُ به ڪجهه ڪهاڻي جي موڙ تي پنهنجا انومان جوڙيندو رهيس. ڪردار جي انت ۽ ڦيرن بابت ذهن چونڊو رهيو ته هاڻي قربان ۾ ڦيرو ايندو ۽ هو ڪو وڏو ڪارنامو ڪري ڏيکاريندو. ناول جو پلاٽ ۽ رٿا تصوف جي عجب افسانوي ۽ رومانوي دنيا جو سرچيل آهي.

ناول جو مک ڪردار اهڙو هوندو آهي يا ائين چئجي ته مک ڪردار ناول نويس کي اهڙو ڪٽڻ ڪپي. جيڪو پيروي ڪرڻ جو ڳو هجي. شان ۽ مان وارو هجي. هتي ناول جو مک ڪردار قربان اهڙو ڪو به عمل نه ٿو ڪري جنهن سان ان جي پٺيان لڳجي، پوئلڳي ڪجي. ڪردار نگاري لاءِ اول هي هجڻ ضروري آهي ته ڪردار جيئرا جاڳندا زندگي جو چٽ هجن ۽ اهي ائين هجن جئين اهي آهن. حيدر دريا ڪردار نگاري ۾ بهترين وڪون ڪنيون آهن. حيدر دريا جا ڪردار گھڻيل مڪمل فطرتي آهن. ان ۾ هن جو ڪو به عمل دخل نه آهي. پر ڪن ڪردارن تي خاص طور قربان ۽ محمد صالح تي ضرور ڳالهائيندس. ”يار“ ناول جا قصو ۽ ڪردار سٺو توازن رکندڙ آهن.

قربان سيدياڻي عدن سان عشق ڪري ٿو. بعد ۾ جڏهن اها ساڻس نه ٿي ملي ته هو صوفي ٿي وڃي ٿو. قربان مون کي اڌورو ڪردار محسوس ٿئي ٿو. ارسطو ڪردارن کي اهميت ڏيندو هو ۽ انهن کي گرفت ۾ رکڻ ضروري ڄاڻايو اٿس. ائين ناول نگار قربان جي ڪردار کي پنهنجي قبضي ۾ رکيو آهي. ان کي جامد ڪري ڇڏيو آهي.

سنڌي سماج ۾ پيءُ هميشه پٽ کي پاڻ جهڙو بنائڻ چاهيندو آهي هت به اها ئي ڪار آهي. گل محمد قربان کي پنهنجي نقش قدم ۽ فڪر تي هلائڻ چاهي ٿو پر قربان عدن ۾ اهڙو ته ڦاسي وڃي ٿو جو قوم وطن مٿ مائت زال

پار سڀ ڪائنس وسري وڃن ٿا. ناول نگار شروعات ۾ قربان جي خاندان کي وچولي طبقي جو زميندار ٻڌائي ٿو اڳتي هلي وري اهي غريب ملاح ۽ بي وس نظر اچن ٿا جو رانجهن شاهه به کين گهر ويٺي ڳالهائي وڃي ٿو. ليکڪ سڄي ناول ۾ سڄي دم جي جاءِ تي Hyphen ڏني آهي.

قربان جيڪو پهريان وائڙو آهي. عدن جي عشق ۾ سوچي ٿو شاعر ٿيان. پنهنجي سرڪاري نوڪري ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪري ٿو. مطلب ته عدن جي برهه جي باهه قربان کي ساڙي ناڪاره بڻائي ڇڏي ٿي. سندس پاءُ حافظ سيدياڻي سان عشق تي بحث ڪري ٿوڪي ٿو، ڳالهائي ٿو.

ناول ۾ شاعري ڏيڻ تي مون کي ڪوفت ايندي آهي. توڙي جو آءُ پنهنجي پهرين ناول ۾ شاعري ڏيئي چڪو آهيان. دنيا جي ٻين ٻولين جي ناولن ۾ ائين نه آهي. ته به خود ليکڪ پنهنجا شعر نثري نظم ڏنا آهن. حيدر دريا به ڪجهه پنهنجا، ڪجهه جديد ۽ ڪلاسيڪل شاعري مان شعر حوالي طور کنيا آهن.

عدن جو پيءُ رانجهن شاهه قربان جي پيءُ گل محمد کي دانهن ڏئي ٿو. گل محمد جڏهن پٽ کي چوي ٿو ”پيلي اهل بيت جي در ڪان دل پل.“ ان کي اهو چئي ان جو پيءُ ان کي روحاني خواهش جو قتل سمجهي ٿو. قربان عدن کي چاهي ٿو ۽ ماڻڻ چاهي ٿو اها روحاني خواهش ته نه ٿي!

قربان جيڪو قومپرست سياست سلهائيل آهي ان دؤر ۾ سائين جي ايم سيد به زندهه آهي. ته پوءِ قربان قومي سياسي سوچ مان چوناخوش آهي. اها ڳالهه مون کي سمجهه ۾ نه آئي. ليکڪ صوفيانه سنڌ جو منظرنامو خوبصورت سان پيش ڪري ٿو. حاضر دؤر جي صوفي ازم تي تنقيد به ڪري ٿو جيئن: ”وقت هو، سنڌ جي صوفي مزارن تي، پيار محبت جي

حاصلات، عقل، امن ساڃاهه جي سلامتي لاءِ عشق کان دعائون گهريون وينديون هيون. اتي هاڻ رڳو جنسي حوس جا شائق، جتين جا چور، ليلي جا ۽ عزتون وڪڻندڙ دلال نظر ايندا. ”ص-56

ليکڪ عورت بابت پنهنجو نقطه نظر هيئن پيش ڪري ٿو: ”هن پنهنجي سيني تي اپريل نازڪ ۽ نفيس عضون کان وڌيڪ جبلن، جانارن ۽ ڏينن ڏورن جي سنڀال رکي آهي. پوءِ به مرد جي مذهب سندس بشارت قبول نه ڪئي! ۽ عورت جيڪا اصل ۾ ارض سما کي سونهن بخشيندڙ ۽ انساني ٻچ جي ماءُ آهي، پوءِ به سندس الهامي اشارن کي قبوليت نه ڏنائين.“ ص-57 هي پوائنٽ آف ويو ليکڪ جو سگهارو آهي. جنهن مان هن جي عورت دشمني نظر نه ٿي اچي.

شروعات ۾ ناول نگار قربان کي عدن لاءِ ڇٽو ٿو ڏيکاري ۽ هن جي بي آرامي جي انتهائي ظاهر ڪري ٿو. پر لائق ليکڪ عدن جي حضرت عشق ڪهڙي حالت ڪئي آهي ۽ هن جي ڪهڙي ڪيفيت آهي ان کي بيان نه ڪيو ويو آهي. نه ئي ناول نگار جي صوفي مزاج هجڻ ڪري هن ان جو سٺو عڪسي ڏيک بيانو آهي. قربان خود غرضي جون سڀ حدون اورانگهي وڃي ٿو. قربان کي ٽي ٻار آهن. زال، ڀائر، پيءُ ماءُ اٿس. قومي تحريڪ سان لاڳاپيل هجڻ ڪري به هوروحاني طرح کوٽل آهي. مون ته هميشه ائين ڏٺو پڙهيو ۽ پر ڪيو آهي ته جيڪي ماڻهو سيد ۽ سنڌ جي چاهه ۾ چريا ٿيا اهي پنهنجي محبوبائن کان پري ٿي آزاديءَ جي محبوبا ماڻڻ لاءِ ماندا ٿي پيا هئا. قربان عجيب مٽيءَ جو ٺهيل آهي. اهڙي رنگ ۾ آهي جنهن جو ڪو عڪس نه آهي نه ئي اهو ڪنهن روشني نڪري نروار ٿئي ٿو.

“انسان کي عشق نرم ڪندو آهي ۽ نفرت کيس خشڪ ۽ سخت ڪري ڇڏيندي آهي. حق تي صرف اهوئي هوندو آهي. جنهن ۾ قرباني جو جذبو هجي.” ص-70

قربان جي مٿين لفظن ۾ اهڙي ڪائونسلنگ ٿئي ٿي پوءِ به هو پنهنجي خول مان نڪري نٿي نه ٿو. صوفي ازم کي 21هين صدي ۾ سائنسي رنگ ظاهر ٿيڻ گهرجي ها پر سنڌي سماج ۾ اهو صوفي ازم فڪر مذهبي شڪل ۾ اڃا به اوائلي بيھڪ وانگر موجود آهي. عطا محمد پنيپري وانگر ته صوفي ازم اسان کي گھڻو نقصان رسايو آهي. پوءِ حيدر دريا اهڙي ڪردار کي چوسرجيو آهي جو دنيا جھان جو ڪم ڇڏيو ڪنڊ ويھي ڏپ ڪري وڃي ٿو. منهنجي خيال ۾ اسان انهن پراڻن پسند نظرين کي 21 صدي ۾ ڇو گھلي رهيا آھيون. ڇو حالتن کي ليکڪ موجوده تناظر ۾ نه ٿا ڏسن. قربان قومي سياست سان 10 سال ڏيڻ باوجود ڪا به شعوري سگھ ۽ ارادن کي مستقل نه ٿو بڻائي سگھي سواءِ جيل واري حصي جي.

سنڌي ۾ جيڪي ناول اچي رهيا آهن انهن ۾ شاعري جو ليکڪ رواني سان استعمال ڪري رهيا آهن. تازو مون سحر گل جو ناول پئي پڙهيو ان ۾ به شعر آهن سنڌي ليکڪ شاهه لطيف جا شعر گھڻو ڏين ٿا. هي ناول به شاعريءَ جي چاپ کان به بچي سگھيو آهي.

“اهڙا ڪيترائي نوعمر نوجوان، سنڌ ۾ اهڙين ڪيفيتن ۽ حالتن جو شڪار هئا.” ص-80

“مسلمانن جي ايمان جو لائسنس Renew ڪرڻ لاءِ، حافظ امين جهڙن نوجوان جنوني ملن ۽ متولين کي، مذهبي آزاديءَ جي نالي سان منجهايو پي ويو.” ص-83

(“ ٻنهي پائرن ۾ نظرياتي طور به وڏو فرق هو، پر اهور ڳو انهن ٻن پائرن جي وچ ۾ اهڙو فرق نه هو، بلڪ سڄي سنڌ پنهنجي محروميت جي سبب ڪنهن تبديليءَ جي راهه ڏانهن ڊڙندو هئي.”) ص-83

جيئن آءُ چئي چڪو آهيان ته هي ناول انهن خاندان جي ڪهاڻي آهي. جن ۾ مختلف خيالن جي ڪچڙي پڪي پئي آهي. حافظ امين عالم آهي عربي فارسي، شيخ سعدي ۽ امام غزالي ۽ مولانا رومي به پڙهيو اٿس پوءِ به انتها پسند سوچ رکندڙ آهي. هي ڪردار به ڪنهن ڪم جو ناهي.

(آئون سنڌ آزاد نه ڪرائي سگهيس ۽ پاڻ کي آزاد ڪري گهر جي ڪنڊ ۾ اچي ويٺو آهيان. تڏهن به تنهنجي نظرن ۾ نادان آهيان.) ص-94

فرائڊ جي تحليل نفسي The Freudian Psycho Analysis اهڙو طريقو آهي. جيڪو شعور جي دٻيل ڪيفيت ۾ وٺي وڃي ٿو. قربان سان ائين ٿئي ٿو. جنهن کي لا شعور چئجي. هي قسم جو علاج آهي. جيڪو ذهني پيڙا Neurosis کي ختم ڪرڻ جي لاءِ ڪتب ايندو آهي. اسان قربان جي Psycho Analysis ڪيون ته هو به هڪ پيڙا ۾ آهي. جيڪا ان کي شعوري طرح لا شعوري ۾ وٺي وڃي ٿي.

ذهني پيڙا تلخ ۽ وارين سانڀرن ۽ روبن جي ڪري ٿيندي آهي. جيڪي هڪ ٻئي جي ابتڙ آهن. تحليل نفسي سمجھائي ٿي ته انهن کي شعور کان الڳ ڪرڻ گهرجي. ڪين تعليم ۽ اخلاقي مقابلي وسيلي لا شعور جي صورت ۾ تبديل ڪجي! لا شعور ابتڙ ۽ وسريل روبن کي ڪڍي اسان جي اڳيان آڻي بيهاري ٿو ۽ پوءِ نوان روبا جنم وٺن ٿا. قربان سان به اهوئي مسئلو آهي. جيڪڏهن قربان پنهنجي شعور کي اجتماعي شعور سان ڳنڍي ته مسئلو هل ٿي وڃي ۽ هو هڪ نئون گس وٺي. پر ڪٿي ليڪڪ هن لاءِ لکي

ٿو: ”پنهنجي اندر ۾ لندي، خود کي پنهنجي خدا جي ويجهو تصور ڪندو هو.“ ص-86

وري کتي ليکڪ هن لاءِ هيئن لکي ٿو: ”سندس نفس جي اها بچڙائي کيس سمجھ ۾ ڪونه پئي آئي.“ ص-87

مون کي قربان جو ڪردار غلام فرید جي هن قول جيان لڳي ٿو: ”جنهن ڏينهن مون کي ماءُ ڇڻيو، دائي ناڙو ڪپيو، ان وقت ڪاٺي جيڪڏهن منهنجي نڙگهت تي گهمائي ڇڏي ها ته پوءِ نه دنيا ۾ هجون ها نه هي ڏينهن ڏسڻا پون.“

ليکڪ تصوف جي پس منظر ۾ سنڌ جي ماضي ۾ ههڙي جهاتي پائي ٿو: ”سنڌ جون اهي اوطاقون ۽ اوتارا اجڙي ويا هئا، جتي تصوف مان، ديس جي دشمنن لاءِ خطرناڪ سياسي هٿيار به تيار ڪيا ويندا هئا.“ ص-101

ليکڪ ناول ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي شخصيت کي سنڌي ماڻهن جي آجپي يا انهن کي نئين رخ ۾ وٺي وڃڻ جو ڪرڻو سمجھي ٿو. ڀٽو ڪٿي ڪنهن جي لاءِ ڪيڏو به عظيم ۽ امر هجي. منهنجي نظر ۾ هو Play Boy هو. جيڪو جنرلن کي Daddy چونڊو هو. ڪي ئي دانشور نصير ميمڻ ۽ ٻيا چوندا آهن ته هو جڏهن ٽڪٽڪي تي چڙهي ٿو ته امر ٿئي ٿو. منهنجي خيال ۾ هن وٽ مرڻ کان سواءِ ڪو آپشن ئي نه هو ۽ شهيد ٿي ڪري، هن پنهنجي سمورين غلطين ۽ گناهن کي سنڌي ماڻهن جي ذهنن کان ميسارڻ تي چاهيو ۽ ائين ئي ٿي به ويو.

ويدانتي ۽ وحدانيتي فڪر جي ڳانڍاپي سان صوفي ازم وجود ۾ آيو آهي. ان تي ليکڪ وڌيڪ گهرائي ۾ وڃڻ گهرجي ها.

مذهبي جماعت، جماعت اسلامي جي ڪرتوتن ۽ ڪارگزارين کي مقصدن سميت ڏيکاريو آهي. مذهبي سياست نه ڪرڻ ۽ ان جي نقصانن تي ليکڪ جي پختي راءِ هن ناول ۾ شامل آهي. مون کي هي ڳالهه به مٿان گذري وئي ته هو پتن ۽ سيد کي گڏ توپيش ڪري. جئين هو چوي ٿو: ”پتي خاندان مان ڪجهه باقي نه بچندو. جي ايم سيد کان پوءِ هاڻ قوم کي پنهنجو وجود وسري ويندو.“ ص-132

پتي خاندان يا ان جا ليڊر پلي اهو شاهنواز پتي ئي ڇو نه هجي، پيپلز پارٽي به کين سيد ٺاهي ڏني. اهي سيد جي اڳيان ڄامڙا آهن. وقت جي بادشاهن جا اسلامي رهيا آهن. سيد هر آمر ۽ ڪائرن جي اک ۾ اکيون وجهي منهن مقابل ٿيو آهي. اها ڳالهه به ٿوري حيرت انگيز آهي ته سيد گهراڻي جي مائي ڪيئن هن سان اچي ملي ٿي ۽ چوگرد مذهبي ماڻهو ناڪثو قاسم ۽ پيا هن جي مدد ڪن ٿا.

ليکڪ جي ساڃاهه، ڄاڻ ۽ سرت مٿانهين آهي ۽ هن جي معلومات ڪٿي ڪٿي چرڪائي وجهي ٿي. جيئن: ”عمر ڪوٽ جهڙا سنڌ جا تاريخي عجائب گهر به سرڪاري ايجنسين جون آفيسون بڻجڻ لڳيون هيون. ڏوٿين کي ته جهڙي ڏيهه نيڪالي مليل هئي!“ ص-139

پتي خاندان جي سياست تي ليکڪ جو ڊسڪورس ڏاڍو دلچسپ آهي. پر هو قومي سياست جي اوڻاين تي ڳالهائڻ کان پاسو ڪري ويو آهي. سيد جي غلطين کي نظر انداز ڪري ويو آهي. جيئن ته هن ناول جو احاطو مٿي صديءَ تائين آهي ته انهن شين کي آڻڻ گهربو هو. ناول نويس جي هي Perception واهه جي آهي: ”انسان هن دنيا ۾ جڻ ابدی ضمانت تي آزاد

آهي، جنهن ۾ کيس رڳو پنهنجي حال جي گرفتاري جا اختيار مليل آهن. ”ص-145

ٻئي هنڌ لکي ٿو: ”ها! البتہ ائين چئون تہ سڀن کان خالي ننڊ، نامڪمل ماڻهوءَ کي ايندي آهي ۽ الهام کان محروم ماڻهو، سجاڳ نہ ٿو چئي سگهجي.“ ص-152

حيدر دريا جو سائنسي، سياسي ۽ مذهبي، ثقافتي ۽ تاريخي شعور تہ دل سان اعليٰ آهي. هن جي کان اک هن ناول ۾ ڪوئي خيال نہ بچي سگهيو آهي. جنگ، سياست، مذهب، تصوف، ارض جي سائنسي عمر، تاريخ مطلب تہ هو هر موضوع کي چمي ويو آهي. ناول جي هي ڪماليت جي ڳالهہ ٻڌو: ”انسان مردہ پيدا ٿئي ٿو ۽ جڏهن محبت ڪري ٿو، تڏهن زندهہ ٿئي ٿو، ۽ خود کي محبت ۾ پوکي، خود کي ئي لٽي ٿو.“ ص-154

بندي جي ۽ مالڪ محبت تي ليکڪ جا ويچار: ”ماڻهو جو موت ان وقت هجي ٿو، جڏهن خدا هن کي چاهي ٿو، پوءِ موت جو نالو، خدا جي محبت چو نہ رکيو ويو، ڇا خدا جي محبت هر بندي سان هڪ جهڙي ناهي!“ ص-156

ناول ۾ ليکڪ جيڪا قربان فقير ۽ صوفي محمد صالح جي ڪچهري ڏني آهي. اها تہ پڙهندڙ جو ساھہ مٺ ۾ ڪيو ڇڏي. ڇا تہ فلسفيانہ موضوعن کي ليکڪ سمڙي ستاءُ ۾ بيان ڪيو آهي. جيڪي ڪجهہ ٽڪر هتي ڏيڻ تمام ضروري ٿو سمجھان. محبت فلسفي جو موضوع رهي آهي: ”۽ جيئن روشني، هر انجڻ جي رفتار کان تيز آهي، ائين محبت وارو خيال، انسان جي ذهن ۾ باقي هر خيال کان تيز آهي ۽ جيئن باھہ، پاڻي کان سواءِ هر شيءِ

ساڙي ڪر ڪري ٿي، ائين محبت، انسان جي ذهن کان سواءِ باقي هر ضرر
رسا خيال ذهن ۾ ئي فنا ڪري ڇڏي ٿي.” ص-158

محبت بابت ناول نگار جو نقطہ نظر شاندار ۽ گهرو آهي: ”ماڻهوءَ جي
اندر ڪوئي جنون حد کان مٿي وڌي ويندو آهي ته ماڻهوءَ مان پنهنجو
ماڻهوبه هٽ ڪڍي ويندو آهي. پر محبت جو جنون وڌي وڃڻ سان، ماڻهو
مان پنهنجي انا، مڪمل ختم ٿي ويندي آهي. دنيا سان عداوت ختم ڪري
ڇڏيندو آهي. پنهنجي وجود جي احساس ۾ رهندي، ديوانگي به سندس
حصي ۾ اچي ٿي. پر هر حالت ۾ پنهنجي ذات کان سواءِ ڪنهن کي نقصان
نه ٿورسائي.” ص-160

وطن جي حب تي ليکڪ جو نيريٽو Narrative 160 کان 162
صفحي ڏاڍو پراثر آهي. ليکڪ صوفي محمد صالح واتان صوفي ازم بابت
هيئن ٿو چوائي: ”قربان فقير، دنيا جا سڀ مذهب تصوف جي ٽپي تي پيٺل
آهن.” ص-163

جڏهن ته ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي صوفي ازم کي سنڌ جي پهرين
ادبي تحريڪ ڪري بيان ڪيو آهي. هو چوي ٿو ته سنڌي جي سموري
اوائلي ڪلاسيڪل شاعري ان تحريڪ جو ثمر آهي.

ليکڪ لکي ٿو ته ”سنڌي ماڻهو پڳتي مرڳ ۾ پيو گذاري.“ اها هڪ
چٽي حقيقت آهي ته سنڌي ماڻهو سڀ ڪم خدا جي کاتي وجهن ٿا. جنهن
اڄ جي سنڌي ماڻهو باسون، ڏاڳا ۽ ٽوڻا ڪن. مون ڪو ناول پڙهيو جنهن
ايشين ماڻهن تي لکيو هو Waiting for God ايشائي ماڻهو خدا جي انتظار
۾ هوندا آهن.

ليکڪ چوي ٿو: هندو ڌرم ۾ هاڻي اهو دور نه رهيو آهي جو سماج کي طبقن ۾ ورهائي قائم رکي سگهجي. ”منهنجي خيال موجب هندن ۾ اڃا تائين طبقاتي نظام هلندڙ آهي. اهو ڪنهن به صورت ۾ موجود آهي.

ناول ۾ هڪ زبردست ڳوڙهو خيال اوهان جي نظر: ”سوڀ نفرت پيدا ڪندڙ آهي. سوڀاري جي ننڊ حرام آهي. هار ۽ جيت کان بي نياز مائٽو ماڻهو امن ۾ رهي ٿو.“ ص-166

اڄ جو شاعر نه ڄاڻ ڇا مان ڇا عجيب خيال سرجي پيو سندس فڪر ڪٿي آهي ان بابت ”يار“ چوي ٿو ”چوندا آهن ته ٻيڙي پاڻي جي پنڌ لاءِ پار اڪاريندڙ ۽ تار پاڻيءَ ترندڙ گهر آهي. گوتم ٻڌ چواڻي ته: ان کي مٿي تي کڻي هلندا ته ٻڌي مرندا.“ سوان لحاظ کان اسان جو شاعر شخصي طور، پاڻ کي پنهنجي مٿي تي کڻي، هلندڙ ٿي پيو آهي. شايد قوم کيس ٻڌندي نظر پئي اچي، جنهن ڪري پاڻ ٻڌتر جو شڪار آهي.“ ص-170

ناول جو پاسو تڏهن پلٽجي ٿو، جڏهن مک ڪردار سمنڊ ۾ مڇي مارڻ وارن سان سير تي وڃي ٿو. زندگي غير يقيني وارن منظرن جو نالو آهي. هن حصي ۾ ليکڪ ڇا ته درياهه ۽ سمنڊ جي منظر نگاري ڪئي آهي. ائين ٿو لڳي جڻ پڙهندڙ اتي وڃ سمنڊ ۾ ٻيڙي تي بيٺو هجي. درياهي ۽ سامونڊي ٻول، محاورا ڪمال ڪاريگري سان ڪم آندا آهن.

ناول جي پوئين حصي ۾ ليکڪ ڪردارن جون ڪيفيتون ۽ سوچون سمڙهي من مڙهي اسلوب ۾ اڳيان ڪيون آهن. جيئن: ”ڪڏهن ڪڏهن ائين لڳندو آهي ته دنيا ۾ قيامت سمنڊ ئي آئيندو.“ ص-182

حسين رات جي منظر نگاري: ”هاڻ، چنڊ جي کليل چانڊاڻ ۾ رات، سمنڊ ۽ آسمان جو رنگ هڪ ٿي ويو آهي. ائين پئي لڳو: دنيا جڻ دار الفنا

کي رسي هجي ۽ خدا رڳو مڃين ۾ باقي موجود هو، جنهن ڪنهن ڪنهن مهل پاڻيءَ مان اچل کائي آواز پي ڪيو.“ ص-183

“سمند پنهنجن وڻجارن سان بي حد محبت ڪندو آهي ۽ پنهنجي ڪيفيت جا سڀ آڪار ۽ ارڪان، وڻجارن جي طبيعت ۾ وجهي ڇڏيندو آهي.“ ص-184

ليکڪ جو هي سمند جي ڳالهين، منظرن وارو سڄو حصو بي حد پسنديدہ ۽ متاثر ڪندڙ آهي. ليکڪ جو هي ارمان به ڪيڏو نه وڻندڙ آهي: “مرد ۽ عورت جي عشق مان، ماڻهو ڇو خفا ٿا ٿين، جڏهن ته پنهجي جي وچ ۾ خدا موجود آهي.“ ص-189

هي ڳالهه پڙهندڙ کي منجهائي وجهي ٿي ته: “اسان ان مهل سير نهر Creek تي انهيءَ هنڌ بيٺل هئاسين. جتان کان ٿوري ئي مفاصلي تي پاڪستاني فوجي چانوڻي آهي.“ جڏهن هو پاڪستاني فوجي چانوڻي جي ويجهو آهن ته پوءِ پڪڙجي چوٽا وڃن ۽ انڊين بحري فوج هنن کي تائين ايترو جلدي پهچي ٿي وڃي. جڏهن قربان کي هندوستاني فوج ڪٽي ٿي وڃي اتان ڪهاڻي ۾ Twist شروع ٿئي ٿو. صفحي 215 تي لسانياتي مهارت متاثر ڪري ٿي. هن ناول ۾ تشبيهون الائي ته ڪيتريون ناول نويس ڪم آنديون آهن جيڪي جاندار ۽ شاندار آهن. پر هن تشبيهه تي روئجي يا خوش ٿجي. ڪجهه سمجهه ۾ نه ٿو اچي. پر آهي زبردست.

“ڪنهن جيل ۾ قيدي ڪوھ ۾ پيل ڏيڏر کي آسماني نظارن پس اوترائي نظر ايندا آهن، جيترا سنڌي سماج جي گهر ۾ بند هڪ سنڌي عورت کي نظر ايندا آهن.“ ص-217

“نامید ماڻهو نامرد هوندو آهي.” هي به نئون استعارو آهي. ناول ۾ يوناني ۽ سنڌي ويڙهاڪن جو منتقي مناظرو ڏاڍو دلچسپ آهي. حيدر دريا جيل ۾ گهڻو وقت گذاريندڙ قيدين جي لاءِ سينئر جو لفظ ڪم آڻي ٿو. ان جي لاءِ پڪو قيدي لفظ ڪتب آندو ويندو آهي. جن کي گهڻو وقت ٿيندو آهي. ۽ سزا به اچي ويندي آهي. ناول جي خيال جديد دور سان ڪيڏو نه ٺهڪي اچي ٿو: “۽ ٻيو دنيا ۾ جنهن کي اسان ضروري سمجهون ٿا، سو بس پريشانين جو سبب ئي آهي.” ص 225

ليکڪ عربي سمنڊ لکيو آهي ان بس هيئن چونڊس:

نه عربي نه هندي،

سمنڊ اسان جو سنڌي.

قربان تي لڳندڙ الزام ۽ ٿيندڙ تشدد ان تڏ ۽ ٻيوسي جي ڪيفيت پيدا ڪيو ڇڏي. ناول جي پڄاڻي به صفا ڪونه مایوس ڪندڙ آهي. عدن کي سندس پيءُ لوڙهي ماري ڇڏي ٿو ۽ قربان کي به جيل ۾ تشدد ڪرائي مرڻينگ ڪرائي وجهي ٿو ۽ قربان عدن جي قبر ڏسي پاڻ به مري وڃي ٿو. تاريخ ۾ جيڪي به قومون ختم ٿيون آهن. ان جو سبب وقت جي نروار حالتن کي سمجهڻ لاءِ ڪا سوچ نه رکي. پراڻين سوچن ۽ ردي طريقن کي ختم نه ڪيو. اسان جي قوم به فرسوده نظرين کي چنڊڙي پئي آهي. قدامت پسند، جدت پسندي يا تبديلي انهن کي بيلنس ڪرڻ گهرجي ته جيئن ترقي جو آغاز ٿئي. جهڙي سوچ هوندي نتيجو به اوهڙو ئي ٿيندو. ان لاءِ صوفي ازم ۾ جديديت سائنسي رنگ ۾ اڳتي آڻيون.

هر ليکڪ زندگي ۽ معاشري کي پنهنجي سوچ آهر سمجهندو آهي ۽ پوءِ اهو فڪر لکڻين ۾ سمائڻ چاهيندو آهي. حيدر دريا جو نقطه نظر هم

گیر ۽ اونو، مشاهدو ۽ تجربو وسیع ترین آهي. بهترين ناول اهو آهي جنهن ۾ ليکڪ پنهنجو نقطہ نظر ڪردارن کان چورائيندو آهي. “يار” ۾ حيدر دريا اهڙي سٺي ڪوشش ڪئي آهي پر ڪٿي ڪٿي هو پاڻ ظاهر ٿي ويو آهي. ناول نگار کي پاڻ کي ظاهر نه ڪرڻ گهرجي. اعليٰ ناول سماجي ستاري جو باعث بڻجندا آهن. يار ناول به اهو ئي اثر ڇڏي ٿو ته توهان سچي هجو حق تي هجو انسانن جي فائدي ۽ پلائي ڪريو پوءِ ڀلي ماريا چونهو.

ناولسٽ ميلان ڪنڊيرا چوي ٿو: ناول نگار پنهنجي زندگي جي گهر کي تباهه ڪري ڇڏيندو آهي ۽ ان جي پٿرن سان ناول جو گهر ٺاهيندو آهي. ”مون کي ائين لڳي ٿو حيدر دريا سنڌي ناول جو گهر پنهنجي زندگي جي ڀڳل گهر جي سرن سان جوڙي رهيو آهي ۽ جوڙيندو رهندو.

ناول ماڻهو هڪ جهنگل آ

خيال ۽ سوال جي رڻ ۾ قاتل ماڻهو

اي وقت ايتري وڻي نه وجهه اسان جي پيار ۾،
جي پاڻ پئي ڪٿي ملون ته سور ئي سڳهن.

هي اهو شعر آهي جيڪو اڄ کان ڏهه سال پهرين مون علي صفدر کي گنگائيندي قبر ۾ ٻڌو هو. ان کان پوءِ شايد هن سان ڪڏهن ملڻ نه ٿيو آهي. مرانجهڙي چمري ۽ ڪپڙن وارو علي صفدر مون کي ڏاڍو وڻندڙ ۽ پختو شاعر لڳو هيم. ان ملاقات ۾ هن منجهه جيڪو خلوص نظر آيو هئم، اهو وساري نه سگهيو آهيان. محترم سعيد ٻڌايو ته علي صفدر جو ناول ٿو اچي. پوءِ نيٺ ناول ڇپجي اچي به ويو. شاعري مان علي صفدر جو هي نشري نعره مون کي ڏاڍو وڻيو آهي. علي صفدر جو هي ناول ”ماڻهو هڪ جهنگل آ“ سندس وجدان مان نڪتل سماجي نفسيات جو اهو آئينو آهي. جنهن ۾ گند سان گڏ خوبصورتيءَ کي به پسي سگهجي ٿو. هن ناول کان اڳ مون سوشل سائيڪولاجي تي سنڌي ادب ۾ ههڙو ناول نه پڙهيو هو.

ناول جا هونئن ته گهڻا سارا قسم آهن پر ٻه وڏا قسم رومانوي ۽ نفسياتي ناولن جا چيا وڃن ٿا. نفسياتي ناول جي هڪ ڳالهه هيءَ به آهي ته ان ۾

حقیقت نگاري وڌ ۾ وڌ شامل هوندي آهي. همڙن ناولن جو دائرو صرف معاشري، ڪردار، سيرت ۽ نفسي تحليل تائين هوندو آهي.

“ماڻهو هڪ جھنگل آ” به هڪ اهڙو تجربو ڏيندڙ آهي. هي ناول ٻوڏ متاثرن جون ڪئمپون، لڏپلاڻ، دربدري جا منظر ۽ ماحول ڏيکاريندڙ آهي ۽ اهو سڀ يقينن هن معاشري جو حصو آهي. سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ ۾ انگريزي مان ناول جهڙي طرح آيو آهي ۽ پنهنجي اصطلاحي نانءُ سميت ضم ٿي ويو آهي هن وقت سنڌي ۾ نهايت اهم ۽ معياري ناول لکجي رهيا آهن.

صوفي مصري شاهه چيو آهي ته “جزمان ڪل ۾ اهو داخل ٿيندو آهي، جيڪو پين لاءِ جيئي ٿو.” الائي ڇو هن ناول جا ڪردار جيئڻ جو ساڻس نه ٿا سارن ۽ جيون جي جنگ هارائي وڃن ٿا. پنهنجي لاءِ جيئڻ به ڪو خاص جيئڻ نه ناهي هوندو. سعيد چواڻي ته “هي ناول روحاني طرح مثبت تبديليءَ ڏانهن پيش قدميءَ جو شديد گهرجائو آهي.”

ڪردارن جي ڳالهه ان ڪري ڪئي سون ڇو ته پنهنجي پاران ۾ خود ليکڪ پنهنجي ڪردارن سان هيئن مخاطب ٿئي ٿو.. “اي ڪردارو! اي منهنجا خاموش ڪردارو! مان توهان ڏي متوجهه آهيان.”

ليکڪ لکي ٿو: “اوهان صرف پنهنجي مٿي کان وٺي پيرن تائين سوچيو ٿا.”

منهنجي لاءِ ناول جي رٿابنديءَ کان اول ڪردارن جو تجسس وڌيڪ هوندو آهي. ڇو ته ڪنهن به ناول ۾ ڪهاڻي ته هوندي ئي هوندي آهي پر ڪردار ان ۾ ڪيئن ورتاءُ ڪن ٿا يا هڪ ناول نگار انهن کي ڪيئن ڪٽي اچي پيش ڪري ٿو اهو ڏاڍو اهم آهي.

“ماڻهو هڪ جمنگل آ” جي ڪردارن ۾ هڪ نيچرلتي آهي. سواءِ ٻن ڪردارن جاويد ۽ جاسم جي، ليکڪ ڪا به ڪاريگري نه ڪئي آهي ۽ هن ناول جا ڪردار پنهنجي ساخت ۾ سمي پس منظر رکندڙ آهن. مرڪزي ڪردار زينو به ڪا فلاسافي نه ٿي جهڙي، پر هو هڪ معصوميت سان سرشار رحم جوڳو ڪردار آهي.

ناول نگاري جي دنيا ۾ هر قسم جي ڪردار چٽڻ جو ڏانءُ صرف ليو ٽالسٽاءِ کي اچي ٿو ۽ هو ان ۾ خاشي مهارت جو مالڪ به آهي. علي صفدر جي ڪردار نگاري هن ناول جي جان آهي ۽ هن ناول جي اهميت به انهن ڪردارن جي ڪري آهي ۽ اهي ئي هن ناول کي ڪامياب بڻائن ٿا. عبدالقيوم صائب مطابق.. “ناول جي ادبي اهميت ان جي ڪردار نگاريءَ تي مدار رکي ٿي.”

هن ناول جو نالو نئين محاورن طور اڳيان آيو آهي. پر مون کي ته هي محاورو ڪمزور ٿو لڳي، ماڻهو جي اندر ۾ سوين ڪائناتون آهن ۽ ماڻهو خود هڪ ڪائنات آهي، جنهن ۾ هڪ محدود شيءِ آهي. شاعر لفظن جا ڪاريگر هوندا آهن. ناول نگار اهڙا ته لفظ، محاورا ۽ تشبيهن ڪم آنديون آهن جو پڙهي دماغ ڪوليو وڃي. جيئن..

- عورتون.. معصوم عورتون.. پنهنجي اباڻن جي لولي واري سڃاڻپ استار پلس جي چمڪ ۾ گم ڪري آيون هيون. پيچ-10
- پریت ڳنڍي چٽڻ سڪي ورتي سي، بس مشڪل هو ته وسارڻ. پيچ.

13

- خيال ئي خيال.. رڻ ٿي رڻ.. ماڻهو ئي ماڻهو..
- هي ناول پڙهندي ماڻهو خيالن ۽ سوالن جي رڻ ۾ رليو وڃي. پانت پانت جا ماڻهو ليکڪ وڏي هوشيارن سان گڏ سرجيا آهن. انهن جا مڪالما ۽

ڳالهه ٻولھ ۾ ڪٿي به ليکڪ نظر نه ٿو اچي. ڪردار فطرتي رنگ ڍنگ ۾ تز ۽ پنهنجي ان اصلي روپ ۾ بيٺا آهن. جهنگل لفظ تي به مونکي اعتراض آهي، سنڌي ۾ جهنگ ٿيندو. جهنگ جنهن ۾ الڳ قسم جا جانور ٿيندا آهن. هي ناول به ماڻهن جو جهنگ آهي. پڙهندڙ کي ائين ٿو محسوس ٿئي جڻ هو، ماڻهن جي ميڙ ۾ بيٺو هجي. هيترن ڪردارن سان علي صفر نياڻي ويو آهي اها ان جي قابليت آهي، جنهن کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي.

هن ناول جا ڪردار دلاور، جاسم، علي احمد، نور نبي، ماسي ڪامل، گلو گاڏهي جي زال، زينو، زينو جي پاڇائي، موسٽ، ماستر، ڄامل، سردارو، درناز، نين، حاڪم خان، ماسي گلان، اڪمل جي زال، فاطمه، ماستر سونو، وليد خان، ڪامريڊ حبن، هاشم، ماسي موران ڪردارن جو هڪ ڊگهو شجرو آهي جيڪو پاڻڪ کي ذهن ۾ رکڻو ٿو پوي.

ٻاهرين ادب ۾ دوستو وسڪي ۽ ٻين روسي ناول نگارن جي ناولن جي ڪردارن جا شجرا بڙ جي وٺ جيان هوندا آهن. سنڌيءَ ۾ اهڙو ڪو ناول ياد اچيم ٿو ته اهو سانگهڙ آهي. جيڪو ڪردارن ۽ موضوع جي لحاظ کان ڪلاسيڪل آهي. جنهن ۾ انيڪ سارا ڪردار آهن.

زينو جو ڪردار جيڪو پنهنجي ڏيک ۽ سپاءَ ۾ ٻهراڙي جي چوڪري جو ڪردار آهي. ان جو ”جهولي لعل“ چوڻ پڙهندڙ کي گهائي وڃي ٿو. زينو مڪمل ڪردار آهي. پر هڪ ڳالهه مون کي ڪردار جي حقيقت جي ابتڙ لڳي ته زينو ٿا ۽ مڪيش جي آواز ۾ ڪلاسيڪل موسيقي ٻڌي ٿي. ڳوناڻي چوڪري جي پسند لوڪل ڳائڻو ٿيندو آهي خير پسند ٿي به سگهي ٿي.

هي ناول دور جديد جي تڪڙين تبديلين کي قبول ڪندڙن ۽ بدلجندڙ سامجي روين کي به ظاهر ڪري ٿو...

“سڀ ڪجهه بدلجي ويو هو. زينو بدلجي وئي هئي، ڪالهه نهارن تائين محدود هئي ۽ اڄ ڳالهائڻ ٻولھائڻ ۽ گڏ ويھڻ تائين پھچي وئي هئي. ماسي ڪامل ڳوٺ ۾ وڌو ۽ ويڪرو گھگھو پائيندي هئي. ٻوڏ ۾ شھر جو آئي ته مائي فتنگ پائڻ شروع ڪئي. سوڙھا ڪپڙا پائي ٻولھ کي لوڏا ڏئي جو هلندي هئي ته مون کي ڄڻ مرچ پئجي ويندا هئا!!” پيج. 33

ڪيئن هڪ چوڪري جلدي ۾ هڪ مرد جي ويجهو اچي وڃي ٿي ۽ ڪراڙي نوان فيشن ڪري ٿي.

جاويد چوندو هو “زندگي کي جنهن سمجھي ورتو ته زندگي چاهي؟ ته ان جو جياپو زهر بڻجي ويندو!” صفحي 34 تي سوچن جا سوال سٿيندڙ هڪ احساس.

هن ناول جو خالق علي صفدر جڏهن ته هڪ پختو شاعر به آهي، ان ڪري هن ناول ۾ شاعري به ڪئي آهي. ناول ۾ ليکڪ جيڪا ڪوڙ سارن ڪردارن جي مڪالمن ۽ گفتگو ڀرتي آهي. انهن هر ڪردار جي بجاءِ پر دلچسپ ڳالهيون وڻن به ٿيون. اتي جاويد ۽ جاسم جي فڪري گفتگو ۽ بحث هن ناول جي حياتي وڌي ڪن ٿا.

جاويد ۽ جاسم جو بي جوڙ شادين تي ٿيل فڪري بحث مان هڪ مڪالمو هتي پڙهندڙن جي نظر ڪيون ٿا.. “پر جاسم! پڙهيل لکيلن کي ڪير ستاري ۽ سمجھائي، جيڪي شعور هوندي لا شعورن کان ڪمتر آهن. جاويد ڳالهه وڌائيندي چيو.

جاسم، جاوید، زینو ۽ ٻين ڪردارن جي خواهشن، معصوم خوابن ۽ احساسن ۽ محبتن جي دنیا هي ناول آهي. جاوید جو هڪ خواب مون صفحي 55 تي ڦٽڪندي ڏٺو...

“تون ڏسجان رڳو مان ۽ فاطمه شادي ڪيون ته هن ديم ماڻڪپور ۾ شعور ئي شعور جهلڪندي ڏسندين. هو ڊاڪٽريائي ٿيندي ۽ مان ماسٽر... مفت تعليم به ڏينداسين ته ماڻهن جو علاج به ڪنداسي..”

اسان هيٺين طبقي جا خواب ڇو پورا نه ٿيندا آهن ڇو اسان انهن جو پوري ٿيڻ جي آس ۾ پوري حياتي کائي ويندا آهيون توڙي جو اهي ايڏو وڏو ڪجهه نه گهرندا آهن. اهي ڪنهن ٻئي جا نه پر مون کي ته علي صفر جا لڳن ٿا. جو انهن لاءِ تڙپي ۽ زهر کائي ٿو ۽ چريائپ جي دور مان گذري پاڻ کي چار گوليون به هڻي ٿو.

هي دور جديد پڄاڻان جو آهي. جنهن ۾ انسان وڪامي ٿو. احساسن ۾ مطلب ويڙهيل آهن. جديد پڄاڻان جا هڪ ٻه عڪس هت به آهن؛ “آءٌ وقت به سوچيندو رهجي ويس ته اسين آخر ڪهڙو موقف کڻي جهان ۾ آيا آهيون ۽ ڪيون ڇا ٿا؟! ماڻهو ماڻهو ڪي نه ٿو سڃاڻي. پيٽ لاءِ پائرن جو ڀر جهلو شامت بڻجي ويو آهي. اولاد جو والدين سان رويو سخت ٿي ويو آهي. گهر جو فرد پنجاهه پاتين وچ ۾ اڪيلائين جي جي ايڪائٽ جو شڪار ٿي رهيو آ... ٻاهر اڱڻ ۾ ستل گهر پاتين کي ڪمري ۾ ستل گهر پاتيءَ جا سڌڪا به ٻڌڻ ۾ ڪونه ٿا اچن.” پيج-57

هي ان سماج جي نشانبري آهي جتي نوجوان وٽ پنهنجي محبوبه سان ملڻ وقت مالي شرمساري هوندي آ ۽ نوجوانن سان ائين ٿيندو آهي. “جيئن جاسم چوي ٿو-

“زینو! جڏهن به تون ایندین آهین ته مون وٽ ان وقت پئسا ناهن هوندا”
67-پیچ

عورت جي نفسیات تي ناول ۾ تمام جمجمو ڊسڪورس آهي. فکري طور ناول سگهارو مشاهدو ۽ ڏانءُ رکندڙ آهي ان ڪري هن ڳوڙهيون پیچیدگیون کولي رکيون آهن. ڪٿي ڪٿي آءُ لیکڪ سان فکري طرح سان سخت اختلاف رکان ٿو. اهو عورت جي حوالي سان ڪیل ڳالهين بابت.

عورتن جي ڪوڙ هڻڻ، ڳالهه وڌائي پیش ڪرڻ، ڳالهیون هتان جون هتي ڪڍي وڃڻ، عورت جي فطرت ۾ آهن ان کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي. لیکڪ ائين بیان ڪيو آهي جو تهڪ نڪريو وڃن.

ناول جو هر ڪردار ٻوڏ متاثر آهي. ناول جي هي سٽ جيءُ جمهوري وجهي ٿي... ”جنهن غضب سان هي شامت آئي هئي. ان تي ڪوبه فکرمند نه هو ته هي سیلاب- سياسي چال بازی هئي يا خدا جو قهر...“ 72-پیچ
ناول نگار هیئین طبقي جي سوچ ۽ سائیکي کي به سمجھي ٿو ۽ انهن کي زمینی حقیقت به ڏسي ٿو.

“هڪ ڏينهن مون دلاور خان کي چيو ته “دلاور خان توهان دیهه ماڻڪ جا رکولا ٿا سڏجو. ڳوٺ ۾ ڪو سڌارو نظر اچي ٿو. نه اسان کي حق وٺڻ جي جرئت آهي نه حق ڦهائڻ جي طاقت... ماڻڪ پور ۾ ته مون کي ڪو زمیندار به نه ٿو سڃمهي، مابین مڙسن سان سمهندي سمهندي رڳو ٻارن جا ولر پیدا ڪیا آهن!” 73-پیچ (وڌيڪ ڏسوناول)

شھري ماڻھن بابت لیکڪ هیئن سوچي ٿو ۽ اها ئي حقیقت آهي، “ڏس نه پاڙي ۾ غریب بک تي مرندن ته اتي جي لپ به ڪونه وٺي ڏیندس... ڪو دکان تي چڙهي ويندین ته 30 رپین واري شي 60 رپین ٻڌائي سن

هزار ڪوڙ هڻندا. انسانن کي ڏوچون اوڳريون ڏياريون اٿن جو جاين تي پاڻي ۽ داڻي جون ڪنڊيون رکي پکين جي پاسداري ٿا ڪن..” پيج-77

ليکڪ ذات پرستي، انتهاپسندي، مذهب پرستي ۽ طبقاتي ڪشمش کي نندي ٿو. سجاڳي جي لاءِ ليکڪ جو هي جملو ڪيڏو نه تخيلي محاوراتي چموندڙي آهي...

“اسان پلي جي پلونگڙن وانگر اڪيون پتي ڪونه سگهياسين.” پيج-92

ليکڪ جي سوچ معاشرتي اک جيان عورت جي لاءِ گهڻي تلخ نظر اچي ٿي. يا مٿس پدرشاهي هي چاپ آهي. هولڪي ٿو..

“سڀ ڪوڙ. ڪوڙ. عورت جو من تيستائين مرد جو آ، جيستائين هو ۽ هن وٽ موجود آ ۽ پوءِ... هو ڪنهن به طرح ڪنهن سان به ڪيئن به من بهلائي سگهي ٿي.” صفحو-106

“عورت خوبصورت ڏوڪو آهي. ڏوڪو عورت جي فطرت آهي يا مجبوري!؟”

“عورت جهنم جو ترو هوندي آهي. جاوید جهنم ۾ پوڻ سان سڙڻ جو احساس نه ٿيندو ته ڇا ٿيندو؟” پيج-115

عورت جي لاءِ اهڙي قسم جا ريمارڪس رکڻ منهنجي خيال ۾ علي صفر جهڙي نفيس ماڻهو کي نٿا جوڳائن. ۽ اها استعريوتائپ سوچ آهي. باقي عورت بابت اها ليکڪ جي راءِ آهي خيال آهي. جيڪو دراصل حقيقت تي مبني نه آهي. جيڪڏهن فاطمه جاوید کي ڏوڪو ڏئي ٿي ته ان جو مطلب اهو ته نه ٿيو ته عورت ذات ڏوڪو ٿي وئي. پر اتي زينو جاسم لاءِ زهر کائي مري وڃي ٿي. اها به ته هڪ عورت آهي ۽ ان کان سواءِ وفا جو ڀيو ڪهڙو مثال ٿيندو. پوءِ اتي ناول نگار هيئن چوي ته مرد به ڏوڪو آهي. توڙي

جو جاسم کانترتا جو مظاهري ڪري زينو۽ کي اڪيلو ڪري مري وڃڻ لاءِ مجبور ڪري ڇڏي ٿو ۽ ڪا به هڪ تر جي ڪوشش نه وٺي ٿو زينو۽ جي لاءِ. زاويه نظر جي درستگي جي ڪوت آهي.

ناول ليکڪ ٻولي ڏاڍي دلڪش معياري ۽ بچ استعمال ڪئي وئي آهي جنهن سان ناول جي اهميت اڃا به وڌي وئي آهي. علي صفدر جو محاورو گهڻو سگهارو آهي. جيئن صفحي 126 تي... ”ها مائي! تنهنجو نوت به ٻڌو آ، جڏهن ڪليو ڪرائي ته خبر پوندئي!“

چوڪرين، ڪراڙين ۽ اڌڙوٽ زالن جا اهڙا مڪالما آهن. پڙهي داد ڏئي کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي.

”عورت سارين جي مراني وانگر آهي، اها هڪ جاءِ کان پئي، ٻي جاءِ تي لڳائي ته ڪي ڏينهن ڪوماڻي ته رهندي پر وري ڇهڇ ڇهڇ ٿري پوندي آهي.“ صفحو-137

هي تخليقي لوڪ ڏاهپ جي گفتن، اصطلاحن ۽ محاورن سان ڀري پئي آهي. جيڪي شيون پاڻڪ کي موهيو ڇڏين ٿيون.

علي صفدر عورتن جي نفسيات خاص ڪري پهرڙي جي عورتن وڌي گهرائي سان بيان ڪري ويو آهي. جيئن گلا غيبت واري عورت جي عادت، غلط ڳالهه کي سهي ڪري هلائڻ، پنهنجي مڙسن جي ڪنهن به ڪرت مان معظمن نه هجڻ، عورت جو مائتن جي رحم وڪرم تي رهڻ. ماڻهو هڪ جهنگل آجاسپ عنصر پلات، ڪردار، ماحول ۽ منظر فني فريم ۾ ٺهڪائي وڌل آهن. ڏاڍا ڀرپور ۽ ڪامياب آهن. پر انت ۾ ليکڪ چڪي ويو آهي.

ناول جا هي ٽي واقعا جيڪي پڙهندڙ کي ڏوڏي وجهن ٿا...

”جاويد پاڻ کي پن گولين جو نشانو بڻايو هو.“

“زينوزهر ڪاٿي فوت ٿي چڪي هئي.”

”پر منهنجا...“ يعني جاسم جا پتي جهان ڊهي پيا هئا.

ناول نگاري هڪ فن آهي جنهن کي پنهنجا الڳ قسم جا اصول آهن انهن سڀني اصولن جي پوئواري علي صفدر ڪري ٿو ۽ هڪ ڪامياب ناول لکي ويو آهي. جيڪا شي ڪوڪي ٿي، اها هن ناول جو ڪلائيمڪس آهي. ناول جو فڪر اهڙو هجي جو دل و دماغ کي تازگي بخشي، جذبن کي اپاريو ڇڏي. جيڪي ماڻهو ڪجهه ڪري نه سگهن، انهن ۾ ڪجهه ڪرڻ جي چاهت پيدا ٿي. علي صفدر جو هي نقطه نظر ناول جي صنف ۾ زندگي ۽ سماج کي پنهنجي سمجهه آهر ڏنو آهي. نقطه نظر ۾ پهرين پرک اها ٿيندي ته هو پاڻ ڇا جي طرفداري ڪري ٿو. جاسم آهي ته روشن خيال پر عملن زيرو آهي. ان سان جڙيل ساٿي موت جي منهن ڏسن ٿا. اعليٰ ناول سماج ۾ سڌاري جو سبب بنجن ٿا پر هي ڪردار ته مريو وڃن.

ناول معاشري تي گهڻو اثر وجهي ٿو سڌاري ۽ واڌاري جا گس گهڙي ٿو. علي صفدر ۽ اسان جي چاهيون ٿا ته معاشري ۾ نت نيون اميدون ۽ خواب جنم وٺن ته پوءِ ناولن ۾ هاڪاري پهلو کي وڌ ۾ وڌ هٿي ڏيون.

دادلي ناصر زهراڻي جي ناول

دنیا دم دریا جي الوچنا

سنڌي ٻوليءَ جي ناولي دنيا ڏينهن ڏينهن ناول تي رهي آهي ۽ ناول لکڻ شروع ٿيا آهن. 2017ع جو سال سنڌي ناول جي لاءِ سپاڳو سال سڏجي ٿو آهي. جنهن ۾ ڏهاڪي کان مٿي ناول اچي چڪا آهن ۽ پيا به ايندا ۽ ناول جو شعبو خوب ترقي ڪندو اهو ناول نگارن جي سنجيدگي مان لڳي ٿو.

هن ئي سال ۾ دادلي ناصر زهراڻي جو ناول ”دنيا دم دريا“ آيو ته دوستن وٽان ٻڌم ۽ وري ان جي مهورت جو ميسيج به پهتم. پر ڪن مجبورين جي ڪري ان مهورتي پروگرام ۽ ناول نگار سان ملڻ جو مقصد نه ٿي سگهيو. پر ٻڌڻ ۾ وري به اهو آيو ته پروگرام ۾ وڏا تعريفِي داستان ٺاهي ٺاهي پيش ڪيا ويا مطلب ته متوازن قسم جون ڳالهيون نه ٿيون. رڳي اعليٰ ۽ عظيم جا ئي لقب صادر ٿيا.

ٻڌ سڌ ته گهڻي ٿي پر ناول کي پڙهڻ جو ۽ ان تي ڪنهن جو تبصرو پڙهڻ جو به هڪڙو انتظار ٿي پيو. پوءِ ناول ته مون هٿ ڪري ورتو ۽ پڙهي به ورتو. مون جيئن سمجهيو يا محسوس ڪيو، سو چيو شايد منهنجي ڪا ناسمجهي هجي، ان لاءِ ڪنهن هڪ اڌ اظهارِ راءِ ۾ اڀياس جو انتظار هو. دنيا دم درياءَ ضخيم قسم جو ناول آهي. لکڻ کي ايترو لکڻ تي جس هجي ۽ ان

سڄي ساري لڳ ڀڳ 300 صفحن واري ناول کي پڙهي مجموعي رايو جوڙڻ هڪ خفائتو ڪم پڻ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ پڙهندڙن جو وڏو فقدان آهي ۽ اهو ڏينمون ڏينهن وڌي به رهيو آهي. ليکڪ خود پنهنجون لکڻيون به وڏي جبر سان پڙهن ٿا هيءَ ته خشڪ صنف آهي. آءُ ناول تي پنهنجي مطالعي آڌار سوچيو ۽ ويچار ڪيو آهي.

ان وچ ۾ ”نيئن آس“ رسالي جو جون ۽ جولاءِ جو پرچو ورتم ان ۾ ڏنم ته دنيا دم درياءُ جو اڀياس ادل سولنگي جي نالي سان لڳل هو. پڙهي حيرت جي حد نه رهي. ڇو ته اهو اڀياس نه پر ناول جي ٻاڻن جا ٽڪرا ٽڪرا گڏ ڪري ڏنل هئا. جن بابت ادل جي ڪا به راءِ ڏنل نه هئي. وري شاباس هجي ايڊيٽر مرتضيٰ لغاري کي جنهن ان اڀياس کي هلائي ڇڏيو آهي. جنهن ۾ اڀياس نالي ڪا شيءِ ناهي. جيئن اسان وٽ ٿيندو آهي ائين ئي ناول شروع ٿيڻ کان اڳ ۾ ناول نگار جي ويجهن دوستن جا ڊگها رايو آهن ناول بابت. انهن ۾ به سواءِ تعريف جي گلن جي ڪجهه ئي ناهي ۽ نه وري ڪو پورو تنقيدي تجزيو ڪيل آهي. مهاڳ به سندس جي ويجهي ساٿي ڪهاڻيڪار ۽ شاعر محمد علي پٺاڻ لکيو آهي. انهن سڀني رايين ۽ تجزيين کان هتي ڪري هتي آءُ پنهنجي راءِ ڏيڻ گهران ٿو ۽ هر هڪ کي پنهنجو نقطو نظر پيش ڪرڻ جو حق آهي.

هي ناول اٺن ٻاڻن تي مشتمل آهي. جيڪو پنهنجي جاءِ ڪافي ڊگهو آهي. ليکڪ انهن سڀني ڪردارن، واقعن ۽ منظرن کي ڪيئن Conclude ڪيو آهي. اهو داد لهڻي ڇو ته هو هڪ ڪامورو به آهي. سندس ادبي شروعات ڪهاڻي کان ڪيل آهي. اها معلومات هن ڪتاب ۾ موجود رايين کان ملي.

ناول جي سرورق کي ڏٺو وڃي ته ان تي سنڌ جو نقشو ڏنل آهي ۽ ان ۾ سنڌ پري رهي آهي ۽ شاهه جي ست جيڪو هن ناول جو نالو به آهي. اهو ان جي ٽيم سان ٺهڪي نه ٿو اچي، دنيا ۾ درياءُ جو مفهوم ۽ پس منظر هڪ الڳ معاملو آهي. ٿي سگهي ٿو ليڪڪ دنيا کي سنڌ سان تشبيهه ڏئي ڪم آندو هجي ۽ سنڌ ۾ جيڪي حرام خور ڪامورا آهن انهن منجهان ڪي ڪي تارو ايماندار واري سوچ سان لکيو هجي، باقي هڪ سمجهو پانڪ ته هن کي چتو نه سمجهي سگهندو.

مون کي ناول گهٽ داستان وڌيڪ ليو آهي. چو ته ناول جا پنهنجا جديد لوازمات آهن. اهي هن ناول ۾ جهيٽا آهن. داستان ۾ حواس جي اعتبار جوڳا واقعا نه هوندا آهن. ان ڪري دلچسپي ۽ تجسس داستان جا اهم جز هوندا آهن. هن ناول ۾ به ڪهاڻي جو انداز ۽ ترتيبت داستان واري آهي ۽ ناول نگار تجسس ۽ دلچسپي جي جرن کي هتي ڏيندي قصا ۽ لوڪ ڪهاڻيون هروڀرون هن ناول ٽنهيون آهن. هڪ اڌ لوڪ قصو ته ليڪڪ پنهنجي ڪاتي ۾ لکي ڏئي ڇڏيو آهي. جنهن جو ذڪر اڳتي هلي ڪبو.

Superstitions هن ناول جو وڏو حصو آهن ۽ پري پري هن ۾ اهي ڏنيون ويون آهن. ناول جديد دنيا جي صنف آهي ۽ جتي جديديت پڄاڻا جو دور هلي رهيو هجي. اسين Age of Theories ۾ رهندا هجون اتي Superstitions اهي به ناول ۾ ڏيڻ هڪ بنهه ناسمجهي وارو عمل آهي. خود ليڪڪ هڪ جديد دنيا ۽ اربن زندگي گهاري بندڙ ماڻهو آهي ۽ ان جو لکڻ جو اسلوب وري هڪ داستان گو وارو آهي.

باب پهريون- مين ته اڪ خيال آن...

ناول جو پهريون باب گلڻ عرف گلوپتيوالي جي سارو ٽين يا سوچن سان

شروع ٿئي ٿو ۽ سڄو ناول گلو پتيوالي جون يادگيريون آهن. جيڪي هو
ڪينسر جهڙي موذي مرض ۾ مبتلا هوندي بيماريءَ جي بستري تي ساري ٿو.
گلوءَ جي ڪردار کان پوءِ ترت ٿي هن ناول جو ٻيو ڪردار مهران نڪري
سامهون اچي ٿي.

باب ۾ اڻ گهڙيا بادشاهه ۽ وزير ڪائيرن جا قصا تنبي باب جو پيٽ ڀريو
ويو آهي. ليڪڪ 38 پيڇ تي لکي ٿو: ”اونداهي اهڙي جو هٿ نه ڏسي هٿ
ڪي.“ ”مچر منهنجا هڏ گڏ ڪتي ڪائي ويئي.“ پيڇ-39

جون ۾ رات ايتري به گرمي نه هوندي آهي جيتري ليڪڪ پيش ڪرڻ
جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ اونھاري ۾ رات ايتري گھيري اونداهي نه
هوندي آهي جيئن ليڪڪ لکي ٿو. مچرن جي ڳالهه ته عجيب آهي. هن باب
۾ ڪجهه مشاهداتي چڪن سان مهران جو ڪردار ليڪڪ آندو آهي
جيڪو سمجھ ۾ نه ٿو اچي ته ان جو خاص مقصد يا منتق ڪهڙو آهي!
باب پيون- مين ته اڪ خيال آن...

ناول جو مرڪزي ڪردار گلو رات جي پهرن ۾ پنهنجي ساورڻين
ذريعي هڪ ٻئي ڪردار جي ڪهاڻي قصو ڪٽي ٿو جنهن ۾ ليڪڪ هڪ
داستان گووانگر لکي ٿو. سخاوت علي ناول جو ٽيون ڪردار آهي. جيڪو
گلو جو نڍيڻ جو دوست-هم ڪلاسي آهي. هن ناول ۾ ليڪڪ اهم ڪردارن
سان گڏ فضول جاننڊا ننڍا ڪردار به ڪنيا آهن. جن جو ڪوبه خاص ڪم
ناول ۾ نه آهي. جيڪڏهن ويهي هڪ هڪ ڪردار جي اوک ڊوڪ ڪجي
ته هوند هي الڳ ڪتاب جو روپ اختيار ڪري وڃي. غريب جي ڌيءَ
جي عزت ماءُ پيءُ جي پريشاني جو فڪر ليڪڪ جيئن هتي بيان ڪيو آهي.
بجاءِ ائين به ڪونهي ۽ غير حقيقي ۽ غير مهذب انداز ۾ ڏنو آهي. هن باب ۾

ليکڪ هڪ اڌ پيراگراف ورجايا آهن. جنهن سان پڙهندڙ بوريت جو شڪار ٿي پوي ٿو.

سڃاوت علي جو ڪردار جيڪو ليکڪ چٽيو آهي. اهو سنو آهي. پر ان جو خودڪشي ڪرڻ آدرشي هوندي به اهو انهن جي آدرشن جي نفی آهي ۽ ليکڪ ڏيکاريو آهي ته هو ڇهين درجي ۾ تالستاءِ ۽ لينن جا ڪتاب پڙهي ٿو. اهو ته وڏو ڪارنامو ٿي ويو. خير هتي ليکڪ امر جليل واري ڪار ڪري ويو آهي ڪردار کان ان جي ائپروچ کان مٿي ڏيکاري ويو آهي. هن باب ۾ ڪوڙ سارا منظر مڪمل فلمي ۽ Fictitious آهن. هن ئي باب ۾ هن پرائمري استاد جو ڪردار جانب ته انتهائي غير حقيقي سمجهه ۾ نه ايندڙ غيرافسانوي ادب جو ڪردار لڳي ٿو. ان کان اهڙا ڪم ڪرايا ويا آهن جيڪي هڪ استاد نه نه ٿو ڪري سگهي گهٽ ۾ گهٽ. هي سڄو باب فضول ڊرامي وانگر آهي. ليکڪ 86 صفحي تي سمجهه ۾ ڳالهه نه ٿي اچي ته ڪهڙو نقطو نروار ڪرڻ گهر ٿو ۽ حقيقي طور ڪو به ڪردار ايترو پرفيڪٽ نه ٿو ٿي سگهي. هن ۾ ليکڪ ڊرامائي منظرن ۽ عجيب ڳالهين جي حد ڪري ڇڏي آهي.

باب ٽيون-موران تيڏي اي...

ناول جي هن باب ۾ ليکڪ حوالن جا ڌوڙيا لائي ڏنا آهن. ناول جو هر هڪ باب هڪ الڳ مڪمل جدا ناول جي ڪهاڻي ۽ سوچ رکندڙ آهي. گلو پٽيوالورات جي پهر ۾ وري هڪ ٻئي قصي کي ڪٽي ٿو جنهن جو مرڪزي ڪردار صوفن آهي ۽ ان سان هڪ جڙيل پيا ڪردار ڇاچي زيبل، موران، علي جانل ۽ پيا به آهن. عجب حيرت جي ۾ وجهندڙ هن باب ۾ ليکڪ ڪا ڪم جي ڳالهه ڪو اهم نقطو نه ٿو ظاهر ڪري پر اهي ئي ڳالهيون جن

۾ سواءِ بوریت جي ڪجهه ئي ناهي. ناول ان کان وڌيڪ گهر ٿو. اهڙي قسم جون دٻيانوسي ۽ پراڻيون گهڙاوتي ڳالهيون اڳ ۾ لاتعداد ڪهاڻين ۾ اچي چڪيون آهن. جنهن کي ليکڪ هڪ ڪردار کان پنهنجي پيءُ کي گڏيون ڏياري ٿو ته جيئن سندس شادي ٿئي!

صوفن جيڪو هڪ معصوم کي ٻوڙي ماري قتل ڪري ٿو حوس جي آڙ ۾، ان کي وڏو پهتل بزرگ سمجهيو وڃي ٿو ۽ ٽپي هڻي اهو وڃي مديني نڪري ٿو. ليکڪ اهڙيون ڳالهيون لکي پڙهندڙن تي وڏو جبر ڪيو آهي. جنهن سان پڙهندڙ ڪولاپ نه ٿو ماڻي التوبيزار تي پوي ٿو. باب جو پس هڪ ئي جملو آهي جيڪو ڪنهن به حساس دل کي روڻاري سگهي ٿو.

“صوفن ميڏا پرا، ميڪون نه مار، مين موران نه پرڻيسان، موران تون پرڻين، موران تيڏي اي.. موران تيڏي اي..” پيج- 113

ناول جو Taste پڙهندڙن تي ڪو گهرو اثر نه ٿو وجهي، ڪالرج چيو آهي ته: “ذوق صرف مسرت ۽ غم جي احساس جو نالو ناهي پر اهو معروضي شين جي عقلي ادراڪ جو به حامل هوندو آهي.” ۽ اها ئي هن ناول جي وڏي ۾ وڏي ڪوٽ آهي. جنهن کي ناول نگار ذهن ۾ نه رکيو آهي.

باب چوٿون- تون راڻو رب آن...

هن باب ۾ پٽيوالو گلو هڪ نئين ڪردار سان سامهون اچي ٿو. خير بخش خيران! هن باب جو قصو ڪجهه ٻيو آهي. خير بخش خيران- انسان گهٽ Superman مافوق الفطرت لڳي ٿو. هڪ ئي وقت ان ڳڻين خويين جو ڪمن جو ماهر آهي. هن باب ۾ ليکڪ ۾ سنڌ جي امر ڪردار وڌائي فقير جو هڪ مشهور قصو ڏيکاري ۽ گڏهه واري ڳالهه پنهنجي ڪري لکي ويو آهي. ان ۾ وڌايو نه پر ڪردار مٿائي ڏنو اٿس. سنڌي ليکڪن جي ٻئي خامي يا

بیماري چئجي، هوندي آهي ته جنهن خول، مڪتب فڪر، مسلڪ جا هوندا، ان جي جھلڪ يا پرچار يا ورڃاءُ ضرور ڪندا آهن. جيئن هن ناول ۾ ليکڪ ٻار ٻار حضرت علي جا قول ڏئي ٿو. ان مان هر ڪنهن کي اندازو ٿي ويندو ته صاحب ڪهڙي مسلڪ سان تعلق رکي ٿو.

ليکڪ هر هر شاهه لطيف جي شعرن کي مرشد مرشد ڪري حوالي طور ڏئي ٿو. اڄ جي سائنسي دؤر ۾ شاهه لطيف کي مرشد چئي ليکڪ ڪهڙي سجاڳي جو ثبوت ڏئي ٿو. شاهه لطيف باڪمال شاعر آهي. سنڌين کي هاڻي ان پيري مريدي واري وبا مان ٻاهر نڪرڻ گهرجي. هر باب جو انت ان باب جي مک ڪردار جي موت سان ٿئي ٿو. خبر ناهي ليکڪ ڪهڙي مثبت سوچ ان ذريعي اسان تائين پهچائڻ چاهي ٿو. ناول جو مک ڪردار گلو پتئوالو هر ڳالهه ڪرڻ کان اڳ ۾ ان ڪردار جو Death Certificate پڙهندڙن جي هٿ ۾ ڏئي ڇڏي ٿو. ناول جا قدر Values جيڪي ليکڪ ڪردارن کي ڏئي ٿو اهي چسپاءِ ڪمزور آهن.

باب پنجنون- امير بخش ڪاريهر...

“عجب دنيا آهي سنڌ سيڪريٽريٽ. پتئوالي کان وٺي، سيڪريٽري تائين، خواهش سڀني جا کيسا ڀرڻ آهي. سيڪريٽريٽ ۾ ڪروڙ پتي، ڪڪ پتين جي روپ ۾ ايندا آهن.”

هي آهي اهو اهم نقطو جنهن کي ناول نگار جنهن تحت هي ناول خالقيو آهي. سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ ٿيندڙ ڪريشن کي وائڪو ڪرڻ ئي ليکڪ جو Motive آهي ته پٺيان ايڏا سارا اجايا چار باب جن جوان سان ڪولاڳاپو ئي ناهي. پوءِ ڇو ناول کي ايترو لفاظيت سان طويل ڪرڻ جي ليکڪ ڪوشش ڪئي آهي جنهن ۾ هو مڪمل ناڪام ويو آهي. 155 صفحي

تائين ۽ ان جي پٺين مواد سان ان جي اڳيئن Text جو ڪو تعلق ناهي. ليڪڪ پنهنجي تخليقي حس ڪٿي به استعمال نه ٿو ڪري ۽ ناول ۾ تخليقيت جو فقدان آهي. ليڪڪ تخليقي قوت کان بنهه خالي آهي. هن باب ۾ ليڪڪ قصو ڪوت ڪري ٿو. امير بخش جي ماءُ چاهي ٿي ته هن جو پٽ نه پڙهي، منهنجي خيال ۾ دنيا جي ڪهڙي به ماءُ هجي ڪهڙي به خطي سان تعلق رکندڙ هجي ڀلي اها مڪمل جتي هجي اها ائين ته نه چاهيندي ته هن جو پٽ نه پڙهي، اهو لقاءُ بنهه غير حقيقي آهي.

184 صفحي تي ليڪڪ وري هڪ بادشاهه جو قصو ڏئي ٿو. جهڙوڪ هي ناول نه هجي پر بادشاهن جي قصن جو داستان. ليڪڪ جو هي ڪردار امير بخش به ڪنهن ڪم جو ناهي. جهڙي قسم جي ليڪڪ ڪردارن جي اٿت ڪري انهن جي نپاءُ ۾ هونا ڪام ويو آهي. امير بخش جڏهن ڪسمپرسِيءَ واري حالت ۾ هجي ٿو ته زهرا کيس سهارو ڏئي ٿي گهر ڏي، عزت ڏيس ٿي، بي انتها پيار ڪري ٿي پر امير بخش ڪنهن فلمي ولن جيان ڪميشن پاس ڪرڻ کان پوءِ هن کي هيئن چئي ٿو..

“ها زهرا، توکي غلط فهمي آهي!” امير بخش ڳالهايو. “تون پاڻ ڏس مون ڏانهن به ڏس. مون کان چار سال وڏي آهين. لڳي ائين ٿو ته تون ته منهنجي ماءُ برابر آهين. توهان شادي ڪري مون کي پاڻ تي جڳ ته نه ڪلائڻو آهي.”
پيچ-188

باب ڇهون- رحمان علي ٽنڊيٺ..

ناول جو مک ڪردار گلو پتيوالو جيڪو مرڻ ڪنڌي تي آهي. مرڻ وقت ان کي پنهنجا عزيز قريب ياد پوڻ گهرجن. پرين پيارا محبوب يا ماءُ پيءُ سارڻ گهرجن. پر هن کي موت جي بستري تي ڪرپٽ ڪامورا ئي ياد پون ٿا ۽ هو ائين چوي ٿو: “يادون ئي ٿوري دير لاءِ سمي منهنجي درد جي

دوا دارون آهن. ”هي ڪهڙيون يادون آهن جن کي ياد ڪري هو دارون حاصل ڪري ٿو. ڪرپٽ ڪامورن جو عياشيون هن لاءِ دوا ۽ دارون آهن. اهو ته غير منتقي آهي يار!

گلو هن باب ۾ هڪ ٻئي ڪاموري رحمان علي تنڊڻ جي رام ڪهاڻي ٻڌائڻ لڳي ٿو. مون هڪ آفريقي ناول ”آمنه“ پڙهيو هو. جيڪو هڪ نائيڄيري ناول نگار محمد ڪبير عمر جو لکيل هو. ان ناول ۾ ليکڪ پنهنجي ملڪ ۾ افسر شاهي کان ويندي هيٺين سطح تائين جيڪا ڪرپشن ٿئي ٿي ان جا ذميوار ۽ محرڪ ڪهڙا آهن؟ اها ڪهڙن سببن ٿئي ٿي. ان کي ليکڪ وڏي فنڪارانه ۽ تخليقي اسلوب ۾ بيان ڪيو آهي. پر هي سنڌي معاشري تي محيط ناول ايڏو تخليقي ۽ جديد تقاضائن ۽ ٽڪينڪل گهرجن کي پورو نه ٿو ڪري. مثال طور: سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ ٿيندڙ ايڏين وڏين گهوڙين کي ڇڏي ليکڪ انتهائي معمولي ڳالهين ظاهر ڪيون آهن..

جيئن... ”صوبدار خان توهان هڪڙو ڪم ڪيو، توهان جيڪي اندر بات روم ۾ چيلز رکرايون آهن. ڏاڍيون پليون آهن. هيئن ڪيو، جواهرڙيون تي چيلون وٺي منهنجي گهر موڪليو.“ سيڪشن آفيسر صوبدار خان حڪم جي تعميل جي لاءِ ٻاهر نڪتو. ايمانداريءَ دري مان ٽپو ڏنو، سنڌ ڏکويل اداس ۽ لتيل سنڌ! هڪ سڌڪو پريو. ”پيج-200

سنڌ جي سالياني بجيت 12 هزار ارب آهي. جيڪا اسٽيلشمينٽ تي هزار ارب ظاهر ڪندي آهي. اها سنڌ جنهن جي بجيت 4 هزار ارب هجي ۽ سيڪريٽري ليول جو ماڻهو رڳو ٽي چيلون جي ڪرپشن ڪري ٿو ته ڏاڍو ڀلو پر ناول نگار پاڻ ڪميشن پاس آفيسر هوندي به سهي معنيٰ ۾ انگ اکر،

ڪرپشن ۽ مانگر مچن کي نمايان نه ڪري سگهيو آهي يا لڪائي ويو آهي. اهي عياشيون ۽ عورت بازي ته اڳ ۾ الائي ڪيترين ڪهاڻين ۽ ڪتابن ۾ اچي چڪي آهي. کيس ناول جهڙي حسين ۽ وسيع ڪينواس هجڻ جي باوجود هو صرف غير ضروري پٽاڙ ۾ پئجي ويو ۽ اهم انڪشاف ڪائس هتان نڪري ويا آهن. ادب ڪنهن خاص معاشري تائين محدود نه هوندو آهي پر اهو ته انساني نسل ۽ انساني فطرت جي لاءِ هوندو آهي. نائيجيري ناول نگار جو ناول پڙهي اسان کي نائيجريا جا مسئلا يا سامراجي قوتن جو استحصال اسان جو پنهنجو محسوس ٿئي ٿو. ڇا ”دنيا دم درياءُ“ کي ان پيرائي ۾ ترجمو ڪري ٻين ٻولين ۽ معاشرن تائين پهچائي سگهجي ٿو بلڪل به نه!

نوبل انعام يافتہ ناول نگار گبرئيل گارشيا مارڪيز چيو آهي ته ”جيڪڏهن توهان ڪو سياسي نقطو بيان ڪرڻ چاهيو ٿا ته سٺو ڪتاب لکو.“ هن ڪتاب جو ليکڪ اهو سٺو ڪتاب لکڻ ۾ گسي ويو آهي. رتنا باگڙياڻي سان سيڪريٽري جو رپ ڪرڻ ۽ انٽرنيٽ هائوس جون فضوليات، ڪامورن جون جيڪي افسانوي ادب کان علاوه صحافتي ادب ۾ منظر عام تي اچي چڪيون آهن. ڪراچي جي اندر سنڌ جي انتظامي معاملن جا فيصلا ڪندڙ ادارو- سنڌ سيڪريٽريٽ جي بابت ليکڪ هڪ شاندار ناول ڏئي سگهيو پئي پر اهو سندس وس جي ڳالهه نه ٿي لڳي.

باب ستون- صوفي صاحب...

گلو پتيوالو جيڪو هڪ گهٽ پڙهيل ماڻهو آهي. اهو هن باب ”چوي ٿو ته جيڪڏهن هو پنهنجي يادن کي قلمبند ڪري ها ته ڇڱو خاصو ناول لکجي وڃي ها. هنڪڏهن ناول پڙهيو ناهي پر کيس ناول جي خبر آهي اهو

تہ ابتڙ ڪم ٿيو. خير. اچو ٿا هن باب جي ڪردار تي جنهن جي ڪهاڻي بہ ساڳيو ڪلوپٽيوالو ٻڌائي ٿو.

دلاور حسين جيڪو پاڻ کان گهٽ ليول جي ڪاموري نعيم ڪي چاهي ٿو هڪ تہ هن سان اظهار محبت نہ ٿو ڪري سگهي وري ڪري ٿو تہ هو ڪيس اسٽيٽس جو طعنو ۽ والدين جو چيو مڃي ٿي ۽ هن کي پيار ڪندي بہ هن کي ڇڏي ڏئي ٿي. هڪ ڪامورو ۽ ڪاموري بہ شادي ڪرڻ لاءِ ايڏو پريشان هجن ٿا بنهہ غير منتقي آهي، اهي اربن لائيف گذاريندڙ. شهري زندگي گذاريندڙ چوڪري ۽ مٿان آفيسريائي تہ گهٽ ۾ گهٽ پيار پڙو ڪري سگهي ٿي. ناول جو پٽ ورق لکندڙ علي بخش پناڻ چوي ٿو تہ ”هن ناول جا ڪردار حقيقي ڪردار آهن.“

مون کي تہ هن ناول جا ڪردار خبر ناهي ڪهڙي دبستان جا ڪردار لڳن ٿا. (دبستان معنيٰ عقيدتي- نظريي يا خيال جا ماڻهو) هن ناول جا سمورا ڪردار Hypocritical منفر ڪردار لڳن ٿا. ناول نگار خبر ناهي ڪهڙي Vision تحت هي ناول لکيو آهي. هر تخليق ڪار جو حيات و فن جي باري ۾ ڪو نہ ڪو نقطہ نظر هوندو آهي ۽ اهو ئي هن جو نقطہ نظر ٿيندو آهي پر هن ناول جو Vision چٽو ناهي.

ناول زندگي جي حقيقي منظرن کي بي اختيار ۽ بي لاڳ پر تخليقي انداز ۾ بيان ڪري ڇڏڻ آهي. پر هتي هن ناول ۾ تہ ماجرا ئي پئي آهي. ناول زندگي بابت هاڪاري ۽ اميد پرين احساسن جي رست گامزن ڪندو آهي نہ ڪي مايوسين جي ڪن ۾ اچلي ڇڏيندو آهي!
ليکڪ جي ناول ۾ موجود ٻوليءَ جا ڪجهہ جملا ڏسو...
”هڪ ڏينهن الله جي ڪرڻ ائين ٿي تہ....“

“هاڻو پيلي ڇا ڏسي ته...”

“دانهن ڪرڻ سان ساھ تو ڏٺو نه مون ڏٺو.”

ناول جديد ادب جي صنف آهي ۽ ليکڪ هن ناول ۾ ٻوليءَ ۾ انتهائي چٽڪي ٻولي استعمال ڪئي آهي. جديد انداز ۽ اسلوب نه اپنائيو آهي نه ان ۾ تخليقي سگهه شامل آهي. تشبيهون ۽ استعارا به ناول جي سونهن هوندا آهن. پر ليکڪ اهي به گهٽ پر شعر ۽ قول پري پري ڏنا آهن. دنيا جا جيڪي شاهڪار ناول آهن کڻي ڏسي انهن ۾ شعر ۽ قول گهٽ هوندا آهن. اسان وٽ سنڌي ۾ اهي شعر ۽ قول لکيا وڃن ٿا. پر خود سنڌي ادب جي ڪامياب ۽ شاندار ناولن جا نالا ڪٿو ته “موهن جو دڙو” هم اوست” پڙاڏو سوئي سڏ” ٻين ناولن ۾ شعر نه آهن. نج تخليقي ٻولي سان ڀريل آهن.

ناول جي پڄاڻي به ڪو خاطر خواهه وڻندڙ احساس نه ٿي ڇڏي نه ئي ان ۾ ڪا نواڻ آهي. پر رهندو مايوس ڪن آهي. منظر نگاري ناول جو اهم ترين عنصر آهي محترم ليکڪ جي ناول ۾ منظر نگاري جي به وڏي ڪوٽي آهي. پلاٽ، ٽيم، ڪردار نگاري، منظرڪشي ۽ ڪلائميڪس جيڪي هڪ جديد ناول جا اهم جز آهن. مجموعي طرح ڏٺو وڃي ته اهي هن ناول ۾ پورا نه آهن ۽ هي ناول ڪنهن به طرح هڪ ڪامياب ناول نه ٿو چئي سگهجي.

اتان جي مسنگ پرسنز جو ڏک جو داستان آهي. هن ۾ سنڌ جي مسنگ پرسنز جو ذڪر گهٽ ڪيو ويو آهي. بلوچستان جي هزاره برادري ۽ ٻين بلوچن جي جبري گمشدگين جو، رياستي ڏاڍ ۽ ظلم جو ڪارو چنڊ آهي. “پنهنون” ناول تي ويچار ڌارا ڪرڻ کان اڳ ۾ مون ٻين ٻولين ۾ ان موضوع تي مسنگ پرسنز تي لکيل ناولن جي جانچ ڪرڻ چاهي گوگل ڪيم ته هزارين ناول اڳيان اچي ويا. ڳالهه سمجهه ۾ نه آيم پر انهن جي عنوانن مان چند ناولن جا Preface ڏسڻ مان نه ٿي لڳو ته سنڌ ۾ جيئن جبري گمشدگيون ٿين ٿيون، ائين دنيا ۾ ڪٿي ٿيندو هجي ۽ وري ان تي ناول به لکيو ويو هجي. مون ناقص العقل کي ڪهڙي خبر متان به لکيو ويو هجي. اردو ۾ به اهڙو ڪو خاص ان موضوع تي ناول نه آهي. ناول گرو سان لهه وچڙ ۾ آيس. انهن به ائين ئي فرمايو ته ٻين ٻولين ۾ مسنگ پرسنز باءِ رياستي ادارن تي ڪو ناول- افسانوي ادب موجود نه آهي. دنيا جي هر تخليقي ذهن جيان منظور تهيم پنهنجي حساسيت هيئن ٿو اظهاري؛

“منهنجي روح کي جيڪا ڳالهه وڌيڪ محسوس ٿي آهي اها آهي رياست جو ماڻهن سان ظالمانو رویو پوءِ اهو رویو سنڌ جي نوجوانن سان يا بلوچستان جي نوجوانن سان روا رکي، مون لاءِ انتهائي تڪليفده رهيو آهي.” ليڪڪ پنهنجي پاران ۾ پاڻ کي مزاحمتي قرار ڏيندي پنهنجي پهرين ناول “گذري وئي برسات” کي به ان طرز جو ڊڪليئر ڪيو آهي. ان ناول کان هتي ڪري اسان پنهنون تي ڳالهائينداسين. پنهنون ناول بلوچستان جي قومي ۽ مزاحمتي تحريڪ تي آڌاريل مزاحمتي ناول آهي. “پنهنون” سورن جو سڌو سنئون اظهار آهي.

ناول جي بنيادي عنصرن ڪهاڻي، پلاٽ، ڪردار نگاري، منظر نگاري ۽ مرڪزي خيال هن ناول جا سڀ سهي جوڙيل آهن. پر هن ناول جي دلچسپ ڳالهه مڪالم نگاري، موضوع ۽ جذبات نگاري آهن ۽ اسان ٻين عنصرن تي گهٽ ۽ تفصيلي موضوع ۽ جذبات نگاري تي وڌ ڳالهائينداسين.

سنڌي ادب ۾ ناول موضوعاتي اعتبار کان ٿورا ئي لکيا ويا آهن پر انهن جو معيار بلند آهي. سنڌي ٻوليءَ جي پهرين ناول ”راسيلاس“ کي ئي وٺو. جيڪو ڊاڪٽر جانسن انگريزيءَ ۾ لکيو. ساڌو نوراءِ ۽ منشي اڌارام ٿانورداس گڏجي سنڌيءَ ۾ اعليٰ ۽ سولو ترجمو ڪيو آهي جڻ لکيل ئي سنڌي ۾ هو. ناول جو موضوع ڏاڍو حيرت انگيز آهي 1870ع ۾ به اهڙا الڳ قسم جا موضوع هئا. ناول جو موضوع تلاش ۽ ڪوجنا آهي. حبش جي شهزادي راسيلاس ۽ سندس پيٽ نيڪايا ۽ عملاڪ نالي سائنسدان جي صحبت ۾ اچي ٿي. محل ۽ شاهي زندگيءَ مان بيزار ٿي، مائٽن کي سڌ ڏيڻ بنا لکي دنيا جو سفر ڪرڻ ٿا ۽ شاندار تجربا حاصل ٿا. هن ناول ۾ سائنس جي ايجاد جي وسيلي هوائن ۾ اڏڻ جي اڳ ڪٿي پڻ ڪيل آهي.

سنڌيءَ جو پهريون اصلوڪو ناول مرزا قليچ بيگ جو آهي. جنهن ۾ مابعدالطبيات ڳالهائون ڪيل آهن. سنڌي ناولي تاريخ تي نظر ڊوڙائي ته سڀ جا سڀ ناول انيڪ سارن موضوعن تي آهن. دور جديد ويجهڙ ۾ رومانوي ناولن جو انگ ڪجهه سرس آهي. ”پنهنون“ ان موضوعاتي وراثي جو تسلسل آهي.

”پنهنون“ منظور تهيم جي ساڃاهه جو سهڻو ثبوت آهي. جنهن ۾ هن نه صرف پنهنجي جذبات پر پوري بلوچ ۽ سنڌي نوجوان نسل جي

نمائندگي ڪندي مسنگ پرسنز جو ڪيس مضبوط نموني پيش ڪيو آهي ۽ جدوجهد جو گس به ڏنو آهي. انسانيت جو آڇيو ۽ خوشحالي هر تخليقڪار جو خواب رهيو آهي. جيئن عزيز گوپانگ لکي ٿو، ”منظور به اهڙي سرفروشي ۽ ديواني قبيلي جو فرد آهي. جنهن جي اکين ۾ انسانيت جي آڇي ۽ مظلوم طبقن جي ابدي نجات وارا گلاب جهڙا خواب ٿين ٿا.“

”پنهنون“ ناول جتي ڪنهي گم ڪيل انهن جوانن تي جبر جو داستان آهي اتي ڪٿي ڪٿي ليکڪ ايڏو ته تيز ۽ تڪوڻي وڃي ٿو جو هو ڪنهن کان به نه ٿو ڊڄي ۽ بي باڪ ۽ بهادري سان سڀ ڪجهه چئي وڃي ٿو. جيڪو هن کي چوڻو آهي. آءٌ منظور تهيم کي هڙو ناول لکڻ تي سندس جرئت ۽ همت کي سلام پيش ڪريان ٿو.

هندي ٻوليءَ جي وڏي ساهتڪار اگيم چيو آهي، ”ڪنهن ناول ۾ ڪوڙو لکڻ ايترو ئي ڏکيو آهي جيترو آتم ڪٿا ۾ سچ لکڻ.“ ”پنهنون“ ناول ۾ ڪوڙو سچ بيان ڪيو ويو آهي ته ملڪ جون ايجنسيون ملڪ جي معمارن سان ڪهڙو حشر ڪن ٿيون. منظور تهيم ڪنهن ٺاهه کان ڪم نه ورتو آهي.

انساني ذهن تي وقتن بوقتن جدا جدا جذبا اهي شعوري هجن يا لا شعوري حاوي ٿيندا رهن ٿا. انهن ۾ ڏک به ٿين ٿا ته خوشيون به، اهي ڪام ۽ وحشيت کي به ظاهر ڪن ٿا. انساني فطرت هر قسم جي جذبن سان سرشار آهي. ناول جنهن منجهه حياتيءَ جي تصوير ڪڍجي ٿي. جذبات نگاريءَ ناول ۾ وڏي اهميت رکي ٿي. ”پنهنون“ ناول جنهن ۾ پنهنون کان ويندي توڪليءَ، ڄام درڪ جا جذبا هڪ الڳ احساس پيدا ڪن ٿا. هڪ پيٽ جا جذبا به هن ناول ۾ عيان ڪيا ويا آهن.

ڪامياب ناول نويس جذبن جي اٿت ۽ تصوير ڪشي اهڙي طرح ڪري

جو اهي پڙهندڙ تي طاري ٿي وڃن. ”پنهنون“ ۾ جذبن جي عڪاسي اهڙي پراثر نه آهي. توڙي جو پنهنجن جو گم ٿيڻ هڪ وڏو الميو آهي. پر عزيز جي گمشدگين تي انهن مائٽ پريشان ته آهن پر ناول نگار انهن جي جذبن کي سهي چئي نه سگهيو آهي. انهن ۾ شدت نه آهي ۽ مضمون واري انداز ۾ ڳالهه مٿان هلي وڃي ٿي.

عبدالقيوم صائب مطابق، ”بهترين ناول نگار به اهڙي ليکڪو جيڪو جذبن کي مناسب طريقي سان ادا ڪرڻ جي قابليت رکندو هجي.“

ڪردارن جا مڪالما ڪو خاص تاثر نه ٿا پيدا ڪن ۽ مڪالما اڪثر ڊگها آهن. ڪٿي ڪٿي ته پڙهندي تنگي جو احساس به ٿئي ٿو.

”پنهنون“ جو انداز-اسلوب گهڻو مزاحمتي آهي. پنهنون ناول جو مک ڪردار آهي جيڪو جبري طور ڪنڀي گم ڪيو وڃي ٿو ۽ ان جا دوست مزاحمت ڪن ٿا. جيئن ڪو هڪ ڪردار چوي ٿو...

”جتي رياست اندر رياست هجي، اتي پاڻ مختلف انداز سان سوچڻ جي ضرورت آهي.“

اهڙي رياست مظلوم قومن خلاف وحشائتا طريقا استعمال ڪيا ويندا آهن، پوري هڪ مهيني کان پوءِ وحيد بلوچ جولاش سبي جي ريلوي ڦاٽڪ وٽ مليو.“ پيج-38

محترم منظور تهيم جو سياسي شعور ڪردارن ۾ جهلڪي ٿو يا وري اهي ٺهيل ئي اهڙا آهن جيڪي سياسي جدوجهد ڪن ٿا. جيئن محراب خان چئي ٿو..

”ڇا پاڪستان، چائنا، روس، ايران، سعودي عرب وچ ۾ ڪي برادران رشتا آهن. چائنا کي ڏنل سينڊڪ پراجيڪٽ جنهن مان دنيا جو قيمتي

ڏاتو، سون ۽ ڪاپر نڪري ٿو، تنهن جو هڪ سيڪڙو به بلوچستان تي خرچ ڪونه ٿو ٿئي. چائنا پاڻ کي ڪميونسٽ ملڪ سڏائي ٿو، پر ان جي بک جي ڪا حد ڪانهي، ان لاءِ انسانيت ۽ پاڻي ڪهڙي معنيٰ رکي ٿي؟ پيڇ.

39

انسان جي آزادي ۽ خوشي هن ناول جي سڀن ڪردارن جو عزم آهي. منهنجي خيال ۾ ناول ۾ ڪنهن به هڪ ڪردار ۾ ليکڪ جي سوچ پيريل هوندي آهي. پر هتي الائي ڇو مون کي ائين لڳي ٿو مون کي ائين لڳي ٿو ته توکلي هجي يا پنهنون سڀ جا سڀ منظور ٿهيم آهن.

بلوچستان ۽ اتان جي شهرن جي تاريخ، بلوچن جي معاشي حالتن ۽ اهم واقعن جيئن ڪوئيٽا ۾ زلزلو، اڪبر بگٽي جو قتل، بلوچستان جي چاغي ۾ ايٽمي تجربا، گوادار پراجيڪٽ جو بيان آهي. رياست ۽ مذهب جو ضم ٿي هلڻ جيئن اسان جو پيارو ملڪ هلي ٿو. مذهبي ۽ رياستي مامرن کي ڊائيلاگ ڪرڻ هن ناول جو وڏو ڪان وڌ معلوماتي پاسو آهي. جنهن سان عام پڙهندڙ پنهنجي زاويي کي تبديل ڪري سگهي ٿو.

رابرٽ منار پرائيزنگ چوي ٿو.. ”جڏهن هڪ ماڻهو چريو ٿيندو آهي ته ان کي بي قوفي چئبو آهي ۽ جڏهن سڀ ماڻهو چريا ٿيندا آهن ته ان کي مذهب چئبو آهي.“

ليکڪ چواڻي ان قسم جي چريي ڪرڻ واري مذهب کي پنجاب جو ايليٽ ڪلاس ۽ فوجي حڪمت عملي ڦهلائڻ ۾ مددگار ٿي آهي.

دوستو وسڪي، برڪلي ۽ گورڪي يا ٻيا دنيا جا اديب انهن رياستي معاملن تي پنهنجي فن ۽ فڪر ۾ تنقيد ڪئي آهي. پنهنون ناول ۾ رياستي مامرن تي ليکڪ Rational تنقيد ڪئي آهي. هونئن به اديب جو بنيادي فرض رياست جي اکين ۾ اڪيون ملائڻ آهي.

سنڌي ٻوليءَ جو پهريون سرريٽسٽڪ ناول - اڏوهي

ڪنهن به ٻوليءَ جي ادب ۾ ڪا به تحريڪ ڌڙا ڌڙا ڪتاب نه آئي سگهي! باقي ته سنڌي ادب ۾ ٻاهريان لاڙا ۽ تحريڪون دير سان پهچن ٿيون ۽ وڌن ٿا. سرريٽلزم به هڪ اهڙي تحريڪ آهي. منهنجي خيال ۾ اخلاق انصاري انهن اديبن مان نه آهي جنهن شعوري طرح سان ڪوشش ڪري سرريٽلزم تحت لکيو هجي. ڇو ته اڪبر لغاري، اخلاق انصاري جو ذڪر ئي نه ٿو ڪري صرف نسيم پارس گاد کي سرريٽسٽڪ ڪهاڻيڪار مڃي ٿو يا ڳڻيو اٿس.

اڪبر لغاري لکي ٿو:

“سنڌي ادب ۾ ڪجهه اديبن سرريٽلزم کي سمجهڻ کان سواءِ ئي پنهنجي لکڻين کي سرريٽسٽ قرار ڏئي ڇڏيو. ڪجهه اديبن شعوري ڪوشش ڪري، سرريٽسٽ ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر سنڌي ادب ۾ هي تحريڪ قدم جمائي نه سگهي آهي. تنهن هوندي به نسيم پارس گاد سنيون سرريٽسٽ ڪهاڻيون لکيون آهن.”

منهنجي جان موجب اخلاق انصاري کي سنڌ جو پهريون سرريٽسٽ ڪهاڻيڪار مڃيو وڃي ٿو.

باقي شيخ اياز به ڪجهه سررئيلسٽڪ ڪهاڻيون لکيون آهن. اخلاق انصاري جون ڪهاڻيون منهنجو اڄ جو موضوع نه آهن. آئون سندس Surrealistic ناول اڏوهي جو تنقيدي جائزو وٺندس.

اخلاق انصاري جي هن ناول کان اڳ ۾ ماڻڪ جي ناول ”رڃ ۽ پڙاڏا“ ۾ به ڪجهه سررئيلزم جا ڪجهه اشارا ۽ نشانيون آهن. سنڌي ادب جو مڪمل طرح سان پهريون سررئيلسٽ ناول اخلاق انصاري جو اڏوهي ناول آهي.

سررئيلزم کي سنڌي ۾ ماورائي تحريڪ يا رمزيت چئجي ٿو. هونئن ته ماورائيت جو اصطلاح گئلم اپولينئر Guillaume Apollinaire استعمال ڪيو پر ايندري برتن 1924ع ۾ هن تحريڪ جو بنياد رکندڙ هو. ايندري برتن فرائيڊ کان گهڻو متاثر هو. سگمنڊ فرائيڊ انسان جي لاشعور ۾ موجود گوناگونيت، تخليقيت کي تحليل نفسي جي ذريعي ڳولڻ جو گس ڏنو. ايندري برتن انسان جي لاشعور ۽ تحت الشعور ۾ موجود مخفي بي شمار تخليقي ۽ تخيلاتِي سگهه ۾ پختو ويساهه رکندڙ هو.

ماورائيت جو تعلق معروضيت سان نه پر انساني داخليت سان آهي. جنهن ۾ منجهه عقل ۽ دليل جي نه پر انسان جي تحت الشعور ۽ لاشعور ۾ لڪل چڙوچڙ بنا ترتيب جي خيالن جو اظهار آهي. ان اظهار بيان جو ڪو قاعدو يا اصول طئي ٿيل نه آهي. سررئيلزم جديديت جي وڻ مان ڪٽل تاري آهي.

اڏوهي ناول ڪئمپس ناول آهي. ڇو ته اهو هڪ پروفيسر جو لکيل آهي. ڪئمپس ناول جي گهرج ۽ وصف به اهائي آهي ته يونيورسٽي جو ڪو ماڻهو جڏهن يونيورسٽي تي لکي ٿو ته ان کي ڪئمپس ناول چئبو. اڏوهي ناول جو مک ڪردار ورسٽي جو هڪ پروفيسر آهي. کيس زال ۽ ٻار آهن. ان سان پروفيسر جي محبوبه فوزيا جو به ڪردار آهي جا ساڻس يونيورسٽي ۾ پڙهي هئي. پروفيسر کي ٻه ڀائر آهن هڪ ننڍو ۽ ٻيو وڏو.

ناول جو مک ڪردار نفسياتي خودڪاريت ذريعي جيڪي سوچون هوسوچي ٿو انهن جو اظهار بنا روڪ ٽوڪ جي ٿيندو رهي ٿو. انهي اظهار بيان ۾ ايتري ته تيز رواني آهي جو ڪٿي به ائين محسوس نه ٿو ٿئي ته اسين ناول پڙهي رهيا آهيون ائين ٿو لڳي اهو سڀ اسان سان ئي رهيو آهي ذهن جي ان ولوڙ ۾ ڪا به رنڊڪ ناهي.

ضمير متڪلم ۾ لکيل ناول کي پڙهندڙ اها ڳالهه وساري ويهندو آهي ته هو ناول ٿو پڙهي يا آتم ڪهاڻي. اورهان پاموڪ موجب: ”اهي ناول کي آتم ڪٿا سمجهندا آهن، پوءِ ڀلي توهان انهن کي ياد ڏياريو ته اهي ناول پڙهي رهيا آهن. کي وري آتم ڪٿا کي ناول سمجهندا آهن. پوءِ ڇو نه ڪٿي ٻار ٻار آهن.“

”سررٿيلزم هڪ خالص ۽ نفسياتي Automatism آهي. جنهن جو مطلب سوچ کي ائين بيان ڪجي، جئين اها ذهن ۾ اچي ۽ ان تي ڪنهن به قسم جي عقلي ۽ اخلاقي روڪ ٽوڪ نه هجي.“

ناول جي شروعات ائين ٿئي ٿي ته پروفيسر کي 20 هزارن جو چيڪ يونيورسٽي پاران ملي ٿو ۽ ان سان هن کي نفسياتي هيٺيان شروع ٿي وڃي ٿو ۽ هو سوچي سوچي الائي ڪٿي نڪري ٿو ته آخر اهو چيڪ کيس ڇو ڏنو ويو آهي.

چيڪ ملڻ بعد هو حد درجي جي پريشاني ۾ پئجي وڃي ٿو ته هاڻي اهو چيڪ هو ڪٿي لڪائي رکي ۽ اها ڳالهه هوزال يا ٻارن کي ٻڌائي يا نه ان تي هو دلگير ٿي پوي ٿو. هو پنهنجي منهن جو سوچيندو ۽ ڳالهائيندو رهي ٿو ان جو ڪينواس انتهائي ڪشادو آهي. وجود سان لاڳاپيل هڙئي شيون هن جي تحت الشعور منجهان نڪري اچن ٿيون. جيئن صفحي 26 تي هو Ecological Issue تي ڳالهائي ٿو: “۽ پاڻي به آهستي آهستي اڏامندو وڃي... ان پاڻي کي... روڪي نه ٿو سگهجي... ان جي روڪڻ سان هاڻي جهيڙا هلن ٿا... ها... وڏا ڊيم ئي اصل ۾ اسان جي موت جو ڪارڻ آهن. ڊيمن جي ڪري Eco System تباهه ٿيندو ۽ وڻ پيلا سڪي ويندا...”

مسئلو وري به چيڪ جو آهي هو سوچي ٿو ته ان کي اڪائونٽ ۾ جمع ڪرايان يا ڦاڙي ڇڏيان يا هن کي ڦاسايو پيو وڃي. ماورائيت جي بنيادي ڳالهه اها آهي ته تخليق مان زندگي جي مختلف حقيقتن جي واضع تصويرن بجاءِ ڌنڌلا، منجهيل ۽ اشارن سان ڀريل عڪس ظاهر ٿين ۽ ناول ۾ ليکڪ اهڙا ڪيترائي عڪس ڇڏيا آهن.

جيئن: “سوچ وڌڻ سان به عذاب وڌن ٿا... جيتري سوچ محدود، خواهشون به محدود. عذاب به محدود.” ص 33

“... هن معاشري ۾ ماڻهن کي رڳو جيئري رهڻ جيتري ماني به ته نصيب نه ٿي ٿئي. پر ڪي وزن گهٽائڻ لاءِ گهٽ ٿا کائڻ، ڪي عورتون ڇاتي وڌائڻ لاءِ ڪريمون ٿيون استعمال ڪن، جن ۾ ڪير ئي نه هوندو آهي ۽ ڪي ڪي ته ٻارن کي ڪير پيارڻ لاءِ سڪل ٿڻن کي به ڏس سان ڏسن ٿيون. ڇاتيون سڪل... ٺوٺ... ص 36

ناول ۾ احساسن جي مصوري ڪمال جي آهي ۽ انساني ذهني مونجهارن جو ڇت به چريو ڪري ٿو ڇڏي. ڊاڪٽر بشر جي ڪردار جي جھلڪي ماري وجهي ٿي. ڊاڪٽر بشر گائناڪالاجسٽ آهي. مڱيندي جي مري ويڻ بعد شادي نه ڪري ٿي ۽ شادي جي تبليغ ڪندي رهي ٿي. هڪ لاوارث چوڪري پاليائين جيڪا ڀڄي شادي ڪري ڪورٽ ۾ بيان هن ريت ڏيئي ٿي: “مئڊم جي ماءُ جيتري عزت ڪريان ٿي پر سندس مرضي مطابق زندگي نه ٿي گذاري سگهان.” پوءِ ڊاڪٽريائي ٻليون پالي ٿي. هن ناول ۾ انساني مزاج ۽ سوچ جا اهڙا رنگ آهن. فرائيڊ چيو هو انسان ڪڏهن به ڪهڙو به ردعمل ڏيکاري سگهي ٿو اهو اوهان جي سوچ ۾ به نه هوندو ۽ ڊاڪٽريائي سان به ائين ٿيو.

“گڏه سوئي گڏهه” مک ڪردار سوچي ٿو جڏهن اسڪول ۾ کيس اهو جملو چيو وڃي ٿو ساڳيو ئي جملو پڻهس گهر ۾ چوي ٿو.

پيڙائن کي ناول نگار عمدہ نموني سان چٽيو آهي. سورن جون سڀ صورتون هن ناول جي ورقن تي وکريون پيون آهن. پروفيسر جي زال جو جڏهن ٻار ضايع ٿي وڃي ٿو ته منظر متاثر ڪندڙ ۽ منجھائيندڙ آهي. هڪ ڳالهه جيڪا مون کي سمجھ ۾ نه آئي.

پروفيسر کي ڪتي جي چڪ جو پوءِ حاوي ٿئي ٿو ۽ هن کي ننڍپڻ ۾ ماسٽ کي لڳل ڪتي جي چڪ جو منظر ياد اچي ٿو. ان کي ليکڪ ڏاڍو پوائتو پيش ڪيو آهي. ڪتي جي چڪ واري مريض کي ڪراچي ڪٿي وڃن ٿا ۽ Isolation Room ۾ رکڻ ٿا. ٿي سگهي ٿو ڪتي جو چڪ ان دور ۾ ايڏو وڏو مسئلو هجي.

ناول جا ڪجهه اهڙا مڪالما جيڪي هڪ الڳ دنيا ۽ حقيقي معنيٰ خيز منظرن سان ڀرپور آهن:

1. ”سيٽلائيٽ چئنل ته ٻارن کان خوشيون ئي ڦري ورتيون آهن.“ ص-66

پر اڄ جي دور جو ٻار موبائيل تي فيس بوڪ، واٽس ايپ ۽ وڊيو گيم جي هڪ نه ڪٽندڙ جهان ۾ گم ٿي ويو آهي.

2. ”مينهن پوندو هو ته ڪمري ۾ ٻرندڙ ميٺ بٽين جي هڪڙي روشني ۽ ڪارويڊور ۾ فلسطيني شاگردن جو نه سمجھ ۾ ايندڙ راڳ ۽ فرش تي لڳندڙ بوتن مان نڪرندڙ آوازن جو رڌم...“ ص-67

فلسطين جي شاگردن جو ذڪر پر اڄ جي دنيا ۾ ته ان جي نالي نشان کي ئي دنيا جي نقشي تان مٽايو ويو آهي.

3. “سوچي سوچي وزن ئي گهٽجي ويو آهي... ڳري ويو آهيان.”

ص-68

فڪرات انسان جو رت چوسيندڙ هوندي آهي. اها هڪ فطري سائنسي حقيقت آهي. اخلاق سائين جي تخليقن اهڙا گهرا خيال اڪثر هوندا آهن.

“گڏ هلندي اوچتو هن هٿ منهنجي هٿ ۾ ڏنو. بهار، سرءُ، سيارو، سارنگ ۽ سوين ستارا منهنجي اندر ۾ لهي پيا.” ص-69

ناول جي ٻوليءَ ۾ کنڊ جي چاسني جي مٺاڻ آهي. منظرن جا حقيقي عڪس آهن. جيڪي من موھيندڙ آهن. ناول مان هڪ منظر:

“الائي ڪيتريون شامون يونيورسٽي جي روڊ تي فوريه موسمن ۾ سٺ هئي. وقت ۾ صبح هئي. سرهي شام هئي. تارن پري رات هئي. ڪينجمر ۾ لهر هئي. جهموندڙ ڏاڙهونءَ گل جي ٿاري هئي. هلڻ ۾ برڪا هئي. کلڻ ۾ جانجه هئي. سارنگيءَ جي تار هئي. شاعريءَ ۾ لطيف جي وائي هئي. يونيورسٽي جي Annual فنڪشن ۾... سڄي رات راڳ ٻڌندي.... صبح جو ڳاڙهين اکين سان هڪ ٻئي کان موڪلايو سين...” ص-69

مٿيون ستون پاڻ ئي ڳالهائي رهيون آهن. انهن جي تشريح اهي پاڻ ئي آهن. هڙو پنهنجي منفرد تعارف هيروئن جو مون اڳ منجهه ڪڏهن ڪنهن سنڌي ناول منجهه نه پڙهيو آهي.

“پل سماج هن کي سيڪاري به پر... سياڻپ چريائپ ته تائيتي جي تند جهڙي سرحد ۾ ورهايل آهي.” ص-75

“حادثا هٿن ٿا جوڙ، ڪٽ، ڪٽ، جوڙ، ضرب وٺڻ ۽ وٺڻ....
ضرب...مسلسل نه ڪٽندڙ آهي ته ڏک آهي.” ص-75

ناول نگار جي ڏاهپ ۽ گهري پروڙو Perception هن ناول جي هر صفحي تي پسي سگهجي ٿي. ناول ۾ ٻيون ته سڀ ڳالهيون نيڪ آهن پر ناول نگار عورتن جي معاملي ۾ ڪجهه سوايو ئي سخت ۽ ڪاوڙيل آهي.

هو لکي ٿو ته: “ڪنهن فيمنسٽ عورت جو ڪالم... ڪالم ۾ ڇا هوندو؟ مرد سوسائٽي خلاف بڪواز، بليڪ ميلنگ... عورتن جي آزاديءَ جي نالي ۾ ڪلچر کان بغاوت .... سماج کي ٽوڙڻ جي لاءِ دليل...!” ص-77

خبر ناهي ڪهڙي ڪلچر جي ناول نگار ڳالهه ڪري رهيو آهي. اسان وٽ جيڪو ڪلچر هلي ٿو ته ان ۾ ته عورت جي ڪا به انساني حيثيت نه آهي ئي نه. اتي اگر عورت ان ڪلچر کان بغاوت ڪري ٿي ته اهوان جو حق آهي.

ناول ۾ ليکڪ جون نقط نظر عورت لاءِ گهڻو تنگ نظري تي مبني آهي. کيس عورت جي سگريٽ پيئڻ، گهمڻ ۽ فيشن ڪرڻ تي به اعتراض آهي. هي ڳالهه گهڻي نفرت يا عورتن کي گهٽ سمجهي ڪري لکيو ويو آهي.

“هن سوچيو، عورت پل پڙهي لکي ڪجهه به ٿئي پوءِ عورت ئي آهي.”

عورت هجڻ معنيٰ روايتي سوچ وانگر خراب ۽ ڪم عقلي مخلوق آهي. عورت ڪجهه ناهي مرد سڀ ڪجهه آهي.

ناول جئين ته وسيع ترين ڪينواس جو نانءُ آهي. ناول نگار هن ناول ۾ مختصر ئي پر هر اهم ڳالهه سندس اک ۾ اچي وئي آهي ۽ ان کي شاهي نموني پيش به ڪري ويو آهي. ڪارونجهر جا نظارا ۽ ڪولھين جي ڪسمپرسن حالن جو بهترين پيش منظر ليکڪ سامھون ڪيو آهي. ڪئپس ناولن ۾ هي ناول انتهائي ڪارائتو ناول آهي. جنھن جو موضوع، پلاٽ ۽ مڪالما اوچي خيالن سان سرشار ۽ زندگي جي گول گول ڦرندڙ آهن. يونيورسٽي جي سياست، شاگردن جا معاملا ۽ يونيورسٽي جي پلاٽن جي ڪاروبار ڪيئن ٿو ٿئي ۽ ڪير ٿو ڪري. ليکڪ ان کي ڏيکاري ويو آهي.

پروفيسر جي روئيداد اڳتي هلندي هلي ٿي. پروفيسر بيمار ٿئي ٿو سندس گڙدا ڪم نٿا ڪن. شاگرد ۽ استاد ملي ڪري هن جي علاج جي لاءِ ڪوششون وٺن ٿا. ڪاميتي نهي ٿي. ڊونر جي ڳولا ڪئي وڃي ٿي. سندس گڙدو ڏيڻ لاءِ راضي ٿئي ٿو. بيماري ۾ اچي پور پچائي ٿو ته اگر پيسا مليا ته ڪيئن استعمال ڪندو. من ۾ لالچ اچيس ٿي. وڏن ماڻهن سان واسطو رکڻ جا ارادا ڪري ٿو. ننڍو پاءُ کيس بڪي ڏيڻ کان انڪار ڪري ٿو ته يونيورسٽي جو هڪ پروفيسر جيڪو ناڪام عاشق آهي اهو هن کي گڙدو ڏيڻ لاءِ راضي ٿئي ٿو.

ناول جي ڪهاڻي آئو فڪشن ۾ اڏامندي ٿي وڃي ۽ آئون اچي ان سوچ تي بيهي ٿو رهان.

“سوچيائين: ان جي زال، ڌيءُ ۽ پيٽ جي ارهن تي الائي ڪيتريون
اڪيون چنڊڙيل هونديون...” ص-101

ڪردار جتي اهو سوچن ٿا اتي سنڌ جو الميائي نوحو به هنن جي
سوچن جو محور هجي ٿو. ڪينجهر ڏنڊ، سنڌو درياھ، موهن جو دڙو،
گورک هل جي تباهي جا سبب به هن ناول منجهه آهن. ناول جي هن
مڪالمي جيان: “هاڻي رڳو مارڪيت آهي، ماڻهو ٽول آهي، جيترو
سستو ملندو اوترو...” ص-115

ڪيڏو نه اثر انگيز خيال آهي. ماڻهو جي اهميت بابت! هي ناول
Intellectual Approach سان هڪ اهڙي دنيا سامهون آڻي ٿو جيڪا جڻ
ڪجهه ئي ناهي، سڀ فريب آهي. توهان ان ۾ بس هڪ پروزي جيان
آهيو. جيڪو ڪڏهن به هتي ويندو خراب ٿي پوندو ۽ ڪنهن کي
ڪو فرق نه پوندو.

ناول جي پڄاڻي۔ واقعي پڄاڻي هوندي آهي يا نئين ابتدا؟
ناول جي پڄاڻي سان ڪئين نئون آسون ۽ امنگ ٿا پيدا ٿين. يا
اها حقيقت ۾ پڄاڻي هوندي آهي. ناول جو مک ڪردار پنهنجي
ماحول، رشتن لڳ لاڳاپن کان بيزار ٿي پوي ٿو ۽ بي معنوعيت هن جي
اندر ۾ ڪاهي پوي ٿي.

هو بنا ڪنهن مقصد جي پنهنجي زال کي پنهنجي پائتي جي هٿان
مارائي وجهي ٿو. جنهن زال سان هو پيار ڪري ٿو. پائتي کي لالچ ڏئي
ٿو ته پوليس کان پئسا ڏئي ڇڏرائيندس ۽ ان کي حادثي جي شڪل
ڏيندا پر هو ائين نه ٿو ڪري. اهو سڀ ڪرڻ کان پوءِ به هن وٽ ڪنهن

احساس يا پڇتاءَ جو ڪو خيال نه ٿو رهي. توڙي جو هو هر ڀل خيالن ۾ وڪوڙيل رهي ٿو.

ڪا به ڪهاڻي يا ناول تڏهن ڪامياب ٿيندو آهي جڏهن ان جي پڄاڻي پراثر، شاندار ۽ حيران ڪندڙ هجي. هن ناول جي پڄاڻي حيران ڪندڙ ته آهي پر شاندار ناهي. جنهن ۾ ڪا نئين ابتدا ناهي. اخلاق انصاري جو هي ناول رشتن جي ڪوڪلائپ کي سهي نموني ظاهر ڪري ٿو. جنهن ۾ دنيا بي رحمي سان بنا ڪنهن ڊپ جي ائين ئي هلندي رهي ٿي ۽ ان ناول جي پڄاڻي جهڙا واقعا ٿيندا رهن ٿا. جن ۾ لاپرواهي جي هڪ بي انت لهر آهي جا کڻي نه ٿي. ڪوبه اهو نه ٿو ڄاڻي ته ان سان اهو سڀ ڇو ٿو ٿئي؟ انساني حياتي جي جستجو فطرت جي ڪاروهنوار اڳيان بي معنيٰ فضول لڳي ٿي ۽ انسان جيتامڙي جيان سوچيندو سوچيندو مري ڪپي وڃي ٿو.

اشتياق انصاريءَ جو ناول ”اود متيءَ جا ڪوڏ“

انصاري پائرن جو شعور ۽ ذهن ڪمال جي وسعت رکندڙ آهي. سائين انيس انصاري سنڌي ادب جي زمين تي هنن جو ٻج ڇڏيو جنهن منجهان اڄ هو وڏي وڻ جي صورت پوري پاڪستان ۾ نشانبر آهن. سائين انيس انصاري جي تربيت جوئي اثر آهي جو هو ايترو گهرو سوچن ٿا، لکن ٿا ۽ فڪر رکن ٿا. منهنجي لاءِ اهي اديب اڃا به وڌيڪ متاثر ڪندڙ هوندا آهن جن پنهنجي قلمي جنگ تہ وڙهي هجي پر هو عملي ميدان ۾ رندا روڙيندا رهندا آهن. سائين انيس انصاري جي Radioactivity مان پيدا ڪيل ڪرڻا، اخلاق، اسحاق ۽ اشتياق سنڌي ٻوليءَ جي ادبي شان جي لاءِ پنهنجي توانائي منتقل ڪئي آهي.

اشتياق انصاري سنڌيءَ ٻوليءَ ۽ ادب جو تابينو محقق ۽ اديب آهي جنهن پنهنجي قول ۽ فعل سان ڌرتيءَ جي لاءِ پئي پورهيو ڪيو آهي ۽ جيل به ڪاتيا آهن تہ هنڌ هنڌ وڃي ڦلهوري هڪ نئين تاريخ پڻ رقم ڪئي آهي. ويجهر ۾ سندس ناول ”اود متيءَ جا ڪوڏ“ ڪٿي ڏنم. جيڪو گچ عرصو اڳ پڙهيل هو. ڏسڻ بعد لڳم تہ هن تي لکڻ گهرجي. ڇو تہ هن سگهاري ۽ مڪمل ناول کي ناول ڪري نه لکيو ويو آهي. جنهن جو صد افسوس ٿيم. خود فاضل ليکڪ به چوي ٿو تہ ”پڙهندڙ تي ڇڏجي ٿو تہ هو ان کي سچي

ڪهاڻي، ناول، انٽراپالاجيڪل اسٽڊي ٿا سمجھن يا مورڳو تحقيق ٿا قرار ڏين.

منهنجي نظر ۾ ”اوڏ مٽيءَ جا ڪوڏ“ فني ۽ فڪري لحاظ کان هڪ مڪمل ناول آهي. پوءِ خبر ناهي ڇو حاذق ليکڪ، اخلاق انصاري يا نور احمد ميمڻ صاحب ناول ڇو نه ٿا سمجھن. جنهن ۾ سنڌ جي پراچين اڻ آريائي قبيلي، اوڏن جي اصليت، رهڻي ڪهڻي، ريتن رسمن، ۽ ڪرت ڪسب کي ناول جو روپ ڏئي خوبصورتي سان بيان ڪيو ويو آهي. هي ناول هڪ سڄي قصي تي لکيل آهي. ناول ٻن دوستن جي سڄي ڪهاڻي آهي. هڪ مسلمان آهي ۽ ٻيو هندو. هڪ پئسي مال ملڪيت وارو ۽ ٻيو مسڪين گڏهن تي مٽي ڍوئيندڙ. هڪڙو پڙهيل لکيل آهي ۽ ٻيو ڪلهي تي ڪوڏر. ايڏي وڏي طبقاتي فرق جي هجڻ ڪري به ٻئي دوست هڪ ٻئي تان ساهه صدقو وڃن ٿا ۽ دوستي جو نپاءُ ڪن ٿا. جنهن کي هڪ مثالي دوستي چئي سگهون ٿا.

اوڏ پراچين ماڙهو آهن. ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته سنڌ جا قديم رهواسي آهن. ٿي سگهي ٿو درواڙي نسل جا هجن. اوڏ اڪثر ڪري گڏهن تي مٽي ڪٽڻ ۽ پيتين جوڙڻ جو ڪم ڪندا آهن. ان کي اوڏ ڪوڏندو يا ڪم چون. سنڌ ۾ اوڏن طبقن ورهايل آهن. هڪڙا مسلمان ۽ ٻيا غير مسلم. راجپوتن وانگر هنن جا به پاڙا آهن. جئين رانور، پرمار چوهاڻ ۽ ڀٽي وغيره سنڌي لوڪ ۾ اوڏن جا ڪي ئي ڪردار ملن ٿا. اهو هي ناول پڙهڻ بعد پتو پوي ٿو. سنڌ ۾ اوڏ بنيادي طرح عمارتون ٺاهيندڙ ۽ هنرمند آهن. ڪيترائي اوڏ اعليٰ تعليم يافته ۽ اديب آهن.

اسان جي شهر بادھ ۾ دادو کينال جي ڪڙ سان ڪيترائي اوڏن جا گهر هوندا هئا. آئون ننڍپڻ ۾ هنن جي ٻوليءَ، چال چلت، رسمن، رنگ ڍنگ بنم مختلف ڏسندو هوس. اهي هاڻي مسلمان ٿي چڪا آهن ۽ انهن ۾ رلجي ويا آهن. هنن کي پلا گڏه هوندا هئا ۽ آهن جن تي هو مٽي پراڻي وقت ۾ ڍوئيندا هئا ۽ هاڻي سڀ ڪجهه ڍوئي پنهنجو گذر سفر ڪن ٿا.

اوڏڪي ٻولي جيڪا هو ڳالهائيندا هئا/آهن هاڻي ته سندن لهجو اسان جهڙو ئي ٿي ويو آهي. ٿي سگهي ٿو ته هو گهر ۾ اها ٻولي اڃا ڳالهائيندا هجن. اسان جو سڄو پاڙو گڏهن تي مٽي ڍوئڻ وارن جي ڪرت سان ڀريو پيو آهي. منهنجي خيال موجب اهي اوڏ هجن ۽ هاڻي مسلمان ٿيا هجن. هن ناول جو نالو سنڌ جي لاڙ واري حصي واري لوڪ گيت تان کنيو ويو آهي. ان گيت جو تعلق ڄام لاکي ۽ اوڏن جي تاريخي داستان سان آهي. گيت جا ٻول هئين آهن؛

اسين اوڏ، مٽيءَ جا ڪوڏ، ڪوڏر لاڏ اوڏن سان،

ڪهڙو لاڏ ڪوڏ اوڏن سان، فتوڪر شان اوڏن سان،

اسان جو پڪڙن سان آهي پيار...

پيو هن ناول ۾ مشتاق ناگاڻي جي وائي به ليکڪ 212 صفحي تي ڏني آهي:

اوڏ مٽيءَ جا ڪوڏ سڻا،

اوڏ مٽي جا ڪوڏ!

ڌرتيءَ کان هي دان ڳنهن ٿا،

گنجڙي قاتل ڪوڏ، سڻا،

اوڏ مٽيءَ جا ڪوڏ!

اوڌڪي ٻولي جيڪا هن ناول جي سونهن به آهي. جڏهن ناول پڙهجي ٿو ته ڪردارن جي اصلوڪي هجڻ جو هڳاءُ دل ڇمي ٿو. اهو پاسو ناول جو گهڻو تخليقي ۽ سگهارو آهي.

اوڌڪي ٻوليءَ تي سنڌي ٻوليءَ جو گهڻو اثر آهي. هن کي سنڌي ٻوليءَ جو لهجو به مڃيو وڃي ٿو. 1998ع تائين جي انگن اکرن موجب هن ٻولي جا ڳالهائيندڙ 50 هزار موجود هئا. مون کي هي نيم تاريخي قسم جو ناول لڳي ٿو.

خوبصورت منظرڪشيءَ سان هي ناول ڪر موڙي اٿي ٿو ۽ شروعات ۾ اوڌن جي خاندان جو هڪ ننڍڙو پڪڙو آهي. جنهن جا گهر پاتي سج اڀري سان پنهنجي ڪرت ۾ جنبي وڃن ٿا. هن ناول جا ڪردار تمام گهڻا سڀاجمڙا آهن سواءِ چند ڪردارن جي ٻيا هڙئي ڪردار هيٺين طبقي سان رکنڊڙ آهن. ناول جو مک ڪردار ناتو آهي. جيڪو ليڪڪ جو ڏنل وائيل آهي. جيل ۾ ساڻس ملاقات ٿئي ٿي ۽ ليڪڪ هن جي قصه گوئي کان متاثر ٿي ان ڪردار کي ناول بنياد بڻائي لکيو آهي.

مک ڪردار جا ماءُ ۽ پيءُ ڀڳت ۽ پيڻيون لاڄان آهن. ناتو جو دوست جيڪو هڪ امير پيءُ جو اولاد آهي. سندس نالو اميد علي آهي. سونو مل اوڌن جو مکي آهي. جنهن جي چوڻ آڪڻ ۾ سڄو قبيلو آهي. اوڌن جو هي خاندان گهڻو مسڪين ۽ محتاج آهي. مٽيءَ جا ڪوٽ ٺاهڻ سان سندن زندگي جو گاڏو گڙي ٿو. ناتو ۽ ان جو ڪٽنب نيڪيدار جمن جي باغ کي اوڌڪو ڪوٽ ڏيڻ جو ذمو کڻن ٿا. ناتو ان وقت معصوم آهي. نيڪيدار جمن ته ايڏو ظالم ماڻهو نه آهي پر ان جو منشي نواز اوڌن جي سڪيلڌي پٽ ناتو تي بي وجهه تشدد ڪري ٿو ۽ اهو اميد علي جيڪو

نيڪيدار جمن جو پٽ آهي اهو ڏسي وٺي ٿو ۽ ناٿي کي منشي جي مار کان بچائي ٿو. رحم واري ان خصلت ڪري اميد علي جي ان ڪٽنب سان انسيت ۽ ناٿي سان گهري دوستي ٿي وڃي ٿي.

هن ناول جي اها به خوبي آهي ته اوڏ جيڪي هن ناول جا ڪردار آهن انهن جو ڪي قدر حقيقي پس منظر پيش ڪندڙ تصويرون به شامل ڪيون ويون آهن. اوڏن جي ڪرت، عورتن جي فيشن ۽ ڪرت وارا عڪس هن کي وڌيڪ رونق ڏين ٿا. ناول ۾ گڏهن جي باري ۾ به ڪافي معلومات ڏنل آهي. جيئن مختلف ماڻهن جو جانور جو تصور پنهنجو پنهنجو آهي ائين اوڏن وٽ گڏهه جي هينگ ۽ ان جي سپاڳي يا نياڳي هجڻ جا پنهنجا تصور آهن. صفحي 91 تي هڪ جملو آهي:

“ڪاسائي اچڻ سان ڇيلا حلال ڪرڻ شروع ڪيا.”

اوڏ کي مسلمان آهن اڄوڪا پر هن ناول ۾ ڏيکاريل اوڏ غير مسلم آهن. حلال ڪرڻ جو رواج مسلمانن ۾ آهي. ان خيال سوچڻ ۾ وجهي ڇڏيو. اوڏن ۾ پنگ پيٽ هڪ رسم آهي ۽ پنگ جي پيالي کي “لعل سائين جو پيالو” ڪوٺين. آفيم مليل پاڻي کي وري رهاڻ چون.

“اهي مايون ڪهڙي قوم مان آهن؟” اميد علي مڪي کان سوال ڪري ٿو. جيتوڻيڪ اميد علي هڪ پڙهيل ڪڙهيل ۽ باشعور فرد آهي. پوءِ به هو اوڏن کي قوم سمجهي سوال ڪري ٿو. اها وچڙائيندڙ سوچ آهي. ناول ۾ ڪوڙ جاين تي اوڏن کي قوم ڪري لکيو ويو آهي. اوڏ يوني ۽ لنگم جي به پوڄا ڪندڙ آهن. رام پير سندن ڪرتا ڌرتا آهي. جيئن مسلمانن جو مسجدون آهن هنن جا به مندر آهن ۽ مندرن مان مسلمانن جيان اوڏ به ڇپليون چورائين

ٿا. ناول ۾ اهو به ٻڌايو ويو آهي ته اوڏ هڪ مخصوص گرهه/ستاري جي به پوڄا ڪن ٿا ۽ ان جي لهڻ چڙهڻ تي ريت رسم رکن ٿا. اهو ستارو زهره آهي. ناول ۾ ليکڪ ڏانءُ ۽ اسلوب پختو، سهڻو ۽ پراثر آهي. ناول نگار منظر ڪشي ان لاءِ به ڪندو آهي ته جئين ناول به پرڪشش بڻجي. هڪ مطلب اهو به هوندو آهي ته اهي منظر آهن ته معمولي پر ناول نگار انهن کي اثرائتي ۽ گهرائي سان ڏسي چئي ٿو ته پانڪ چڪجي پوي ٿو اهڙو منظر صفحي 117 تي آهي:

“آسمان تي هلڪي چنڊ جي روشني ڦليل ٿي. اها روشني صرف آسمان کي ٿورو روشن ڪرڻ لاءِ ڪافي هئي. زمين تي مڪمل چانڊوڪي ڦهلائڻ لاءِ اڃا چنڊ کي ڪجهه ڏينهن بي چين رهڻو هيو. تنهن هوندي به چنڊ جي ڪجهه سهائي هئي. اتي وينل اوڏن کي صرف تاري (زهره ستاري) جي ظاهر ٿيڻ جو انتظار هيو. چو جوان، تاري نروار ٿيڻ بعد ئي هو شادي جي رسمن کي اڳتي وڌائين ها. ڪافي دير تائين پئي گهوت ميدان ۾ پنهنجي ساٿين سميت تاري جي اڀرڻ جو انتظار ۾ ويٺا رهيا.”

ناول جي قصي ۾ ان وقت سنسني مچي ٿي جڏهن ناتن جي وهانءَ ۾ اوڏن جو بزرگ لڌو مل اميد علي جي مٿان چڙهي وڃي ٿو ۽ اميد علي تڪليف جي صورت ۾ ان کي ڌڪو ڏئي پري ڪري ٿو ته بزرگ جي پڳ لهي پوي ٿي. تنهن تي بزرگ اميد جي گهڻوبي عزتو ڪري ٿو ته اميد بچاءُ خاطر فائر ڪري ٿو. اوڏن ۾ وڏي جي پڳ جو ڪري پوڻ وڏو ايمان سمجهيو وڃي ٿو. اتان وڏو فساد جنم وٺي ٿو. منگهر مل وارا جتي ناتن جي شادي ٿئي ٿي. اڳرائي پوڙهي لڏي مل جي هوندي آهي.

گھڻي گھڻي کان پوءِ شادي کي اڳتي وڌايو وڃي ٿو پر پوءِ به لڏي مل وارا ناٿي تي حملو ڪن ٿا ۽ هو اميد علي واري پستول سان تن ماڻهن کي ڪيرائي وجهي ٿو. ناٿو جيل ۾ پوي ٿو ۽ موت جي سزا اچيس ٿي. ان سڄي ماحول ۽ مصيبت ۾ اميد علي ناٿي جي مالي، قانوني ۽ سماجي سھائتا ڪري ٿو. کيس موت جي سزا ته ختم ڪئي وڃي ٿي.

دنيا جي هن گولي تي هر خطي، مذهب ۽ قومن ۾ عورت لاءِ ڪا خاص آزادي يا رعايت ناهي، ائين اوڏن جي رسم به عورت کي جڪڙي ٿي: ليڪڪ لکي ٿو “چو جو اوڏن جي رسمن مطابق عورت صرف زندگي ۾ هڪ ڀيرو ڦيرا ڏيندي آهي. ان کان پوءِ هو زندگي ۾ وري ڪڏهن به ڦيرا نه ٿي ڏئي سگھي، پوءِ پلي سندس مڙس مري وڃي، عورت شادي ڪري يا پنچ (طلاق) ٿئي.” ص-119

اشتيق انصاري هڪ انٽرويو ۾ چيو ته “مون کي سنڌ جي ورثن سان جنون جي حد تائين محبت آهي. اهوئي سبب آهي جو هن سنڌي اوڏن جي سموري تاريخ کي هن ناول ۾ سموئي ڇڏيو آهي.

ناٿي کي موت جي سزا اچي ٿي پر اميد علي جي وڏي ڪورٽ ۾ قانوني جنگ ڪرڻ بعد موت جي سزا ختم ٿئي ٿي پر هن کي گھڻي وقت لاءِ جيل ۾ رهڻو پوي ٿو. پوءِ اها عمر قيد واري سزا سٺي چال چلت ڪري معاف ٿيڻ جي اوسيٽڙي ۾ پڪو قيدي ٿي گھاري ٿو. ڦاسي گھات جا پيانڪ منظر ۽ جيل جون وحشتون ناول نگار گھرائي ۽ سچائي سان چٽيون آهن چو ته هو پاڻ به جيلن ۾ رهيو آهي.

هن ناول ۾ مون کي ڪٿي ڪٿي غلطيون به نظر آيون جيئن صفحي 145 تي جڏهن اميد علي ناٿي سان ملڻ جيل وڃي ٿو ته جيل سپرنٽينڊنٽ

کي ڪنهن رئيس کان سفارش به ڪرائي ٿو ۽ اهو سندس پيءُ جي شخصيت کان به واقف آهي کيس چانهه به پياري ٿو ان جي باوجود به اميد علي هن کي ملاقات ڪرڻ لاءِ رشوت ڏئي ٿو.

ناول ۾ اوڏن جي قبيلن جو به ذڪر آهي جيئن ماڙيجا اوڏ، گرگت اوڏ، سنڌي اوڏ ۽ اوڏ پتي به سڏائن ٿا. هڪ ٻئي ڪوٽ جيڪا ناول جي صفحي 169 تي آهي. اميد علي جو پيءُ جمن بيمار آهي پوءِ به ناول نگار ڏيکاريو آهي ته اميد علي پيءُ کي ڇڏي حيدرآباد هليو وڃي ٿو ۽ اهو به ڏيکاريو آهي ته جمن به ڪم ڪار لاءِ حيدرآباد وڃي ٿو.

ناول ۾ هڪ ٻه ڀيرا اگراف ورجايل به لڳايا ڪي مڪالما بار بار پئي آيا. اهڙو اظهار 174 صفحي تي آهي.

ناول نگار جي ناٿي جي ڪيس تي اميد علي جي لڳايل دولت جي ڳالهه به چٽي ناهي ۽ اميد علي جا سڀ پئسا بنڪ بيلنس ايتري قدر جو ڪار به ڪپائي ٿو اهو ڪجهه ڪجهه غير حقيقي لڳي ٿو ۽ وري ان جي ابتڙ خوشحال به لڳو پيو آهي. پٽائي به اوڏن کي ڳايو آهي ۽ ناول جو هڪ ڪردار ماسٽر، لاکي ۽ اوڏن جو داستان ڦاهي گهاٽ جي اسيرن کي بلند آواز ۾ ٻڌائي ٿو. جيئن پٽائي چيو آهي:

“تماچي آندي مهاڻي، لاکي آندي اوڏ،

سماپيا ڪوڏ، ذات نه ڀڄيائون جوڙجي.”

ٻئي هڪ غلطي جامون کي 193 صفحي تي محسوس ٿي:

“ڳالهين ڳالهين ۾ رات جو ڪافي پهر گذري ويا ها، آسمان تي وري ڪجڙ ۽ ڪڪرن ڪڙجڻ شروع ڪيو هو. ٿوري جهڙ ڦڙ کان پوءِ وڏو وسڪارو وسڻ لڳو. هرڪو قيدي، پناهه... پناهه... منهنجا مالڪ پناهه چوندو وڃي بستري تي لپتو.”

مٽيڻ ٽڪري ۾ منظر ڪشي ته زبردست ڪئي وئي آهي ۽ ٻولي جي حسناڪي به آهي پر ڦاهي گهاٽ ۾ اسيرن کي ڪال ڪوٺري ۾ ڪوبه بستر نه ڏنو ويندو آهي ۽ پيو ته اسير ڦاهي گهاٽ ۾ هوندي به خبر ناهي ڪهڙي پناهه پيا گهرن. نانڪي جيڪا ناٿي جي زال آهي. هن ناول جو سگهارو ڪردار آهي. جنهن جي وفا هماليه کان اوچي ۽ مضبوط آهي. نانڪي ڦاهي جي ڦندي تي لٽڪندڙ ماڻهو سان نينهن نپائي ٿي. موت بابت ليکڪ جو فلسفيانه تجزيو پڙهي ڏسو:

“موت هڪ مڪروهه ڳجهه وانگر اڪيون ڦوٽاريون، ڳچي اڳتي ڪري، جهاتيون پائي رهيو هو. موت جنهن جو گجڻ ڀرجڻ جو ئي نه آهي، نه وري انهيءَ موت کي موت اچڻو آهي.” ص-213

سنڌي ناولن جا مک ڪردار اڪثر ڪتاب پڙهندڙ، لکندڙ يا اديب ئي هجن ٿا. اهو عام جام هر ناول ۾ محسوس ڪيو اٿم. اميد علي به ڪتاب پڙهندڙ ۽ گهڻو وقت لائبريري ۾ گذاريندڙ آهي.

ناٿو جيل مان نيٺ آزاد ٿئي ٿو ۽ آزاد ٿيڻ بعد روزي جي لاءِ پريشان هجي ٿو. مون کي اها ڪوٽ محسوس ٿي ته ناول نگار ان کي جيل ۾ توپين ٺاهڻ جو پلو ڪاريگر ڄاڻايو آهي ته آزاديءَ بعد هو روزيءَ لاءِ پريشان ڇو آهي توپيون ۽ اڳڻ ڇو نه ٿو ٺاهي؟ بهرحال اميد علي جو ڪاروبار سنڀالي ٿو.

لڏي مل جنهن کي ناٿي پستول سان ماري وڌو هو. پر سندس هڪ پٽ ان جهيڙي ۾ بچي ويو هو جيڪو ننڍو هو. جيڪو 25 سالن بعد وڏو ٿي پيءُ ۽ ڀائرن جو پلاند ڪري ٿو ۽ ناٿي کي ماري ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڪٽن کي وجهي ٿو ۽ اتي ناول جي پڄاڻي ٿئي ٿي.

هن ناول جا ڪوڙ سارا سين ڊرامائي آهن ۽ هي هڪ ڊرامائي ناول آهي. هن قسم جي ناولن ۾ ڪردار جون خوبيون ۽ خاميون واقعن جي ڪري هونديون آهن. هن قسم جي ناولن ۾ جاين جي تبديلي تمام ٿوري هوندي آهي ۽ وقت بس بدلجندڙ هوندو آهي. عام طرح ڊرامائي ناول اسان کي ڳوٺ يا هڪ ٻن گهرن کان ٻاهر نه وٺي ويندو آهي ۽ هي ناول به ناٿي جي ڳوٺ ۽ ان جي واقعن، ڪردارن جي خوبيون ۽ خاميون جي چوگرد گهمي ٿو.

اشتياق انصاري انجنيئر، محقق ۽ هي ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ هڪ سٺو ناول نگار به آهي. جن جو وڏو ڪارنامو بدر ابڙي، ڪليم لاشاري ۽ انور پيرزادي سان گڏ ڪابل درياھ کان عربي (سنڌي) سمنڊ تائين پيڙي ذريعي ۽ پيرين پنڌ سفر ڪيو آهي. درياھ جي ٻنهي ڪنڌين تي موجود ماڻهن جي اٿڻي ويهڻي، ثقافت، ٻولي، قديم آثار ۽ لوڪ داستانن تي ڊاڪيومينٽريز ٺاهيون آهن. گورک ۽ ڪتي جي قبر جي سوين فوٽن اوچن جبلن تي به چڙهيو آهي ۽ ان سان هن شاهڪار ڪتاب به تخليق ڪيا آهن. جيڪي سنڌ جي تاريخ کي نئون جنم ڏين ٿا. اسان کائس اهڙي قسم هڪ ٻئي ناول لکڻ جي آشا ڪيون ٿا.

امداد کانھي جي ناول ”آگم پريت“ تي هڪ نظر

ادب سماج جو روشن دان آھي ۽ ان روشن دان مان ڪھڙي قسم جي روشني اچي ٿي ۽ ڪھڙي روشني نه اچڻ گھرجي. ناول ان کي پنھنجي پوري ڪينواس ۾ سمائي ڇڏي ٿو. ڪن حالتن ۾ روشني نقصان ڪار به هوندي آھي.

ايڪيهن صدي جي پئين ڏھاڪي ۾ ناول لکڻ جو رجحان ۽ تجربا وڌيا آهن. ان ۾ نوجوان ليکڪاري خاص ڪري ڪھاڻي لکندڙ اڳڀرا ٿيا آهن. سنڌي ناول تاريخي تناظر ۾ ڪائي پختي منزل ضرور ماڻيندو.

امداد کانھيو سنڌي ڪھاڻي جو اڻ ٽڪ مسافر آھي. ڪھاڻي ڪتاب “مان هت جنم نه وٺندس!!!” هن جو پيو جنم هو. ان جي ڪڏهن پڄاڻي ٿيڻي ناهي، ڇو ته اهڙا جنم امر هوندا آهن. امداد کانھي پنھنجي اندر ۾ ٿيندڙ اٽل پٿل ۽ پيچ ڊاهه ڪري دنيا جا دستور ٺڪرائي ڇڏيا آهن. هو دٻيل جي داستان جو ديوانو آھي. دنيا جي دستورن کان اڳتي هن دل جي دستورن جو ڪھاڻيون لکيون آهن. جنهن ۾ پيڙاءُ، سور جي شدت ۽ سماج جو بي دردي وارو دستور به دليلن سان عيان آھي.

امداد پاڻ وڪيل آھي. ان لاءِ آئون هن جي وڪالت ڪرڻ نه وينو آھيان نه ئي هن مهاڳ ذريعي آئون هن کي وڏو ناول نگار ثابت ڪندس. هي ته بس هڪ ويلڪم نوٽ آھي، امداد کي ناول نگاري جي دنيا ۾ قدم رکڻ تي!

امداد پنهنجي ڪهاڻي ڪتاب ۾ 2013ع ۾ چيو هو ته ”وري ايندس مان“ سو هو هن ناول جي روپ ۾ اچي ويو آهي.

هي ناول ”آگم پريت- آغوش ڌرتي“ اسان جي اوائلي دؤر کان ويندي جديد مشيني دؤر ۽ جديد پڄاڻان جي احساسن ۽ روبن کي اظهاري ٿو. هو هت جنم نه ٿو وٺڻ چاهي پر وري ايندس جا وچن به ڪري ٿو. هن ناول جا ڪردار جيڪي فطرتي ماحول واري دنيا جا عڪس به ڏيکارين ٿا ته مصنوعات جو مڪڙو به مھڪائين ٿا.

اداس نسلن جي وارو عبدالله حسين چوي ٿو: ”پهرين شادي پهرين ناول جيان هوندي آهي. جنهن ۾ ڪيتريون ئي غلطيون رهجي وينديون آهن. شادي آرٽ جي وڏي ۾ وڏي دشمن آهي.“ هن جو اهو به چوڻ آهي ته ”نوانوي سيڪڙو عورتون شادي ۾ ناخوش هونديون آهن.“

آئون ته چوان ٿو مردن جي شرح وڌيڪ آهي اهي ته سؤ سيڪڙو ناخوش آهن. بلڪ اهي ته شادي ڪرڻ ئي ناهن چاهيندا. جهڙي ريت امداد جون پهرين شادي ۾ ڪي محروميون رهجي ويون آهن. اهڙيءَ طرح هن جي پهرين ناول ۾ ڪي غلطيون ٿي ويون هونديون. جن کي پڙهندڙ جي اک ڳوليندي. مون کي هي پورو پنونا ناول جي لوازمات کي پورو ڪندڙ ناول لڳي ٿو.

جيئن زيور خراب ناهن ٿيندا ۽ سون پراڻو ناهي ٿيندو! تيئن تخليقون به پوڙهيون ناهن ٿينديون، اهي هر دؤر ۾ هر ماڻهو لاءِ نيون هونديون آهن. امداد جون تخليقي ڪهاڻيون ۽ اجهو هي ناول ”آگم پريت“ پئي پراڻو نه ٿيندڙ آهي.

عربي شاعر معري چيو آهي ته:

“عشق جون ست منزلون هونديون آهن: انس، حب، عشق، عقیدت، عبادت، جنون ۽ موت.” هن ناول جا ڪردار آگم، پريت، منصور، الله بخش، وريام، صوبه ۽ ٻيا ڪردار ڪي انس ته ڪي حب ته ڪي وري ڪوڙي عشق جي منزل جا راهي آهن. آگم ئي هڪڙو اهڙو ڪردار آهي جيڪو جنون جي منزل به پار ڪري وڃي ٿو پر موت واري منزل تي نه ٿو پڄي جيڪا هن ناول جي هاڪاري پهلو ڪي اڀاري ٿي. آگم جي حساسيت جي ڪيفيت ڪيڏي نه گهري آهي ۽ چوي ٿو:

“اهو اثر ڊسمبر جو نه هو مون تي، مون کي پکين جي پريت ۽ حيوانن جي جنسيت جي وچ ۾ پيدا ٿي پيل خلل جي زهر چڻي ڇڏيو هو.”
ناول ڪردارن جي مڪالم ۽ ڪري سوچ جو پر توو هوندو آهي! اها ڳالهه مون هي ناول پڙهندي امداد کي ٻار ٻار پئي ڪئي.

هن ناول “آغوش ڌرتي” آگم پريت “جا به حصا آهن.
پهرين حصي “آغوش ڌرتي” جي ٻوليءَ جي چا تعريف ڪيان. هر لفظ جو هڪ الڳ پس منظر جڙي وڃي ٿو. نج نبار سنڌي لفظ سان سرشار پهريون ڀاڱو آگم جي لڇ ۽ روح جي بي چيني سان شروع ٿئي ٿو. آگم جيڪو ڌرتي جي آغوش ۾ بي قراري کان فرار ٿي پناهه وٺي ٿو. جنهن ۾ ايڏي سگهاري منظر نگاري آهي جو پاڻڪ لوهه ٿيو وڃي. پڙهندي ان جهمان ۾ پڄيو وڃي.

پورن ۽ اتم پيم هڪ جڳ ۾ ملن ٿا. پورن اتم کان وڇڙي وڃي ٿي اهو چئي ته هو واپس ضرور ايندي.
اتم ۽ پورن ٻيو جڳ هنن جو آهي. پر هي ٻئي به جدائي ۾ جلي وڃن ٿا.

ويدڪانت ۽ دپ ديوي ملن ٿا. دپڪ ديوي ويد کي شال اٽڻ جو چئي هلي وڃي ٿي ۽ ويد کي به چئي ٿي ته تون شال اٽڻ تائين بنواس ڇڏي هليو اچجان. پر دير ٿي وڃي ٿي دپڪ ديوي جي مها پرش سان شادي طئي ٿي وڃي ٿي ۽ ويد پنڊ پهال بڻيو سڀ ڏسندو رهي ٿو.

پورب ديوا ۽ ڪويتا نم جو جڳ پيو آهي. جنهن ۾ هنن جو وصل ٿئي ٿو ۽ فراق به ٿئي ٿو.

جڳن ۾ رولندي ويد ڪانت جوڻ مٿائي پورب ديوا ٿي پوي ٿوپر پوءِ به هن کي ڪويتا نم نه ٿي ملي ۽ هو ڪاڙهي مسافر ٿي وڃي ٿو ته هڪ جوڻ مٿائي هن کي سنڌو سان ملائي ٿو. پوءِ هڪ مسافر کي سنڌو ملي وڃي ٿي اها به هلي وڃي ٿي سماج جي رسمي لهرن ۾ لڙهي وڃي ٿي.

ناول نگار جي ٻولي بي حد حسين ۽ تخليقي آهي. جيڪا پوري ناول تي ڇاڻيل آهي ۽ چڪ پيدا ڪري ٿي ته پڙهندو وڃجي. هولڪي ٿو:

“هوءَ دل جي آرڪيالوجي جي ماهر چوڪري ”پریت جيڪا آگم وانگي اداس روح آهي. پر جيتري ليکڪ آگم جي ڪردار تي محنت ڪئي آهي. اوتري پریت تي نه ڪئي آهي.

ناول نگار جي ٻولي ۽ منظر نگاري جي هڪ جھلڪ اوھان جي نظر:
“گھڻا گھڻا ورھيه جڏھن سمو بدلجي ويو، زمانو متجي ويو، جڳ متجي ويو، وڻ پي پوکجڻ گھٽجي وڍجڻ وڌي ويا، پکين پریت ڇڏي ڏني، بندوقن جي بارود جي بوءِ گھٽين ۾ ڪاھي پئي، ڪچا اڱڻ پڪا ٿي ويا، ڪردارن جا قدا ننڍا ۽ عمارتن جا اوچا ٿي پيا هئا ته ماڻهو ماڻهپي کان منهن لڪائڻ لڳا هئا، تڏهن نفس حدون، سرحدون، دنگا، اڱڻ ۽ ڇيڙا ورهائڻ لڳا، وني ور

وساري مر ٿي پاتي، مردن موھ ڇڏي ڊوھ ۽ ڏوھ ٿي وائيا، تڏھن پراڻ نہ بدليا هئا ۽ اکين اڃا رهيل سڀنا ڏٺا ٿي...”

دنگن ۾ نرگس وڃائجي وڃي ٿي. مالمهي ۽ نرگس جي پريم ڪٿا ۾ ورهاڱي جي وڍ جو منظر آهي. ليکڪ سنو نياڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هن جي تخيليائي ڪائنات ۾ انيڪ سارا قصا ۽ ڪٿائون آهن جيڪي هن ور ور هن ناول جو حصو ڪيا آهن پر تسلسل ۾ ئي... هڪ انسان (مرد-عورت) جي ڪهاڻي.

آگم منڙي سان امداد ڪانهي ناول جو ٻيو حصو “آگم پريت” لکيو آهي. جيڪو ڊؤر جديد آهي ۽ ان جڳ جا ڪردار هڪ ڪاليج جا شاگرد آهن. اهو واضح ڪيل نه آهي ته ڪاليج ڪهڙو آهي؟ ان مشيني ڊؤر ۾ محبت جا معراج، انس، حب ۽ جنس تائين محدود آهن. انهن سڀني تي ڪٽ ڪاٽيندڙ ڪردار آگم جو آهي. جيڪو انارڪين کي ننڍي ۽ للڪاري ٿو. جديديت پڄاڻان سماج ۾ پوءِ به ڪي پاسا آهن جن جي گهرائي ۾ ليکڪ نه وڃي سگهيو آهي.

نوجوانن جي ذهني مونجهاري ۽ مشينن جي بيجا استعمال سان ان جي ائبزرڊٽي کي عڪس بند ڪيو آهي. اهو نوجوان جنهن وٽ سواءِ موبائيل ڪلچر جي ٻيو ڪجهه نه آهي. سنڌي نوجوان جي واٽز ٽاپ ۽ مقصد کان هٽيل زندگي جا اولڙا هن ناول ۾ آهن.

باقي مڪمل طور تي هن ناول جي ڪهاڻي ان لاءِ نه ٿو اڪليان ته پڙهندڙ وڌيڪ پاڻ ڀروڙي ته هي ناول ڇا ٿو چوي ۽ ڪٿي بيٺو آهي؟ جيئن ننڍي کان جڏهن پڇيو ويو ته توهان ڪنهن ڪتاب بابت رايو ڪيئن ڏيندا ته هن چيو:

“هڪ ڪتاب ڀلو پڙهندڙن ذريعي اڃا ڀلو ۽ ڀلن نقادن ذريعي وڌيڪ واضح ٿيندو آهي.”

نتشي اڃا وڌيڪ ڳالهه چئي ڪري ٿو:

“اڄڪلهه ته اڪثر ڪم جو مواد پڙهندڙن جي ٽيڪا ٽپڻي ۾ گم ٿي ويندو آهي. جديد شخصيت جي ڪمزوريءَ جو اظهار بنا حد حساب واري تنقيدي ٻوڇاڙ مان ٿئي ٿي.”

سنڌي ۾ چوندا آهن سڪڙي ڪٽي گهڻو اڀامي. سوهي ناول جيترو پڙهيو ويندو. اوترا نوان زاويا نقاد ڳولي ڪيندا. پر نتشي جي ڳالهه تي بيهي ڪري. امداد ڪانهي جو هي ناول پنهنجي مول ۾ مان لهندو. انڊين فلم ليکڪ جاويد صديقي چيو آهي ته:

“ڪجهه ماڻهو غريبي کي اهڙي طرح جيئن ڏهن ته دولت ويڇاري شڪي ٿي پري کان انهن کي ڏسندي رهجي ويندي آهي.”

امداد به غريبي کي ائين ئي ڏسي ويو آهي. دولت صرف شڪي ٿي هن کي ڏسندي رهي آهي. ڏک ڏاکڻا ئي انسان ۾ تخليقي صلاحيتون پيدا ڪندا آهن ۽ پيورولاڪي۔ رولڻ جو اندازو امداد جي هانيءَ مضبوط هٿن پيرن مان لڳائي سگهجي ٿو. هن جي اکين ۾ پنهنجي سورن سان ٻين جي ايڏائڻ کي گڏ ڪري سماج کي پرکيو آهي. جيڪو هن جي تخليقن ۾ جرڪي ٿو ۽ جرڪندو رهندو.

مت عقل دي منجه ڳئي، آيا عشق امام! هڪ موضوعاتي ناول

سحر گل جي ناول ”عشق تمام برهه تمام“ تي فڪري تنقيد

ابن خلدون ادب کي علم قرار ڏنو هو. ادب انسان جي جذبن اڌمن ۽ محسوسات جو ڪرو ۽ هيٺو اظهار آهي. ادب جنهن کي ابن خلدون علم ڪوٺي ٿو. اهو علم اسان تائين اديبن ۽ ڪتابن ذريعي پهچي ٿو. جيڪڏهن اسان چئون ٿا ته ادب علم آهي ۽ ڪتاب ان جو ذريعو آهن ته پوءِ رياضي، معاشيات، ڪيميا، فزڪس به ادب آهن. گلوبل سماج ۾ ادب پنهنجو اثر ڇڏي ٿو. ماڻهو ان مان اهو علم اخذ ڪن ٿا. جيڪو هڪ تخليقڪار تجربا ڪري سرجي ٿو.

ظفر جوڻيجي لکيو آهي ته ”ناول سماج بابت خدا ڪارٽي رپورٽ آهي.“ سحر گل جو ناول ”عشق تمام برهه تمام“ به سماجي ۽ ٻوڏي خلفشار ۽ عشق جي فڪري رپورٽ آهي. جنهن کي سحر گل شاهي نموني پيش ڪيو آهي. هي ناول پڙهندي مون کي بالي ووڊ جي فلم ”ڪرڌارنات“ جيڪا مون انهن ڏينهن ۾ ئي ڏٺي بار بار پئي ياد آئي ۽ ان جا ڪردار ۽ منظر ذهن تي تري پئي آيا. فلم جو مک ڪردار بنا مذهبي پيد پاء جي پاڻ مسلمان هوندي

هندن جي خدمت ڪري ٿو ۽ آخر ۾ به هڪ هندو کي بچائيندي پنهنجي جان ڏئي ڇڏي ٿو. خير۔ هن ناول جا ڪردار به ڪجهه ائين آهن. هو آهن ته ٻين مذهبن جا پر سندن بنيادي نقطو انسانيت آهي.

ناول نگار ه سحر گل پنهنجي پاران ۾ لکي ٿي: “ناول جو مرڪزي خيال ٻڌمت جي روح کي سمجھڻ ۽ ان جي پانڌين جو عشق جي دنيا ۾ پاڻ پتوڙڻ آهي.”

منهنجي نظر ۾ اهو عشق ناهي، شايد ڏاهپ سان پيار ڪندڙن کي اهو قطعي عشق نه لڳندو. جنهن ۾ هڪ انسان پنهنجو سڀ ڪجهه گهر گهات ۽ مت ڇڏي خاموشيءَ جي ڪن ۾ ڪري پوي. سنڌي تصوف جو بنيادي نقطو آهي ته “خيال در گذر ٿيندا آهن وجود نه!” پر ٻوڏي فلسفي يا هن ناول ۾ وجودن کي در گذر ڪري پراڻن خيالن کي اهميت ڏئي وئي آهي.

عشق هن ناول جو مرڪزي خيال آهي. عشق منهنجي لاءِ به هڪ عجب الهامي اسرار جيان رهيو آهي. مون عشق تي هميشه پئي غور ڪيو آهي. اسان وٽ عشق جا جيڪي لوازمات جوڙيا ويا آهن. اهي جنسي وچوتڻي ڪري جنميا آهن. عشق جو لفظ اسان جي چند علائقائي ٻولين ۾ آهي. انگريزي ۾ ان جو ترجمو Love آهي. يا ائين ڪٿي چئجي ته انگريزي ٻولي ڪٽل آهي.

پر عشق جي سائنس ۾ پروفيسر ساجد سومرو هيئن لکي ٿو: “اهوئي سبب آهي جو سڄي مغربي يورپي معاشرن ۾ بلڪ هاڻي ته ڊبئي جهڙن مسلم ملڪن ۾ پر سيڪس فري ملڪن ۾ نه صرف عشق جو تصور ئي ڪونهي بلڪ عشقي رومانوي شاعري به ڪونهي.”

اتي ڪبير جهڙي مغربي سماج ۾ تعليم پرائيندڙ وڏيري کي هڪ
ٻوڏياڻي سان عشق ٿي وڃي ٿو. اهو اوسيتائين هلي ٿو جيستائين سنجوڳ
ٿئي نٿو.

ايرڪ فرام جي لفظن ۾: “خدا، نبي، پيغمبر، امام، ديوتا سان عشق نه پر
عقيدت ٿيندي آهي.”

سو ٻوڏين جو ڪو عشق سان واسطو ناهي، اها سڀ عقيدت آهي. گوتم
ٻڌ هڪ فلاسافر يا ائين ڪٿي چئجي سوشل سائنسدان هو. فلاسافر سان
جذباتيت يا لڳاءُ ٿي سگهي ٿو يا عقيدت ٿيندي. جادم، لطيف يا ميرا جو
ڪو عشق نه آهي بس اهي عقيدت ۾ لڙهيل لڳن ٿا. ذات جي تڪميل لاءِ
ڪنهن رشتي ۾ رهڻ لازمي آهي. اڪيلائي اهو عذاب گهر آهي. جنهن ۾
رهي ڪري ماڻهو جا هڙتي جذبا ۽ احساس ختم ٿيو وڃن. ميرا سان به ائين
ٿئي ٿو، جڏهن کيس جادم ٺڪرائي هليو وڃي ٿو ته هو پنهنجي تڪميل
ذات لاءِ واجهائيندي پتڪندي رهي ٿي.

جادم ۽ ميرا جي شادي يا پيار ڪهاڻي ۾ جتي سڀ معاملو سهي آهن،
اتي جادم نفسياتي طور ڪٽل آهي. ان ڪري اهورشتو ٿئي پوي ٿو. جادم
کي نرواڻ جو نفسياتي روڳ وٺي وڃي ٿو. عشق ۽ عقيدتي جون ڪيفيتون
چو اڀرن ٿيون ۽ ختم ٿي وڃن ٿيون، احساس، جذبا ۽ جنون، جبلتون
ڪيئن رت ڪن ٿا. ليڪه انهن کي سمجهڻ ۽ سمجهاڻي جي ڪوشش
ڪري ٿي. ادب جي اندر انسان ازل کان انهن ڪيفيتن کي بيان ڪندو
رهيو آهي. جيئن پروفيسر ساجد سومرو چوي ٿو:

“ادب جي ارتقا جو بنيادي ڪارڻ به انهن سوالن ۾ موجود آهي ته
احساس، جذبا ۽ ڪيفيتون آخر ڇا آهن؟

چو آهن؟

۽ ڪيئن پيدا ٿين ٿيون؟”

هن ناول ۾ جتي سوال آهن اتي ڪوڙ مونجهارن جا جواب به ليکڪ ڏئي ٿي. ناول جي شروعات شاندار منظرنگاريءَ ۽ ٻوليءَ سان ٿئي ٿي ۽ پڙهندڙ اڻندي ئي حسين فطرتي لقائن ۾ گم ٿي وڃي ٿو. انسان ازل کان پنهنجي ماضي کي ياد ڪري ڪري بيان ڪندو آيو آهي ائين هي به ڪبير ۽ مينتوخ جو ماضي آهي. جنهن کي ڪبير ساري سنڀاري ڳائي ٿو. ناول جي ڪهاڻي ٻن پس منظرن ۾ آهي. هڪ ڪبير پنهنجي ڪهاڻي پاڻ ونڊي ٿو ٻيو خطن جي ڏي وٺ آهي ٻن ٻوڏين ۾ جنهن ۾ هڪ گرو ۽ ٻيو شش آهي. اهي جادم ۽ لطيف آهن. جادم سوال ڪري ۽ فڪري بحث ڪري ٿو. گرو به فڪري طور پنهنجي وڌياري تي ڪي سمجهاڻن جي ڪوشش ڪري ٿو. هي ناول 584 صفحن تي مشتمل آهي. ان ۾ موجود سڀني فڪري نقطن يا اوڻاين تي لکڻ هڪ تمام ڳوڙهو ڪم آهي ۽ هي اڀياس گهڻو طويل ٿي ويندو. منهنجي ڪوشش هوندي ته تن نموني هن مطالعي کي پاڪمیل تائين پهچايان.

هي ناول ٻڌمت جو Text Book آهي. جنهن ۾ ليکڪ ٻڌمت سان لاڳاپيل ڪوبه اهڙو اصطلاح نه رهايو آهي. جيڪو اسان بحث هيٺ آڻي سگهون ۽ انهن سڀني فڪري تاريخي نقطن جي ترتيب سان گفتگو ڪبي. ٻڌمت جي سموري تاريخ اسان جي خطي سان سلهاڙي ڦلوري وئي آهي. جنهن سان پڙهندڙ کي ڪوڙ معلومات ملي ٿي. پر اتي سوال اهو به آهي ته ڇا اهو ضروري هو؟ هڪ لحاظ کان ليکڪ کي داد ڏيندس ته 584 صفحن ۾ ٻڌمت کان هڪ تر به اڳتي پوئتي نه ٿي هتي ۽ نه ئي ڪٿي گسي ٿي، تسلسل، ترتيب ۽ اٽ ڪمال نموني سان ڪئي آهي. ٻڌمت، ٻوڏي، ٻوڏي

شالائون ڪٿ ڪٿ ته پڙهي پڙهي بيزار ٿي پوي ٿو. ڀلا ان کان ڳالهه اڳتي پوئتي ڇو نه ٿي وڃي!

“اصل ڪيف ته شعور ۽ ڏاهپ جو دان هوندو آهي، اهوئي ته اصل عشق آهي.” ص-25

ڪيف معنيٰ ڪيئن آهي؟ هي فلسفي جو مقولو آهي. ٻئي جاءِ تي سماڌي کي عشق جي منزل قرار ڏنو ويو آهي. سماڌي معنيٰ هڪ چتو ٿي عبادت ڪرڻ. ان مان هڪ خيال لطيف ۽ ٻيو جادم جو آهي. عشق عبادت ڪرڻ ته قطعي نه ٿو ٿي سگهي. باقي عشق ڏاهپ ۽ شعور سان ڳنڍيل ۽ ان جو دان چوڻ نيئن ڳالهه آهي. ٻڌمت جنهن کي پوري دنيا مذهب چوي ٿي. اهو ڪڏهن مذهب نه آهي نه گوتم ٻڌ ان کي مذهب طور پيش ڪيو هو. ٻڌ مت جو اشتقاق ڪبو ته به ان جي معنيٰ ڪٿان مذهب نه ٿي نڪري.

ڪنفيوشس، حضرت عيسيٰ کان پنج صديون اڳ چين ۾ ڄائو. پر سندس فلاسافي چين توڙي ڪوريا، جپان، ويتنام ۽ ڪجهه ٻين ملڪن تائين پکڙيل آهي. ائين گوتم ٻڌ نيپال ۾ هندوستان جي سرحد ويجهو ڄائو. پر سندس فلاسافي ۽ تعليم پوري دنيا تائين پکڙيل آهي. ڪنفيوشس هڪ سوشل فلاسافي آهي. جنهن جا ٻه بنيادي نقطا آهن:

1. پنهنجي آس پاس جي ماڻهن جو خيال رکڻ.

2. رعيت جي ڀلائي واري حڪمراني يعني Good Governs

ڪنفيوشس چوي ٿو: “اسان پنهنجي موجوده حياتي جا دنياڻي مسئلا سمجهي يا حل نه ٿا ڪري سگهون ته پوءِ موت ۽ ان کان پوءِ واري زندگيءَ جي رمزن کي سمجهڻ جي چڪر ۾ ڇو ٿا پئون. اسان کي سڀ کان وڌيڪ اوليت پنهنجي حال کي بهتر بنائڻ تي ڏيڻ گهرجي.”

کیرن آرم اسٽرانگ چوي ٿي: “اگر معامتا ٻڌ يا ڪنفيوش کان اهو سوال ڪيو وڃي ها ته توهان ڪنهن آسماني هستي تي يقين رکو ٿا ته شايد اهي چرڪي پون ها ۽ وڏي نرمي سان جواب ڏين ها ته اهو سوال ڪرڻ مناسب ناهي.”

جتي ٻين مذهبن هن دنيا کي ڇڏي ابدي زندگي جو رينگت شروع ڪيو آهي. ان ۾ هي ٽولو به اڳيان آهي. ٻڌمت جو پرنجنم ۾ به يقين آهي. جيئن دنيا جي ٻين مذهبن جون رسمن ۽ تهوار نقل ڪري ڪنيا آهن. ائين ٻڌمت به گهڻو ته هندن جي مذهب جي فوٽو ڪاپي آهي. باقي گوتم، ٻڌمت هندومت ۾ طبقاتي اوچ نيچ جي خلاف ٿي وڃي جهنگ وسايو هو. شروعاتي خط ۾ لطيف پنهنجي شش کي هڪ ڪردار ٽرائيو جي باري ۾ ٻڌائي ٿو. جو چيني سادو هوئيئي ٻڌ جو پرنجنم آهي.

ناول جا مک ڪردار ڪبير، مينتوخ ۽ جادم آهن ۽ ٻيا به ديويون، ديوتا، ٻوڏي، سياسي ۽ مختلف ڪردار ظهور پذير ٿين ٿا. پهريان ائين لڳي ٿو ته ميرا ۽ مينتوخ الڳ الڳ ڪردار آهن. پر اڳتي هلي خبر پوي ٿي ته ميرا ئي مينتوخ آهي. ٻڌمت ۾ ٻه ٻه نالا رکڻ به هڪ عجيب رسم آهي. ٻه نالا منجهائيندڙ ڳالهه آهي. ان سان هن ناول ۾ ته ڇا حقيقي دنيا ۾ پريشاني واري حالت ٿي ويندي ته ڪير؟ ڪير آهي؟ ٽرائيو جو ڪردار وٽندڙ ۽ سهڻو ڪردار آهي، جيڪو ماڻهن ۾ مٺايون ۽ مرڪون ورهائي ٿو ۽ سندس ڪرت ٻارن، ماڻهن کي ڪلائڻ کان سواءِ ڪجهه ناهي!

جين، مائیکل ۽ ڪبير علم بشریات جا اسڪالر آهن. جيڪي لداخ ٻڌمت تي تحقيق ڪرڻ اچن ٿا. سندن ڪم مڪمل ٿيڻ تي ۽ واپسي ۾

باقي هفتوئي رهي ٿو ته ڪبير سان مينتوخ ٽڪرجي ٿي ۽ هوان تي اڪن چڪن ٿي وڃي ٿو.

الڪيمسٽ ۾ پائلو ڪوئيلهو چوي ٿو: “محبت جڏهن ٿيڻي هوندي آهي ته بس ٿي ويندي آهي. محبت لاءِ ڪنهن سبب جي ضرورت ڪونه آهي.” ائين بنا سبب جي ڪبير به مينتوخ تي موٽ ٿئي ٿو.

گوتم ٻڌ جو فڪر سوشل فلاسافي آهي. پر ان کي مذهب جو پاڄامو پرايو ويو آهي. هن کي دنيا جو چوٿون وڏو مذهب مڃيو وڃي ٿو. ٻڌمت به فرقن ۽ وهمي ماڻهن جي ڪڇڻي آهي. هن ۾ فرقيواريت، انتهاپسندي ۽ فريب تي مبني تصور ۽ دقيانوسيت جون انيڪ ساريون ڳالهيون هي ناول نروار ڪري ٿو.

ڊاڪٽر رسول ميمڻ چوي ٿو: “مون جنهن به ڏاهي کي پڙهيو ان جي سوچ جواڻ سڌو مقصد خدا جي ذات آهي. مذهب ۽ فلسفي ۾ عقيدتي جو فرق آهي، عقيدو اڪيون ٻوٽي قبول ڪرڻو آهي ۽ فلسفي ۾ اجازت آهي ته اڪيون کولي قبول ڪيون يا نه ڪيون، دنيا تي مذهبن حڪومت ڪئي آهي. فلسفي کي قابل قبول ڪري بنائڻ لاءِ کيس مذهب جو روپ ڏئي مڙهيو ويو آهي.” سو ٻڌ جي فلسفي کي به مذهبي رنگ ڏنو ويو آهي. ٻيو جيڪو هي ٻوڏي ڳالهه ڪن ٿا مون کي گوتم کي حاصل ڪرڻو آهي. گوتم ٻڌ ته هڪ انسان هو. جيڪو مري ڪپي ويو اڄ دور ۾ اها ڳالهه ڪهڙي ريت قبول ڪري سگهجي ٿي. هندن مهاتما گوتم ٻڌ کي ڪرشن ڀڳوان جو اوتار ڄاڻائي، پنهنجي مذهب ۾ ضم ڪري ڇڏيو.

ٻڌ جو هڪ قول ٿو ياد پوي: ”تي شيون ڪڏهن به لکي نه ٿيون سگهن،
چنڊ، سج ۽ سج!“ اهو سچ آهي ته گوتم ٻڌ انسان هو ۽ ان جو فڪر سماجي
۽ انساني سنوار جو گس آهي. ان کي الهام سان ڳنڍڻ هڪ فريب آهي.
فراق بابت ليکڪ ڪبير جي واتان هئين ٿي چوائي: ”سچ اهو آهي ته
محبت رڳو سڪڻ جي سڌ کي عظيم سمجهڻ ۽ رڳو سڪڻ تي قائم رهڻ
پٽائي جهڙن الپ ڪردارن جي ڪري سگهڻ جو وکر آهي. مون جهڙا
عاشق ڏسڻ ۽ ملڻ جا سڌڙيا هوندا آهن. انهن لاءِ وڇوڙو ٿياس تي تنگجڻ
برابر هوندو آهي.“ ص-32

منهنجي خيال ۾ اها دؤر جي تقاضا آهي، پٽائي هن دور ۾ هجي ها جيڪو
آزاد آهي ته ڪبير وانگر سوچي ها. پٽائي جو دؤر رجڊ هو. ڏند ڪتا تي
هن ناول ۾ گهڻو بحث آهي ان تي ٿورو سمجهڻ جي ڪوشش ڪبو.
ليکڪ لکي ٿي: ”ڏند ڪتا جيئن ته ظاهري ڏيک ۾ غير منتقي هوندي
آهي، سو اها جلد مرڻ لاءِ ئي جنم وٺندي آهي. ان ۾ فقط هڪ نياپو هوندو
آهي، جيڪو ڪم جو هوندو آهي.“ ص-28

”ياد رک! توڙي ڏند ڪتائن جي غير منطقيت کي ڳجهارت جيان
پيچي، منجهائن منطق ڪڍي، اڄ جي دنيا کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪر.
منجهائن ڳجهيون معنائون به ڪڍ، پر انهن کي حتمي معنائون نه
سمجهجان.“ ص-43

ڏند ڪتائن لوڪ ڏاهپ جو گس آهن. جنهن کي اپنائڻ انسان
پنهنجي رهنمائي ڪندو آيو آهي. يوناني ڏند ڪتائن هجن يا سنڌي ڏند
ڪتائن انهن منجه ڏاهپ جو ڪو نه ڪو راز لڪل هوندو آهي. گهڻي

وقت کان سنڌي ڏند ڪٿائن کي گڏ ڪري ڪتابي شڪل ۾ آڻڻ جو جنون رهيو آهي پر خراب معاشي حالتن سبب نه ٿي سگهيو آهي.

ڊاڪٽر رسول ميمڻ ڏند ڪٿائن بابت واه جي ڳالهه ڪئي آهي: “نه الف آهي، نه الف کان اڳ، سڀ ڏند ڪٿائون آهن، مان ڏند ڪٿائن ۾ جيئرو آهيان. جيئري رهڻ لاءِ ڏند ڪٿائون ضروري آهن. مذهب ۽ نظريا فلسفي جون ڏند ڪٿائون آهن.”

جيئن ٻين مذهبن ۾ گيدھڙو آهي ائين ٻڌمت ۾ به انيڪ سارا ٽولا آهن. جو ليکڪ ترتيبوار ذڪر ڪندي هلي ٿي! چيني ٻڌمت ۽ جاپاني الڳ آهن. وري چيني ۽ جاپاني جدا فرقا آهن.

“ٻوڏين ۾ اهو ويساهه آهي ته پاڻي تي هڪ سڙاڻ پيرا سندس نالي جو منتر پڙهي پيئڻ سان هر قسم جي روڳ مان آجوت ٿي ويندو.” ص-46

ٻڌمت ۾ به منتر تنتر جي فضوليات موجود آهي. جن تي مشيني ۽ ميڊيڪل جي اوج واري دؤر ۾ ويساهه رکيو وڃي ٿو. پوءِ هي فلسفو به قدامت پرستيءَ جي ڪوڙهه ۾ وتل ٿيو.

“تو اسان جي دؤر ۾ سنڌ ۾ ٻوڏي نارين بابت پڇيو آهي. سچ اهو آهي ته پانڌي ٻڌمت سنڌ ۾ تڏهن به، اڄ جيان ئي، نهايت ماڻ ۾ ڪنهن سماجي چؤڀول کان سواءِ هلي رهيو هو. اهو سوچيندي ته ان جي پکيڙ سان ويري ان کي ناس ڪري ڇڏيندا. ننڍي کنڊ جي تٽڻ کان پوءِ هتي ٻوڏي شلائن پڻ جي ان زور هيٺ هميشه آهستي آهستي ۽ مانار ۾ وڪ ڪئي.” ص-47

هيءُ اهو فلسفو آهي. جنهن کي مذهبي شڪل ڏئي، وجودي سکون لاءِ سماج کان ڪٽجي زندگي کي گذارڻو آهي. مٿئين ٽڪري ۾ سنڌ جي

صورت حال جو ذڪر آهي. سنڌ جو ماڻهو ان دور ۾ ٻه پنهنجي سياسي، سماجي حالتن کان ڪن لاتار پئي ڪئي ۽ هاڻي به اهڙي حشر آهي ۽ ليڪڪه کي وري ان فڪر سان گهرو چاهه آهي.

“ٻڌمت جو اهم ترين پهلو ذهني سجاڳي آهي. آگاهي آهي. جنهن کي سنسڪرت ۾ سمرتِي ۽ پاليءَ ۾ ستي چون ٿا.” ص-59

پوءِ ان ذهني سجاڳي کي فطرت ۽ انساني ترقي جي لاءِ ڇو نه ٿو استعمال ڪيو وڃي. ڇو ته ترقي پذير زندگي کان منهن موڙي ڪاٽڻ ۽ پيئڻ ڇڏي پهاڙن ۾ انگ اگهاڙا ڪري اڌ جانور ٿي وڃجي. جيڪو نه ڳالهائي ٿو نه وري دنيا جهان جو کيس فڪر آهي.

“وڻاسنا مطلب چتو ڏسڻ ۽ ذهني سجاڳي آهي؟ ان سجاڳي ۾ مان-پتي يا آبي کان چوٽڪارو، بي تباهي، دڪا ۽ موت بابت سجاڳي شامل آهي.” ص-59

موت کان سجاڳي ڇا يار! اهيا ته موت جي پرچار ڪرڻ آهي. ذهني طور سجاڳ ٿي پاڻ کي ماريو اها ڪهڙي عبادت ٿي؟! ٻوڏي رسم مون کي زندگي کان مايوس ۽ فرايت جو گس ڏسن ٿيون. وڻاسنا جهڙي ڪڏي رسم جو هن ناول جو مک ڪردار مينتوخ شڪار ٿئي ٿي. ٻڌمت جا ٻه وڏا فرقا آهن. جن جي فڪر جو اگر تنقيدي جائزو وٺجي ته ٻئي فرقاهنڀانه ۽ مهانڀانه ٻئي فتنن باز آهن. وٽن ڪو خاص مقصد نه آهي. جنهن سان معاشري جو ڀلو ٿئي! هڪڙا ٻڌ جي ڳالهين کي جديد دور مطابق تبديل ڪرڻ جي لاءِ قطعي تيار ناهن! ٻيا وري پٿر، امر نيرو پاڻي ۽ عجيب خرافاتي رسمون ۽ ڳالهيون ڦهلائڻ چاهين ٿا يا ڦهلائين پيا.

“اهو لازمي آهي ته هڪ سڄي ٻوڏي کي واقعن ۾ سبب ڳولھڻ گهرجن، جو اڻ ڄاڻائي ٻڌمت جي روح جي خلاف آهي، پر سبب ڳولھڻ جو اهو

مطلب نه آهي ته هر شيءِ مان روحاني پهلو ڪڍي ان کي ڪوڪلي ماديت پسنديءَ سان ڏسجي. ”ص-72

ٻڌمت روحانيت ۾ به يقين رکي ٿو. ان جو اندازو ان پيراگراف مان ٿي وڃي ٿو. جڏهن روحانيت، پاڻ سڃاڻي، دنيا سڃاڻي ۽ ڌيان سڀ ڪجهه آهي ته پوءِ تياڳ ڇو؟ دنيا کان بيزاري ڇو؟ ناول جي ليکڪ جو منظر نگاري جو هنر ڪمال ڪري ڇڏي ٿو. ناول پڙهندي ائين محسوس ٿئي ته اسان لداخ، ليهم ٿڪسيءَ ۽ ٻين علائقن ۾ پهچي ويا هجون ۽ گهمي رهيا آهيون. هي سڄو ناول حسين منظرن، عڪسن ۽ رنگن سان ڀريو پيو آهي.

هڪ منظر هتي ڏيڻ کان رهي نه ٿو سگهجي: ”مٿي ٻوڏي درن جو ظاهري ڍانچو به ان ٽڪريءَ کان هيٺ بيٺل هيٺس جي عمارت جيان قديم هو، ان جيان ئي درن ۽ درين تي پراڻي طرز جي چٽسالي ٿيل هئي. ڪمرن ۾ ساڳي چٽسالي سان فرشي نشست لاءِ ننڍڙيون ميزون رکيل هيون. هيٺ ويهي جن تي ٻڌمت جا تربيت ڪار توڙي شاگرد لکندا پڙهندا هئا. ان کان سواءِ رنگين جهنڊيون عمارت جي مختلف پاسن تي تنگيل ۽ ٻوڏي مالاٽون ماڻهن کي پاتل، اهي هيٺس جون خاص نشانيون هيون. ان ڪري اهي مٿي به ائين ئي نظر آيون، پوءِ پتو پيو ته اهو سمورو لداخ مزاج هو.“ ص-91

سحر گل جي هن ناول تي اڳ ۾ ناول جي نالن جا مضمون اچي چڪا آهن. جن ۾ سحر گل جي ڪردار نگاريءَ جي تعريف ڪئي وئي آهي. پر منهنجو رايو ان جي برعڪس آهي. ناول جا مک ڪردار پنهنجي قول ۽ فعل ۾ تضادن سان ڀريل آهن. هن ناول جا ڏند ڪٿائي ڪردار حقيقي دنيا جي ڪردارن کان وڌيڪ متاثر ڪندڙ آهن. ليکڪ انهن ڪردارن جي

ذریعی چڱائي ۽ سنائي جو ڦهلاءِ ڪري ٿي ته جيئن پڙهندڙ ان کان متاثر ٿي سگهن.

جين جڏهن مينتوخ کان هي سوال ڪري ٿي: “ڇا سبب هو جو پنهنجو مذهب ڇڏي ٻڌمت ڏانهن آئين؟”

ان تي نهه ڀڃه وراڻيائين، “سڀ کان پهرين ته هڪ ڳالهه واضع ڪريان ته ٻڌمت ڪنهن به صورت ۾ مذهب نه آهي، اهو هڪ فلسفو آهي، ڏاهپ آهي.” 95-ص

جڏهن مينتوخ ٻڌمت کي مذهب نه ٿي سمجهي ته ڪتر ٻوڏي وارو سلوڪ ڪري، ڇو وپاسنا ڪري ٿي. فلسفو آپگهات لاءِ ته ڪڏهن نه ٿو اڪسائي سگهي. يا وري ٻئي هنڌ مينتوخ خود جين، مائیکل ۽ کبير کان سوال ڪري ٿي:

“اوهان جو ڇا خيال آهي، سقراط جي پاڻ ڄاڻڻ واري تصور جو اهو مطلب هو ته سماج ۽ دنيا ۾ اٽلي ويني بنا ٿي پاڻ کي ڄاڻجي؟” 97-ص

جڏهن ميرا جو خيال آهي ته سماج ۾ اٽلي ويني بنا پاڻ نه ٿو سڃاڻي سگهجي ته هولمبينو ۾ وڃي سڄي دنيا کان ڪٽجي پاڻ موت جي منهن ۾ ڏئي ڇڏي ٿي.

وري جڏهن کبير کانئس سوال ٿو ڪري ته به جواب ۾ هو هيئن چوي ٿي: “هڪ ڀيرو وري ورجائيندس عام ٻوليءَ جي معنيٰ ۾ ڌرم نه آهي، اهو هڪ فڪري سلسلو آهي.”

ٻوڏي دنيا فڪري سلسلو آهي ته ان ۾ ايترا نقص ۽ مونجهارا ڇو آهن جو انسان ان ۾ هڪ بيڪار ڀرو ڇو ٿو بڻجي وڃي، انسانن کان ڪٽجي پاڻ سڃاڻي، پاڻ کي بک، اڃ ڏئي پاڻ مارڻ ڪهڙو تعميري عمل ٿيو؟ اها ته

تباهي ٿي! ٻوڏي دنيا ۾ ٿي ٿي سال خاموش رهڻ ڪٿان جي انساني ڪرت ٿي اهو ته جانور پڻو ٿي ويو. انسان ۽ جانور ۾ بنيادي فرق ڳالهائڻ جو ئي آهي.

اوشو چيو آهي: ”مذهبي ماڻهو جي بڻيادي ڪمزوري اها هوندي آهي، هو ٻين کي پاڻ جهڙو بنائڻ چاهيندو آهي.“ مينتوخ به ائين ئي ڪري ٿي.

پوسٽ ڪارڊن تي ڏاهپ پريا نقطا وڏي ذهانت سان ليکڪ موقعي جي مناسبت سان ڳنڍي ڏنا آهن. اهي ناول جي فڪري سگهه کي ويتر مضبوط ڪن ٿا. پڙهندڙ چرڪي حيران ڪندڙ احساسن ۾ ونجي وڃي ٿو. چار عظيم سچ جيڪي گوتم ٻڌ ٻڌايا ۽ انهن جي حل جي لاءِ اٺ نقطا پيش ڪيا. ڇا اهوئي زندگي جو ڪل سچ آهي. يا آخري ڳجهو حل آهي. ڇاڪي جي ڏاند وانگر ان کان اڳتي پٺتي نه نهار ٿو آهي.

پروفيسر ساجد سومري مطابق: ”ٻڌ ڌرم 3000 سال قديم آهي. عيسائيت 2018 سال قديم آهي. اسلام لڳ ڀڳ 1500 سال قديم آهي. پر سماج گهٽ ۾ گهٽ 10 کان 15 لک سال قديم آهي. سو ڪالھوڪا مذهب 3000 هزار سالن جا اڀرڻ سالن جي فطرت تي ڇا ڳالهائي سگهندا ۽ ڪهڙي ڏاهپ ڏئي سگهندا.“

ٻڌ مت انساني سماج جي ڊسڪورس ۾ ناڪام نظر اچي ٿو. جيئن لطيف جادم کي خط لکي ٿو: ”جيڪڏهن ٻڌ جي اصولن ليکن کي هن جديد دور موجب تبديل ڪرڻ جي ڳالهه ڪندين ته پوءِ ٻڌ مت جي اصلي فڪر کان پري هليو ويندين.“ ص-70

جڏهن اڻ ڄاڻائي ٻڌ جي روح جي خلاف آهي ته دور جديد کان اڻ ڄاڻائي به ته ان جي خلاف ٿي نه! مهيا نه ٻڌ مت ۾ خدا جو تصور آهي. انهن

ٻڌ کي خدا بڻائي ڇڏيو آهي. مينتوخ جيڪا هڪ فلسفي جيان به آهي ته وري ان ئي مذهب جو اثر به مٿس گهڻو حاوي آهي.

جيئن هوءَ ڪيڏو نه سمهيو ۽ معنيٰ خيز مڪالمو ڳالهائي ٿي: ”مذهب علمن تي قبضا ڪيا آهن.“ ص-134

مينتوخ ظاهري طرح ته پاڻ کي غير عقيدتمند چوي ٿي، پر اندر ۾ عقيدتي پرست آهي. ٻڌ مت ڇو ۽ ڇا لاءِ جو دليل هن ناول جي ئي لفظن ۾ ڏيندس: ”فڪري نظرين کي لاڳو ڪري سماج سڌارڻ جو خيال بهترين آهي، پر ان لاءِ عظيم عوام دوست ۽ غريب دوست سياسي ۽ سماجي نظرين کي ڇو نه سماجن تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي؟ هروڀرون بطور مذهب اپريل ٻڌ مت کي لاڳو ڪري سماجن جي متروڪيت مختلف واقعن ذريعي پئي پنهنجا پيائڪ روپ ڏيکاريندي آهي!“ ص-135

ڏند ڪٿائي ڪردار اميتاپه ٻڌ جنهن کي گوتم ٻڌ جهڙو سمجهيو وڃي ٿو. هن ڪردار بابت وڌيڪ ناول ئي پڙهيو وڃي، باقي سندس بابت اهم ڳالهه اهيا آهي ته محبت جو ٻڌ سڏيو ويندڙ اميتاپه ٻڌ انسانن ۾ شعور ۽ روشن خيالي پيدا ڪندڙ سمجهيو وڃي ٿو. تهج ڪوانگ به هن ناول جو مضبوط ۽ ڪميتيد ڪردار آهي. جنهن تي مختصر راءِ ضرور رکبي. تاشي ۽ خوان لي ساڌوئن جا ڪردار به پنهنجو اثر ڇڏين ٿا. لائق ليکڪ ناول ۾ ٻڌ مت جا ٻه پاسا ڪٽي آئي آهي ۽ سڄي ناول ۾ فڪري ڳالهه ٻوله ڪنهن به موضوع جي ته تائين لهي وئي آهي. هتي ٻڌ مت جي اپتار تمام گهيري ڪئي وئي آهي.

ناول جي هڪ ڪردار جي سوچ: ”نظريو يا فلسفو ڪٿي ڪهڙو به هجي، ويندي عقيدو ڇو نه هجي، ان کي لازمي طور عمل جي ميدان ۾ آڻجي ته

مٿين اها پرک ٿئي ته اهو تصور سماج ۾ هلڻ جي قابل آهي، اهو سماج کي اڳتي وٺي ٿو وڃي، يا پوئتي ٿو ڌڪي؟” ص-160

هن وقت دنيا ۾ 200 ملين ٻوڏي آهن. مسلمان 500 ملين ۽ هڪ بلين کان وڌيڪ عيسائي آهن. ان مان ائين لڳي ٿو ته ٻڌ، حضرت عيسيٰ ۽ حضرت محمد صلعم جي پيٽ ۾ گهٽ ماڻهن کي متاثر ڪيو. هندوستان ۾ ٻڌ مت جي ناکام ٿيڻ جا سبب اهي به آهن. هندوئن ڪيترائي اصول اپنائي انهن کي پنهنجو ڪري ڇڏيو. چيني جو هڪ وڏو تعداد پاڻ کي ٻڌ جو پيروڪار نه ٿو چوائي پر ان جي فڪر کان متاثر آهي.

اسلام ۽ عيسائيت جي پيٽ ۾ ٻڌ مت وڌيڪ امن پسند مذهب/فڪر آهي. عيسائيت، جي يورپ ۾ جنگيون وڙهيون ۽ اسلام ۾ جيڪي جهيڙا ٿيا انهن جي پيٽ ۾ ٻوڏي وڌيڪ امن وارو اثر رکندڙ نظر اچن ٿا. پر جيئن حضرت عيسيٰ، يا حضور سائين جي فڪر ۾ غلط رسم رواجن کي وجهي، فڪري طور الڳ الڳ ڌارائون جوڙيون ويو آهن. اهڙو ئي چڪر هن ٻوڏين به گوت ٻڌ جي فڪر سان ڪيو آهي. اهي پاڻ ۾ سخت اختلاف به رکندڙ آهن. ٻوڏي نرواڻ جي آڙ ۾ انسان کي نڪمو ۽ ناڪاره بڻائي ڇڏين ٿا. ڪنهن دانشور جو چوڻ آهي ته: ”موت فلسفي جي تخليق ڪئي آهي.“

موت سان منهن مقابل ٿيڻ ڪري انسان جون فڪري صلاحيتون جاڳن ٿيون. موت کي لاحق سمجهي ۽ ان تي سوچي زندگي بابت ڪو ناڪاري نظريو نه ٿو جوڙي سگهجي، جيئن ٻڌ، شوينهار جوڙيو هو. ليکڪ لکي ٿي: ”مون پاسو ته ٻڌ مت جو جوهر ۾ ارتڪاز وارو فلسفو دراصل انساني جيون جو فلسفو آهي. پنهنجي چوڌاري مادي توڙي خيالي لقائن کي ارتڪاز سان سمجهڻ کان سواءِ ماڻهو جو انسان بطحظ ممڪن نه هو.“

ص-164

آءُ ان جيون جي فلسفي کي ڪل ۽ آخري فلسفو نه سمجهندي رد ڪريان ٿو. ڪردار نگاري مختلف قسمن جي ٿيندي آهي. هڪ ته ناول نگار خود ڪردارن جي جذبن ۽ احساسن کي بيان ڪري! ٻيو ناول جا ڪردار خود پنهنجن جذبن جا ترجمان بڻجن. ليکڪ ناول ۾ پنهنجن قسمن جي ڪردار نگاري کي چٽيو آهي. ڪبير ۽ مينتوخ جي فڪري مناظري ۽ جذباتي اٿل پٿل ۾ پانڪ گمٽو مستفيد ٿيو پوي ۽ من مڱن ٿي وڃي ٿو.

جڏهن ڪبير مينتوخ کان پڇي ٿو ته ”درد ڇا آهي؟“ ليکڪ درد لفظ استعمال ڪيو آهي. مينتوخ ڪيڏي نه اندر ۾ ڪپي ويندڙ ڳالهه ڪئي آهي: ”فقط احساس ۾ آهي، ٻاهر احساس جو لينس. اندر جو پيالو خالي ڪري پوءِ ڏسجي ته ڪٿي آهي درد؟ درد ڪوٽ جي احساس ۾ آهي، اهو احساس ڪٿان آيو؟ انسان هر قسم جي درد کي پنهنجي زير ڪري ان کي تسخير ڪري سگهي ٿو.“ ص-167

جين مت ۾ آواگون جو نظريو انهن جو بنيادي اصول آهي. ان نظريي مطابق: ”انسان جي ڪمن جا نتيجا ان جي مستقل جي جوڙ تي اثر انداز ٿيندا آهن.“

وري هي ڳالهه به سوچن ۾ وجهيو ڇڏي ته جين مت ۾ سخت بک ڪٿي پاڻ کي مارڻ به قابل تعريف عمل سمجهيو وڃي ٿو. نرواڻ ۽ آواگون ڪو خاص فرق نظر نه ٿو اچي. مهاوير چوي ٿو نفسي خواهشون ختم ڪيو. ائين ئي گوتم به چوي ٿو. جين مت ۾ خدا جي تصور بابت مهاوير ڪجهه نه چيو آهي. هي به عدم تشدد جا حامي آهن. هندوستان کي هن فڪر به متاثر ڪيو. ساڳيون ڳالهيون ٻڌ ۽ ٻوڏي به ڪن ٿا.

جين مت يا ٻڌ مت جي ڪيترن ئي عقيدن سان معاشري جي بنيادي بيهڪ تباهه ٿي وڃي ٿي. انساني حيات جي هي سڄي ڪار گذاري ساڄهه جي ڪري آهي. آواگون يا نرواڻ - ڏاهي ٿيڻ ۽ سور جي خبر هجڻ کان پوءِ ڪجهه ٻڄي نه ٿو! سوال اهو به آهي ته انسان جي ڏاهي ٿيڻ کان پوءِ ڇاهي؟ آءٌ ته چونڊس مايوسي! ان ڪري ئي وپاسنا ۽ بک ۾ مرڻ کي ترجيح ڏني وڃي ٿي. اهڙي نرواڻ جو ڪهڙو فائدو؟ نرواڻ ڪري زندگي جو رومانس ٿئي پوي ٿو. رومانوي احساسن بنا جيئن فضول ٿي وڃي ٿو.

گهڻن نفسياتي ماهرن جو چوڻ آهي ته ”رومانويت مان نڪرڻ هڪ قسم جي بيماري آهي. نرواڻ ڊپریشن جو نالو آهي. جنهن زندگي کان فراريت اختيار ڪري Meta Physics سوالن تي سوچيو وڃي ٿو. دنيا ۾ ٿي سو ڌرم آهن. سڀئي چون ٿا اسان وٽ اچو ته اسان وٽ نجات آهي ان باوجود به دنيا جي حالت سڌرڻ بجاءِ بگڙجندي پئي وڃي. ڌرم اميرن جو وندر آهن. غريبن جا ڌرم پيا آهن. هي ڌرم به اميرن جو آهي. هن ڌرم ۾ غريب لاءِ ڪا ڪشش نه آهي.

ليکڪ منظرڪشي زندگي سان ڀرپور ڪئي آهي! ناول ۾ مختصر لفظن ۾ حسين منظر: ”شي ۾ هڪ مقدس مڇيون نالي ڍنڍ هئي. جنهن جي چوڌاري وسندي کي چراگاهي علائقو پئي سڏيو ويو. شي وٽان مٿاهينءَ کان به ان ڍنڍ ۾ آڙيون ترندي نظر پئي آيون.“ ص-180

هن ناول ۾ جيڪا وڌ ۾ وڌ بحث طلب ڳالهه آهي اها ناري تياڳ واري رسم يا عقيدو آهي. ناري تياڳ ته پري، پري ناري کي ڇهڻ سان به گناهه تصور ڪيو وڃي ٿو. هن نقطي تي ناول ۾ گهڻو بحث آهي.

هن ناول جو ئي هڪ مڪالمو آهي: ”مون ان تي سوچيو ته آخر ڇا ناريءَ ۽ مرد جي هڪ ٻئي کان ڏوري سان ڪنهن فرد جو ٻڌ مت مڪمل ٿيندو؟“

186-ص

ڪنوار پ کي روحانيت سان سلهاڙڻ هڪ عجيب منتق آهي. اهو سڀ مهاوير ۽ گوتم ٻڌ اچي ڪيو. ان کان اڳ اهڙو ڪوبه مثال هن خطي ۾ نه ٿو ملي. اهي ويدن يا اڀرڻن جا خالق هجن يا شارح! مهاوير ۽ ٻڌ پوءِ هن خطي ۾ جنسيت کي ختم ڪرڻ ۽ ناري تي باگ جي بيمار ۽ سماج دشمن روايت جا بنياد وڃهندڙ هئا. جنس کي ڊٻائي ڪري انسان ڪهڙو ذهني سکون حاصل ڪندو يا Stress گهٽائيندو. اهو ئي سبب آهي ته ڪبير جادم ۽ مينتوخ بن بن پٽڪندا رهن ٿا. پر سکون هن جي حصي ۾ نه ٿو اچي. توڙي جو جادم ۽ ميرا کي پنهنجو زبردست گهر آهي ڪار آهي ۽ ڪبير ته آهي ئي جاگيردار گهراڻي جو!

شو مراقبي جا 112 طريقا لکيا هئا. اهي ذهني ڊٻاءُ گهٽائڻ جي سائنس آهن. ميلاپ به ته مراقبو آهي. جنهن ۾ سڀ ڊٻاءُ، پريشانين مڪمل ڇڻي وڃن ٿيون، سکون نصيب ٿئي ٿو. اوشو پنهنجي ليڪچرن ۾ مراقبو لفظ 25 هزار ڀيرا ڪم آندو آهي ۽ محبت 42 هزار ڀيرا استعمال ڪيو آهي. اوشو مراقبو ۽ محبت جي انيڪ سارن مفهومن کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر اها ٻڌ واري مراقبي واري نه آهي جو انسان پاڻ وساري ختم ڪري ڇڏي. مراقبو هڪ قسم جي سائيڪو ٿراپي آهي. مراقبو سنڌي سائنس آهي. اولهه سائيڪو ٿراپي ناهي ۽ اوڀر اڳ مراقبو ايجاد ڪيو.

ٻڌ مت ته محبت جي خلاف آهي. هن محبت ڪندڙن کي ٻڌ مت پاپ سمجهي ٿو. ائين ئي سڀ مذهب به اها ئي پرچار ڪن ٿا. ٻڌ مت به ٻين مذهبن جي ئي تقليد ڪري ٿو. جيئن هن ناول جا ڪردار جادم، ميرا،

کبير، لطيف ۽ ان جي آمريڪي محبوبه انهن سڀني جي عشق جي وچ ۾ ٻڌ مت اچي وڃي ٿو. اهي هڪ ٻئي کي ان لاءِ ڇڏي ڏين ٿا ته ان سان انهن جي سڄي ٻوڏي هجڻ تي الزام اچي ٿو. ان لحاظ کان هن ناول ۾ هڪ وڏو بهترين گفتگو موجود آهي. پر اهو ڪنهن نتيجي تي نه ٿو پهچي پر اهو ئي ٻڌ مت ۾ ناري تياڳ هجڻ گهرجي! منهنجي خيال ۾ ناري تياڳ سان شايد ٻوڏي هن ڌرتيءَ تي ڄم روڪ ڪرڻ چاهين ٿا شايد!؟ باقي پيو ته ان جو فائدو ڪونهي، اها هڪ غير انساني رواج لڳي ٿو.

ناول ۾ ٻوڏين جو سياست سان هجڻ، سنڌ، ويتنام ۽ آمريڪا جون پاليسيون، جيڪي ۽ مرڻ، سياسي سماجي معاملن، ٻڌ مت ۾ شادي، ڏند ڪٿائي ڪردار ايواڪٽشوار، ٻوڏي جهرڪي، چنڊول جيڪو مختلف ٻوليون ڳالهائي ٿو. ويتنامي سياسي پس منظر، ساڌو ٽچ ڪوانگ جو Suicide Protest اهم ترين ۽ معلوماتي آهن. ٽچ جو ڪردار پاڻ اڀرڻ وارو جذبو ڏاڍي پيڙا ۾ وجهي ڇڏي ٿو ۽ پڙهندڙ اداسي جي آسمان هيٺ اچي وڃي ٿو.

مزي جي ڳالهه ته كبير ۽ مينتوخ جتي به پهچن ٿا ته اتي ڪو نه ڪو ميلو يا ڪورس شروع ٿيڻ وارو هجي ٿو. ٻنهي ڪوبه ايونت رهجي نه ٿو. سڀ مڪمل لڳي ٿو عجيب آهي نه! ٻوڏين جي لاءِ هر وقت جيڪو کاڌو تيار هجي ٿو ان جو ڪو خاص اشارو نه ڏنل آهي ته ان جي لاءِ ڪير چنڊو ڏئي ٿو جو هزارين ساڌو آرام سان بروقت کاڌو کائڻ ٿا. اسلام يا عيسائيت ۾ جئين ڪورس ٿين ٿا ۽ ڪورس پورو ڪندڙ کي عالم، مفتي سڏيو وڃي ٿو. ائين ٻوڏي به ڪورس ڪرائين ٿا. ضرور انهن تربيتي ڪورسن جا ڪافي

هوندي. اهي مفت ۾ ته نه هوندا. جيڪي ڪو غريب غريو ته نه ڪري سگهندو. ڪبير ۽ مينتوخ به هر وقت ڪرايي جي ڪمرن ۾ رهن ٿا.

نچيئرن شوشو ٻڌ مت جو هڪ فرقو آهي. ڪي محقق نچيئرن کي ٻڌ مت ۾ وڌين تبديلين آڻڻ جي ڪري مليتنت پيغمبر به سڏيندا آهن. مينتوخ ۽ ڪبير جو پيار منجهيل آهي. ٻنهي ڪردارن جو Vision چٽو ناهي. ڪبير ڪنهن ٻوڏي رسم تي ٽوڪ ڪري ٿو ته مينتوخ سهي وڃي ٿي پر اتي ئي وري ڪبير کي ڇڏي ٻوڏي راهه تي هلي پوي ٿي ۽ اتي وري لکي ٿي: “توکان ۽ تنهنجي پيار کان پري وڃڻ ڪيڏو نه ڏکيو آهي ڪبير!” ص-492

لطيف جو ايمان جي عشق کي لت هڻي عقيدتي کي اوليت ڏيڻ به غير اخلاقي عمل لڳي ٿو. تارا ديوي جهڙا ڪردار ٻين مذهبن ۾ ڪنهن قدر گهٽ آهن جيڪي صنفِي برابري جي جنگ وڙهن ٿا. محبت کي غلط چوڻ سڄي دنيا جو روايتي ڌنڌو آهي. ٻڌ مت يا ٻوڏي جي نظر ۾ به محبت پاپ آهي! محبت، شادي، جسماني تعلق ٻوڏي راهه ۾ رندڪون آهن. محبت ۽ مذهب هڪ ٻئي جا دشمن آهن. دنيا جو هر مذهب محبت ۽ هن دنيا کي رد ڪري ٿو ۽ ٻوڏين جو به اهڙوئي نقطه نظر آهي.

جڏهن هن پير اگراف ۾ آهي: “اهو ٻڌي هوءَ ڪيتري دير تائين اداس رهي. ڏاڍي ارمان مان چيو هئائين: “جادم بلڪل صحيح ڪيو هو، ڪبير. ٿيڻ ته ائين ڪري گهرجي هر سڄي ٻوڏيءَ کي. هن جو تياڳ غلطي نه هئي جي هو ٻوڏ-ستوئي پنڌ تي هو ته... پوءِ هو واپس چو موٽيو، هن خواهش جي غير جتادار دنيا ڏانهن؟ هو مايا جي موه پٺيان چو هلڻ لڳو، اوچتو، صحيح رستي تي هلندي هلندي؟” ص-553

مینتوخ جيڪا پهريان منتقي، روشن خيال ۽ گهري سوچ رکندڙ لڳي
تي پر اوچتو هو ۽ ڪتر ۽ عقيدتي پرست ٻوڏياڻي تي ڪبير کي غير معقول
دليل ڏئي پنهنجي عقيدتي کي سمي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي.
ڪبير جو عشق ۽ محبت به آخر ۾ منجهيل منجهيل لڳي ٿي. ڪڏهن هو
ان کي ديوي ڪري پوڄڻ چاهي ٿو ته ڪڏهن ڪيئن؟ سندس من ۾ چتو
ناهي ته اها رسم هن کي ديوي ٿي بڻائي يا موت جي منهن ۾ ٿي وڃي!
هونئن ته هي ناول گهڻائي نقطا نروار ڪري ٿو پر هي به جملا چڻ هن
ناول جو نت آهڻ:

“ٻڌ مت کي عشق ۽ عقل پئي ساڻ ڪٿي هلڻا پوندا ته جيئن ٻوڏي سختيءَ
جي نتيجي ۾ سماج ۽ انسان ماڻين وڃائين نه!” ص- 576

سحر گل جو هي ناول ٻڌ مت تي تنقيد آهي. جنهن ۾ هن ٻوڏين جي
ريتن رسمن ۽ عقيدن جي اڪيل ڪئي آهي. ٻوڏين جي نفسيات کان هي
ناول ٻاهر نه ٿو نڪري. ٻوڏي نفسيات ناڪاره ذهنن ٺاهڻ جي نرسري آهي.
روبوتي ماڻهو ناهي ڪهڙو سجاڳ سماج اڏي سگهجي ٿو. حد کان وڌيڪ
تحقيقي مواد ناول جي رس چس کي ڌڪي بيزار ڪري وڃي ٿو. باقي ناول
جي ٻولي ۽ فڪري گفتگو شاهڪار آهي.

اختر حفيظ جي ناول ڪوڊ 19 تي تنقيد

ڪوڊ 19 ناول تي ڪافي تبصرا منمنجي نظر مان گذريا. جن ۾ رڳو اهو ئي زور هو ته هيءُ ’وڻائي ادب‘ ۽ ’وڻا جي موضوع‘ تي لکيل پهريون سنڌي ناول آهي. جڏهن ته ان ناول جي نالي منجهان ئي ظاهر آهي ته هيءُ ڪوڊ وڻا جي موضوع تي لکيل ناول آهي.

مون جڏهن هيءُ ناول پڙهڻ شروع ڪيو ته پانيم، جيڪو ناول نويس دوست گهڻ پڙهيو، سٺو صحافي ۽ نقاد طور مون وٽ سڃاڻپ رکندڙ آهي ۽ سنڌي ناول جي فني ۽ فڪري پاسن جي هر گهٽ گهڻ ڪان واقف آهي، ان جو ناول ته مڪمل شهما روهندو! ۽ پڙهڻ ۾ لطف ايندو! پر افسوس! ناول ان معاملي ۾ مڪمل مايوس ڪيو.

ناول جي ٽيڪنڪ بابت: هي هڪ تجرباتي ناول آهي. جيڪو شارٽ سائيڪل استوري جي ٽيڪنڪ تي لکيو ويو آهي. ڪجهه اسڪالر ان کي سلسليوار ناول سڏين ٿا. ٻيا وري ان کي Composite Novel يا Fix up Novel سڏين ٿا. ڪي وري اهو دليل ڏين ٿا ته Short Story Cycle هر هڪ ڪهاڻي کي الڳ هجڻ گهرجي. جڏهن ته ٻيا وري چون ٿا ته ان جي حصن کي هڪ ٻئي تي منحصر هجڻ کپي. هن ٽيڪنڪ جا تجربا سائنس فڪشن ۾ به ڪيا ويا آهن. سنڌي ۾ هي تجربو ڪيترو ڪامياب ويندو يا ليکڪ ڪيتري قدر لکڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. ان تي ڳالهه ٻولهه ڪيون ٿا.

ناول ٻن حصن ۾ آهي. حصي پهرين ۾ ڄاڻنا جو پس منظر آهي، جنهن ۾ 11 ننڍا باب آهن. حصي ٻيئن ۾ سنڌ جو ماحول ڏيکاريل آهي. جنهن ۾ 19 ننڍا باب آهن.

ناول جي ٻولي: هي ناول ٻوليءَ جي لحاظ کان تمام گهڻو ڪمزور ۽ غير معياري آهي. ليکڪ جي ٻوليءَ تي اردو ۽ انگريزيءَ جو گهرو اثر آهي. جنهن سان اڪثر جملا اردو انداز ۽ ترجمي جو ڏيک ڏين ٿا. هن کي اها به خبر ناهي ته عام استعمال ۾ ايندڙ لفظن جا سنڌي لفظ ڪهڙا آهن. اهي لفظ ضمير متکلم ۾ لکيل آهن. اڃا جي ڪردار ڳالهائڻ ته به ڪم هلي ويندو پر ليکڪ خود لکي پيو.

Language Extinction and Death: when the speaker/Writer of the language uses the words from other languages in their native language.

مٿين اصطلاح موجب ٻولي مرندي آهي ۽ تخليق ڪار جو ڪم ٻولي بچائڻ آهي.

ناول جا ڪردار: ڊاڪٽر ويانگ جيڪو هن ناول جو مک ڪردار منجهان آهي. ناول جي شروعات هن ڪردار سان ٿئي ٿي. ليکڪ جو هي ڪردار اڌورو ۽ متضاد لڳي ٿو، ائين لڳي ٿو ليکڪ هن تي ڪو ڌيان يا محنت نه ڪئي آهي. هڪڙو تضاد، ڊاڪٽر ويانگ جي لاءِ ليکڪ لکي ٿو ته هو ميڊيڪل سائنس تي تحقيق ڪندڙ آهي. اڳتي هلي چوي ٿو ته ڊاڪٽر ويانگ سيڪس ڊالز تي تحقيق ڪندڙ آهي ۽ ان تي وڏو مقالو لکيو اٿس. پهرين ڳالهه ته سيڪس ڊالز مشين ۽ رپوت آهن ته ميڊيڪل تحقيق ڪئين ٿي؟ ٻئي ڳالهه ته سيڪس ڊالز کي ميسر ڪرڻ ميڊيڪل نه

پر سماجي معاملو آهي. هي سوشل سائنس جو موضوع آهي نه ڪي ميڊيڪل سائنس جو.

ٻيو تضاد، ڊاڪٽر وويانگ جي پريميڪا ساشي جيڪا ڊاڪٽر ڪي جمجمو وقت ڏئي ٿي، پريائي ٿي ۽ هن جي جنسي عمل لاءِ اڀارڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪري ٿي. پوءِ به ڊاڪٽر مطمئن نه ٿو ٿئي. پر ڊاڪٽر سکس ڊال ڪي ڏسي هر ڪي ٿوپوي. هڪ انساني جذبا رکندڙ نازڪ صنف هن ڪي ان لاءِ ڇڏي وڃي ٿي ته هن ۾ گرمي جوشي ناهي. پر اهوئي ڊاڪٽر هڪ مشيني گڏي ڪي ڏسي ٿو ته ليڪڪ چوي ٿو: ”من ۾ نون امنگن جنم ورتو.“

ٽيون تضاد هن باب ۾ اهو آهي ته وبا جي نشاندهي اڃا ٿي ئي ناهي ته ان ڪي ڪرونا ڪرونا جونان ڏنو وڃي ٿو. ها ان وائرس جو شڪ ته ظاهر ڪري سگهجي ٿو ۽ چڪاس جو انتظار ڪئي بنا ڊاڪٽر ڪرونا جي اڳڪٿي ته ڪري سگهي ٿو نتيجو نه ٿو ڏئي سگهي ۽ رپورٽ بعد اعلان ڪري سگهيو ته هي جيڪا وبا پکڙجي رهي آهي اها ڪرونا آهي. پر ليڪڪ ائين بيان ڪري ٿو ته جڻ ڊاڪٽر وويانگ ڪي اڳ ۾ ئي خبر هجي.

موچائو جي ڪردار بابت اهو تضاد آهي ته روحانيت ۾ به يقين رکي ٿو ته مادي پرست به آهي. ليڪڪ ان ڪي صاف ڪري نه بيان ڪيو آهي.

سجاد جو ڪردار جنسي ويڳاڻپ يا بک جو شڪار آهي. توڻي جو هو شادي شده به آهي، اهڙي قسم جي پورنوگرافي اڪثر سنڌي ناولن جو حصو آهي. جيڪو هڪ تعميري ڪردار نه ٿو چئي سگهجي جنهن کان متاثر ٿجي.

استيفني جو ڪردار به واضح ناهي! ليڪڪ جا ڪردار تڪڙا تڪڙا اچن ٿا گم ٿي وڃن ٿا. ناول ۾ ڪردار جي چٽائي ضروري هوندي آهي. هوءَ

نرس آهي ته ان کي Pandemic حالتن بابت ڪي منظر ڳالهائڻ گهرجن ها پر هوءَ صرف سجاد جي بستر گرم ڪري ٿي ۽ پيو ڪو ڪم نه ڏيکاريو ويو آهي. سجاد به جنسي فرسٽريشن جو شڪار آهي ۽ هن جون اکيون هن جي چاتي ۾ آهن. ياسيمن جيڪا سجاد جي گهر واري آهي. ان جو ڪردار به ڏنڌلو آهي. حاجي عثمان جو ڪردار به منفي ۽ بي ايمان آهي. جيڪو مذهبي هوندي به ٺڳي ڪري ٿو. ليکڪ هن ڪردار کي صحيح نموني چٽيو آهي. چو ته ملان اهڙا بيڪار هوندا آهن.

I- ڊاڪٽر ويانگ جو ڪمرو: سنڌي ناولن جي رومانٽڪ هجڻ تي ڪجهه ليکڪن ۽ تجزيي نگارن کي وڏو اعتراض رهيو آهي. پر هن ناول جي پهرين باب ۾ ئي ليکڪ Sex Dolls جي اشتماري مهم ڪرڻ شروع ڪري ڏئي ٿو ۽ اهو Sex Dolls جي خوبين ۽ آسائشن جي پرچار گهڻي ڊگهي ٿي وڃي ٿي، پڙهندي ائين محسوس ٿئي ٿو ته ليکڪ Sex Dolls جي ڪنهن ڪمپني جو نمائيندو هجي يا ان کان پئسا ورتا هجنس. خبر نٿي پوي ته ليکڪ ڪهڙو اسڪول آف ٿاٽ ڏيڻ چاهيو آهي يا ڪهڙي فڪر کي پڙهندڙ تائين پهچائڻ ٿو چاهي!

باب II- موچائڻ جو اپارٽمينٽ: جديد ناول Myth جي چادر پائي يا ان جي اوٽ وٺي اچي پيو. ڪيترين ئي ڏند ڪٿائن کي ناول نگار پنهنجي ناولن ۾ سمائڻ لڳا آهن ۽ نئين سر بيان ڪرڻ لڳا آهن. هن باب ۾ ليکڪ Myth جو سهار وٺندي باب جي پراڻي ڪٽي آهي. موچائڻ جي باري ۾ اهو واضح نه ڪيو ويو آهي ته هو ڪهڙي جاءِ تي ويو جتي هن کي وائرس لڳي ويو. بس اهو ڏيکاريل آهي ته موچائڻ پنهنجي پٽ لي چؤسان اپارٽمينٽ ۾ رهي ٿو. ناول نگار کي کيس ۽ سندس جي استعمال جي خبر نه آهي، جيئن

لکي ٿو: (سندس پيءُ کيس). هن باب ۾ اردو طرز جا جملا ۽ انگريزيءَ جي لفظن جي ڀرمار آهي. ناول نگار کي شيون، واقعا ۽ ڳالهيون چٽيون رکڻ گهرجن؛ جيئن پڙهندڙ منجهي نه!

III - فنگ مي يا جو گهر: هن باب ۾ فنگ مي يا جي ڪهاڻي آهي، جنهن کي وائرس لڳي ٿو ۽ ان جا سبب ٻڌايل ناهن ته کيس ڇو وائرس لڳي ٿو. فنگ مي يا نوڪري جو مدو پورو ڪري گهر ۾ رهندڙ آهي، هن باب ۾ پروف جون غلطيون آهن جيڪي ايديت ڪرڻ ڪنڊيون هيون.

IV وويانگ جو ڪمرو: هن باب ۾ ڊاڪٽر وويانگ گرفتار ڪيو وڃي ٿو. ڇو ته هو وائرس بابت اڳڪٿي يا نشاندهي ڪري ٿو. توڙي جو چين ۾ مذهب آهن پر چين سائنسي سوچ رکندڙ ڪميونسٽ رياست آهي. الاڻي ڇو انتظاميه ڊاڪٽر جي ڳالهه کي ليکي ۾ نه ٿي آئي ۽ ٻڌي ٿي ڇڏي. ليکڪ ”ٽي“ جو استعمال ايڏو ڪري ٿو جو هر هڪ جملي ۾ ٽي ٿو لکي. تقريبن سڄي ناول ۾ ان جي ايديتنگ ٿيڻ گهرجي ها. ”ٽي“ حرف تفسير آهي، جيڪو اسم، فعل، ضمير جي خبر جو تفسير ڏيکاريندڙ آهي. مثال: 1. اسم جي خبر: ”هوش ٽي ٻڌايو آهي. سلام ٽي سهڻو آهي.“ 2. فعل جي خبر: مون چيو ٽي ناهي؛ ڪمپيوٽر هلايو ٽي مس ته بجلي هلي وئي؛ 3. هو آيو ٽي نه.“

V - سٽي اسپتال ووهان: هن باب جي شروعات ۾ هڪ ڳالهه منجهائي وڃي ٿي ته فنگ مي يا ۽ موچائو کي ڪرونا وائرس رپورٽ ۾ اچي ٿو پوءِ به وويانگ انهن کي نمونيا جو چئي داخل ڪري ٿو. بعد ۾ ماڻهن ۾ وڃڻدڙ وائرس جو منظر نامو آهي. ٻيو ته پوري ناول ۾ ڪرونا لفظ ڪورونا لکيو ويو آهي. جيڪو ڪرونا تي ناول لکي ٿو ان کي ڪرونا لکڻ به نه ٿو اچي. جيئن

ڪهڙو ٿيندو ڪهڙو نه ٿيندو ائين ڪرونا ٿيندو ڪورونا نه ٿيندو. ليکڪ کي لفظن جي مذڪر مؤنث جي خبر ناهي ته موبائيل ڪنيي ٿيندو موبائيل ڪنيو نه ٿيندو، اهڙا ڪيترائي نقص آهن.

VI- موچائو جو اپارٽمنٽ : وائرس جي ڦهلجڻ ڪري ليکڪ اڳئين باب ۾ اهو چوي ٿو ته ماڻهن کي اڄ وڃ کان روڪيو ويو آهي، هر شيءِ بند ڪئي وئي هئي پر هن باب ۾ ليکڪ لکي ٿو: “هن ڪمري جي دريءَ جو پردو هٽائي ٻاهر ڏٺو ته ماڻهو گاڏين ۾ سوار ٿي وڃي رهيا هئا. ”ص-33 ليکڪ اهو نه ٿو ٻڌائي ته ڪهڙا ماڻهو ڪاڏي وڃي رهيا هئا. جڏهن ته لک ڊائون آهي. وري صفحي 34 تي لکي ٿو: “هن کي وري پنهنجي اپارٽمينٽ جي فرش تي تڪڙين وڪن سان حرڪت ڪندڙ پيرن جا آواز ٻڌڻ ۾ آيا.”

VII فنگ مي يان جو گهر: ڊاڪٽر وويانگ وياڻي حالتن ۾ سو به وڇڙندڙ وبا ۾ پنهنجي مسيحي پيشي سان لاڳاپيل آهي. اها ڳالهه ليکڪ جي ڏاڍي هاڪاري ڏيکاري آهي. هي باب سوا صفحي جو آهي پر ان ۾ “ته” حرف جملي جو بيجا استعمال ليکڪ جي مهارت جي ڪوت ۽ معيار کي ڏکي ٿو.

VIII موچائو جو اپارٽمينٽ: هي ناول پڙهندي ائين محسوس ٿئي ٿو ته ليکڪ انگريزي جو وڏو ماهر آهي. ڇو ته هي جڻ سنڌي اسڪرپٽ ۾ لکيل انگريزي ناول لڳي ٿو. پر ليکڪ کي اها به خبر ناهي ته پيمپر ۽ Diaper ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ پيمپر ڊائيپر ڪمپني جونالو آهي. هن باب ۾ ليکڪ احساسن کي سنو اڀارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

IX سٽي اسپتال: هي باب ڏيڍ صفحي جو آهي ۽ ان ۾ جيڪڏهن سنڌي لفظ ڳڻيون ته ٿورا، انگريزي گهڻا، پروف جون چڪون ۽ گرامر جو سمي استعمال ڪونهي، فنگ مي يان مري وڃي ٿو ۽ منظر نامو ڳڻتي جو ڳو ٿي وڃي ٿو.

X موچاڻو جو اپارٽمينٽ: هن باب ۾ ليکڪ لي چوڻ جي بدحالي ۽ بيوسيءَ جي سٺي منظرڪشي ڪئي آهي، پر ليکڪ جي ٻوليءَ ۾ دم ناهي، ان ۾ تخليقي هنر ناهي.

XI سٽي اسپتال: هن باب ۾ ليکڪ کي “لي شائو” کي به وائرس جي ڪري ماري ڇڏي ٿو. واري واري سان سڀ ڪردار مرندا ٿا وڃن. پر هو ڪنهن به هڪ مريض کي احتياط ڪري صحت مند ۽ خوش ٿيندي نه ٿو ڏيکاري. آئون ڪا هدايت نه پيو ڏيان ته ليکڪ هيئن لکي ها پر ليکڪن کي شين جا ڪي هاڪاري ۽ سنئين دڳ لائيندڙ پاسا به آڻڻ ڪپن.

هن سڄي پهرين ڀاڱي ۾ سڀ ڪرونا مريض مري وڃن ٿا، هي حصو رپورٽ واري اسلوب ۾ لکيل لڳي ٿو ڇو ته ليکڪ صحافي آهي. فڪشن جو چس گهٽ ملي ٿو. تشبيهون استعارا بنهه گهٽ آهن. لکڻي ۾ گهرائي جي ڪوٽ به ڏاڍي محسوس ٿئي ٿي.

ٻيو حصو هن ناول جي ڏينهن واري عنوان سان باب آهن. پهرين ڏينهن تي حڪومتي عملدار پريس کي تفصيل ڏئي وائرس جي ڪري لاک ڊائون ڪيو ويو آهي اهو ٻڌايو وڃي ٿو. مرڪزي حڪومت ۽ صوبائي حڪومت جي چڪتاڻ جو هلڪو اشارو آهي جنهن تي ڳالهائيو وڃي ها. ٻيئن حصي ۾ سنڌ جو ماحول آهي، ڪردار به سنڌ جا ظهور پذير ٿين ٿا.

ڏينهن ٻيو: هن باب ۾ سجاد نالي ڪردار نروار ٿئي ٿو. جيڪو چين ۾ پڙهي ٿو پر وائرس جي ڦهلجڻ ڪري سنڌ واپس اچي ٿو. هو لکي ٿو: “هو چين جي شهر بيجنگ جي بيجنگ سٽي يونيورسٽي ۾ پي ايڇ ڊي اسڪالر هو.” ص-51

بيجنگ دنيا ۾ ڪو ٻيو به آهي ڇا؟ جولیک ۾ چين جو شهر بيجنگ لکيو آهي. جڏهن بيجنگ ٿي ويو ته شهر جو اسم ڇو استعمال ڪيو ويو آهي. اهڙيون ڪوڙ غلطيون هن باب جو حصو آهن. جن کي هتي پيش ڪرڻ سان اڀياس طويل ٿي ويندو.

هتي ليکڪ جي نئين پرچار ۽ اشتها شروع ٿي وڃن ٿا. مساج پارلر، ڪال گرلز ۽ سيڪس ورڪر جي معيار ۽ بهتري کي بيان ڪيو ويو آهي. ليکڪ جي ڪردار سجاد کي وڏا پستان وٺڻ ٿا.

“ان مهينا اڳ هو ۽ اسٽيفني هڪ ٻار ۾ مليا هئا، اها ٻار يونگبنگ نديءَ جي ڀرسان هئي. (بار سنڌي ۾ مذڪر آهي ته هو ٿيندو). ائين ته هو ڪيترن ئي مساج پالرن جا چڪر هڻي چڪو هو ۽ ٻه ٽي ڀيرا ڪال گرلز سان پڻ راتيون رنگين ڪري چڪو هو پر هوسدا ائين وڏين چاتين ۽ موڪري پنڊڻن وارين چوڪرين بابت سوچيندو هو. چين جون ورلي ڪي اهڙيون چوڪريون هيون، جيڪي سندس ان ڪسوٽيءَ تي پوريون ٿي لٿيون. چيني چوڪرين جون چاتيون ڏسي کيس ليما ۽ نارنگيون ياد اينديون هيون. جڏهن ته هو گذرن جو تصور کڻي گهران نڪتو هو.” ص-53

ليکڪ، ٻين سنڌي ناولن جيان جنسي پاڇي کان پاڻ بچائي نه سگهيو آهي. پر هن ۾ ته ليکڪ ڄڻ پرچار ڪندو هجي، ناول ۾ ايتريون ته ايڊيٽنگ، فڪر، ٻولي ۽ ڪردارن جو کوٽون آهن جو سمجھ ۾ نه پيو اچي

تہ ڇا لکي ڇا نشاندهي ڪجي؟ مثال طور هڪ جملو آهي: “کيس پريشان ڏسي ياسمين کانئس پڇيو.” (ص-57) هتي کانئس جو استعمال اجايو ۽ واڌولڳي ٿو.

ليکڪ حاجي عثمان جي وatan چوائي ٿو: “ها مالڪ جو ڪرم آهي، بس ڪرونا جي ڪري ڏندو صفا ڪونهي.” ص-59

پر اتي ئي سينيٽائيزر مهانگو ڪري ڪپائي ٿو ۽ ڌڙا ڌڙ فائدو وٺي ڏندو ڪري ٿو. انتها پسند مولوي علم الدين جو ڪردار به هن باب ۾ متعارف ٿئي ٿو. ناول جي دنيا ڏاڍي ڪشادي هوندي آهي پر Pandemic حالتن ۾ ليکڪ هن ناول ۾ صرف اسلام مذهب جي صورتحال کي عڪس بند ڪيو آهي. چين ۾ وائرس ڦهلجڻ بعد اتي مذهبن جي ڇا صورتحال يا عقيدا هئا اهو ليکاري سگهاري نموني نه آڻي سگهيو آهي.

ٽيون ڏينهن: سنڌي ۾ چوندا آهن تڪڙي ڪتي انڌا گلر. سوليڪڪ به هن ناول سان اها ڪار ڪئي آهي. اسد ۽ راحيلا جي ڪهاڻي هن تڪري ۾ اچي ٿي. مختصر جي تڪڙ ۾ ليکڪ کي ڪجهه ياد ئي نه رهيو آهي ته ڪردارن جي جوڙجڪ ڪئين ۽ ڪهڙن بنيادن تي رکجي. لاک ڊائون آهي سڀ ڪو گهرن ۾ آهي، اسد ۽ راحيلا جي نئين شادي آهي هنن جو ڪمرو به الڳ آهي پر پوءِ به هو ميل ميلاب لاءِ رات جو انتظار ڪري ٿو. ڪيڏو نه عجب ٿولڳي اهو. ليکڪ هنن ڪردارن جي ازدواجي زندگيءَ کي پورنوگرافڪ انداز ۾ چٽيو آهي. لکي ٿو “اسد پنهنجي اڱر ۽ آڱوٺي سان راحيلا جي نرم نازڪ چين کي مهٽڻ لڳو.” ص-66

چپ مهٽبا به آهن ڇا؟ اهي به نرم نازڪ چپ!! ٻئي هڪ جاءِ تي لکيو اٿس “هن جا چپ موڪرا هئا.” چپ موڪرا به ٿيندا آهن ڇا؟ مون ته چپ

تلها ۽ سنما ٻڌا لکيا پڙهيا آهن. اهي موڪرن چپن واري اڃا ڪا عورت ناهي ڏني.

المه بخش ۽ ان جي پٽ جي بيماري واري ڪهاڻي گهڻي احساساتي آهي، پر اها ڪهاڻي هنن سڀني ڪرونا سان لاڳاپيل ڪهاڻين کان جڻ الڳ لڳي ٿي جڏهن ته هن ٽيڪنيڪ ڌار ڌار رکندي هجن يا جڙيل هجن يا وري صفا الڳ هجن. هن ناول جو ليکڪ ٻنهي قسمن جون ڪهاڻيون ڏني ٿو. انهن کي تمام گهڻو مختصر رکيو اٿس. جنهن ڪري ڪافي مونجهارا به ٿين ٿا. ان مان لڳي ٿو ليکڪ ٽڪڙ ڪري ٿو.

چوٿون ڏينهن: المه بخش تبليغي اجتماع ۾ واعظ ۾ مولوي کان اهو ٻڌي ٿو ته ”هي وائرس مسلمانن خلاف هڪ سازش آهي.“ پر ليکڪ اها سازش ڪردار وٽان چوائي نه ٿو ته ڪهڙي؟

پنجون ڏينهن: سجاد جيان اسد به جنسي محرومي جو شڪار لڳي ٿو. هو جڏهن پنهنجي زال کي ڏسي ٿو ته هن جي قميص جي اندر پهچي وڃي ٿو. صفحي 82 تي اهڙي جنسي اپار واري منظر ڪشي آهي. ليکڪ ڌار ڌار استوري سائيڪل واري تجربن جي چڪر ۾ ڪردارن جي اٽل انتهائي ڪمزور نموني ڪئي آهي. منهنجي خيال ۾ هي ٽيڪنيڪ سنڌي ناول نگاري ۾ ڪارگر يا ڪامياب ڪين ٿيندي ۽ مون مٿي به ڳالهه ڪئي ته ليکڪ جو هڪ اسڪول آف ٿاٽ ڪهڙو آهي اهو Diversity تي مبني هجي پر ان ۾ هيومنٽي هجي. مڃون ٿا جنس هڪ زميني حقيقت آهي پر ان جو بار بار ورجاءُ سوال اٿاري ٿو.

ڇهون ڏينهن؛ هي باب مڪمل رپورٽنگ آهي. ناول ۾ اسلوب جي وڏي اهميت هوندي آهي. پر ليکڪ پاڻ وڌيڪ ظاهر آهي. ڪردار گهٽ نمايان آهن ۽ اهي ڳالهائين به تمام ٿورو ٿا.

ستون ۽ اٺون ڏينهن: اسد جي پيڙا کي ليکڪ خوبصورت نموني پيش ڪيو آهي ۽ ان ڪيفيتن کي گهرائي ۾ بيان ڪيو آهي. مولوي علم الدين ڪرونا خلاف پنهنجي واعظ ۾ گهٽتائي نه ٿو آڻي. اسد ڪرنيٽن ۾ رهندي رهندي Obsessive Compulsive Disorder ۽ ڊيول پرسنلٽي جو شڪار ٿي وڃي ٿو. هورا حيلاتي پاڻ سان ڳالهائي ٿو. هن کي پويان پور پون ٿا. هي به حقيقت آهي ته هن وبا دؤر ان ماڻهو مري رهيا هئا پر اها به حقيقت آهي ته ماڻهو صحت مند به ٿي رهيا هئا ۽ اهڙيون خبرون به ميڊيا تي اچي رهيون هيون. پر اهڙين خبرن جو ڪوبه ذڪر هن ناول ۾ ڪٿي به ناهي! جيڪو هن ناول کي ائين ثابت ڪري ٿو جئين ميڊيا خوف ڦهلائي رهي هئي ائين هي ناول به رڳو سنسي سان ڀريل آهي. اسد رڳو ميڊيا تي ڪرونا وڳهي مرندي ڏسي ٿو نيڪ ٿيندڙ نه.

ٺائون ڏينهن: سجاد چين ۾ پڙهندڙ آهي پر سنڌ ۾ هن جو ذريع معاش ڪهڙو آهي. هن جو ڪٽنب آهي. ڇو ته لاک ڊائون ۾ مالي طور پوري سنڌ پريشان هئي. بس علي سڀ ڪجهه خريد ڪري اچي ٿو ۽ هن سان ڪوبه مالي معاملو نظر نه ٿو اچي.

ڏهون ڏينهن: هتي هڪ بي ايمان نيڪيدار جي شارٽ استوري آهي. جنهن جي اين جي او به آهي. لاک ڊائون جو زڪوات وارو سنو فنڊ ۽ سامان هڙپ ڪري وڃي ٿو.

يارهون ۽ ٻارهون ڏينهن: هن باب ۾ اسد جي راحيلا جي زندگيءَ جي لاءِ فڪرمنديءَ کي گهٽ پر فرسٽريشن کي وڌيڪ چٽيو ويو آهي.

هوڏانهن راحيلا جي صحت ڪري رهي آهي هيڏانهن اسد جي جنسي بک وڌي رهي آهي. جيڪا ڪردار جي بي حسي کي ظاهر ڪري ٿي.

ڏينهن تيرهون: هن ۾ سجاد جي دوستن علي ۽ سهيل جا ڪردار ظاهر ٿين ٿا. جيڪي گهٽي ۾ ملن ٿا ۽ سگريٽ چڪيندي تبلي بازي ڪن ٿا. اهي ڪردار به ڪجهه عجيب ڏيک ڏين ٿا. وائرس سان وڙهڻ ۽ ان جي ڦهلجڻ کان روڪڻ تي ڳالهائڻ ٿا پر پاڻ SOP تي ڪو عمل ڪون ٿا ڪن. ماسڪ به لاهن ٿا ۽ سگريٽ نوشي به ڪن ٿا.

ڏينهن چوڏهون ۽ پندرهنون: ناول ۾ آهستي آهستي سڀني کي وائرس ۾ ونجندي ڏيکاريو ويو آهي پر ڪوبه ان وائرس مان احتياط ڪري صحت ياب ڪون ڏيکاريو ويو آهي ۽ جيڪي وائرس ۾ ونجن ٿا بيمار رهندي مري وڃن ٿا. راحيلا، علم الدين مري وڃن ٿا.

ڏينهن سورهنون: هن باب ۾ ليکڪ وڏي وزير جي لاک ڊائون ۾ ڪيل پريس ڪانفرنس کي جيئن جوتيئن ڪٽي هتي رکيو آهي. اخبار جي ڇپيل خبر ۽ هن باب ۾ ڪو فرق ڪونهي.

ڏينهن سترهنون: ٽئي دوستن علي ۽ سجاد ۽ سهيل جيڪي پاڻ کي باشعور سمجهن ٿا لاک ڊائون هر گهٽي گهر جو نظارو ڪندا وٽن ٿا. لاک ڊائون وري ڇا جو؟ ٻين کي سبق ڏيڻ سولو هوندو آهي. هڙن قحط واري صورتحال به هي دوست مالي طور خوش آهن ۽ سگريٽن جا مزا وٺن ٿا ڪنهن به مالي حالت کي ليکڪ ظاهر نه ڪيو آهي سجاد وٽ ته الاڻي ڪهڙو خزانو آهي.

آخري باب ۾ اخباري سرخين جيان لکيل ليک آهي. جنهن سان ڪو خاص تاثر نه ٿو جڙي. ادب اهو ناهي ته اوهان ڇا ٿا ٻڌايو؟ پر اهو ڪيتري گهرائي ۾ ٿا ٻڌايو اهو اهم آهي. اڳ ۾ شارٽ اسٽوري سائيڪل جي ٽڪنيڪ کي طئي ڪري ليکڪ ننڍيون ننڍيون اڻ پوريون ڪهاڻيون اٿي هي تجربو ڪيو آهي. هي تجربو ڪا سگهاري وڪ نه ٿي لڳي. ان ڪهاڻين ۽ ڪردارن جون گهرجون به پوريون نه ڪيون ويون آهن ان پس منظر ۾ هي ناول مڪمل ناڪام ناول آهي، اميد ته ليکڪ پيا سٺا ناول لکندو ۽ اهي ايديت ضرور ڪندو ۽ پوءِ ڇپائيندو.

ڪرسي جي بک ۾ ڀٽڪيل

نوجوان طبقو

ناڪامي ماڻهو کي ولي ڪريو
ڇڏي!

ڪي سال اڳ سارتر ادب جي اهميت کان ئي انڪار ڪيو هو ۽ چيائين: ”مون ٻارن کي بک وڳهي مرندي ڏٺو آهي؛ ڪوئي ناول ڪنهن مرڻينگ ٻار سان توري نه ٿو سگهجي. ٻار وارو پڙههه پاري رهندو.“

ان تي نقاد ڪلاڊي سائمن Claude Simon بي صبريءَ سان چيو هو، ”لاش ۽ ڪتاب ڪڏهن ساڳيءَ تارازيءَ ۾ ٿور يا ويا آهن ڇا؟ آخر لکجي ڇا لاءِ؟ شايع ڪجي ڇا لاءِ؟“

ان تي شيخ اياز چيو آهي ته ”مان ڀانيان ٿو ته سارتر ۽ سائمن ٻئي غلط هئا. ناول به ان محاذ جو حصو ٿي سگهي ٿو، جو ٻار جي بک وڳهي موت جي خلاف ٺاهيو ويو هجي.“

مٿين تمهيد ٻڌڻ جو مقصد اهو هو ته جتوئي ڪامران جو ناول ”سنڌي ٽيبل مهانگي ڪرسي“ سنڌ ۾ بيڪار ۽ جاهل طبقي جي لاءِ ان محاذ جو حصو آهي جنهن وسيلي هڪ شعور جي ننڍڙي لهر اٿي ٿي، جيڪا وڏي سگهه بڻجي سونامي ٿي سگهي ٿي. هي مڪمل وجودي ناول آهي. وجودي

ناول اڪثر پلاٽ ليس هوندا آهن. انهن ۾ ڪردارن جي بجاءِ آئيڊياز ۽ فڪر کي وڌيڪ اهميت هوندي آهي ۽ اهي ان جي چوگرد گهمندا آهن. اڄ جي زماني ۾ ڪجهه به لکيل ناهي، سڀ ڪجهه عالم آشڪار ۽ ظاهر ظهور آهي. ادب ۾ به ڪي تمثيلون نه پيون استعمال ٿين خاص ڪري شاعري ته جذبن جو سڌو سنئون اظهار ٿي پئي آهي. ائين سنڌي سماج به سوشل ميڊيا ۽ انٽرنيٽ جي اچڻ ڪري ظاهر ٿي پيو آهي ان جا لچڻ ۽ لحاظ سڀ سامهون ۽ سڀني جي اڳيان آهن.

ناول جي ارپنا نوجوانن کي ڪيل آهي. آئون سمجهان ٿو ته سنڌي نوجوان رڳي خواب ئي ڏسندا آهن؛ انهن جي پورائي لاءِ گهٽ ڊڪندا آهن. پر ليکڪ هن ناول ۾ نج پڇ سنڌي نوجوانن جي نفسيات کي دنياڻي سطح تي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جنهن ۾ هو ڪامياب ويو آهي.

جيئن هوليڪي ٿو ته هن کي هن ڌرتيءَ تي موجود هر نسل جي عورت کي چمي ڏيڻ جي خواهش آهي، هن کي دنيا گهمڻ جي خواهش آهي. دنيا جو مهاڻو شراب پيئڻ جو خواب، هي ٽئي خواهشون هر ثقافت سان تعلق رکندڙ نوجوانن جون ٿي سگهن ٿيون. پر سنڌي نوجوان ته انهيءَ فريب ۾ گم آهي. اديب شين کي ڪُلي طور ڏسڻ جون اکيون رکي ٿو. آئون فڪشن ۾ فڪر ۽ سوچ کي اهميت ڏيندو آهيان.

هي ناول فڪري طور سگهارو ناول آهي. جنهن ۾ ناولنگار گهري نگاهه رکي ٿو. هن پنهنجي علمي جوهر سان سماجي گندگين ۽ جمالت کي ننڍو آهي.

Plotless فڪشن ۾ اندروني تضادن، نفسياتي تبديلين يا وري روين يا حقيقت تي گهمڙور هوندو آهي، بجاءِ ٻاهرين مامرن يا تضادن جي. ان جي

ابتڙهن ناول ۾ اندروني تضادن سان گڏ خارجي تضاد به بحث هيٺ آيا آهن. هي پلاٽ ليس ناول آهي. مٿي اسان پلاٽ ليس فڪشن/ناول جي باري ۾ ٻڌائي آيا آهيون. هنن ناولن ۾ عمل گهڻي شدت سان يا تڪڙا ناهن اڳتي وڌندا. دوستو وئيفسڪي ۽ ٻين کوڙ ليکڪن جا به اهڙي طرز جا ناول لکيل آهن.

محبت هڪ يونيورسل احساس آهي، جنهن بابت ناول نگار جا ويچار هتي ونڊڻ ضروري آهن، جيڪي گهڻا سگهه ڏيندا آهن: ”پلا محبت ڪرڻ به ته ذميوارِي جو ڪم آهي، ڪنهن کي ڪجهه ڏيڻ تمام وڏي ڳالهه آهي، پوءِ پلي محبت چو نه هجي.“ ص-09

ناول نگار صفحي 07 تي لکيو آهي ته ”هتي قانون آمريڪا جو هلايو وڃي ٿو.“ قانون ته نه پر حڪم آمريڪا جو مڃو وڃي ٿو، باقي قانون پراڻو برطانيا جو لاڳو ٿيل آهي، جيڪو پڙهايو به وڃي ٿو.

ٻيو هڪ احساس جيڪو ناول نگار صفحي 10 تي لکيو آهي: ”۽ پاڄائي پئي ٺهي هجي.“ منهنجي خيال هي احساس به گهرو آهي جنهن ۾ جديد دؤر جي پاڄائن جي عڪاسي وئي آهي اها هڪ محرومي آهي نوجوان جي، ۽ پوري سنڌي سماج ۾ ائين وهي واپري پيو، اڄ جون پاڄائون ڏيرن لاءِ جذبن کان خالي ۽ بيزار آهن.

هي ڪيڏو نه شاهي خيال ليکڪ ونڊي ٿو: ”جن وٽ ڏيڻ لاءِ ڪجهه به ناهي هوندو، اهي اتساهه ڏيندا آهن. اتساهه ڏيڻ ڪا گهٽ ڳالهه نه ناهي!“ ص-13

ناول ”سستي ٿيل مهانگي ڪرسي“ گهرن خيالن سان ڀريو پيو آهي، جنهن مان ائين محسوس ٿئي ٿو ته ليکڪ وڏي ادراڪي قوت رکندي باريڪ بيني سان شين کي ڏسي ٿو ۽ انهن جي اڪيل ڪري ٿو.

“ناول جا گھڻا موضوع مشرق ۾ آهن، پر لکڻ جو سلیقو ۽ ٽیکنس مغرب ۾ آهي.” سارتر

ائين ناهي، هاڻي مشرق ۾ به ناول جي ٽیکنس تي نوان تجربا ٿي رهيا آهن ۽ نت نوان تجربا سامهون اچي رهيا آهن، جن تي الڳ لکڻ جي گنجائش آهي، پر هتي چوڻ جو مقصد هي آهي ته سنڌي ۾ هي ٽیکنکي ۽ فکري لحاظ کان الڳ قسم جو ناول لکيو ويو آهي.

جن جو ڪم ڪرسي تي ويهي سوچڻ هوندو آهي. اهي ڪڏهن به عملي ڪم ناهن ڪندا. مهانگين ڪرسين تي وينل افسر شاهيءَ جي فوج ائين ئي ڪرسين تي ويهي سوچي رهي آهي ته بجيت ڪيئن هڙپ ڪجي. ان بابت به ليکڪ مختصر لکي ٿو: “ڪو مقابلي جو امتحان پاس ڪريان ها.” ص-18 هي ناول هڪ نوجوان جي ڪٿا آهي، جيڪو امير ٿيڻ چاهي ٿو. مائٽن کان پيسا به وٺڻ چاهي ٿو، پر وٺي نه ٿو، پوءِ هن کي هڪ دوست ملي ٿو. جنهن جو نانءُ لچمڻ داس وکیل آهي، ان کي هو لچوسڌي ٿو. لچو هن کي امير ٿيڻ، دنيا گهمڻ، دنيا جي هر عورت کي چمڻ ۽ دنيا جو هر شاندار شراب پيئڻ جا موقعا حاصل ڪرڻ جي لاءِ صلاح ڏئي ٿو.

مون گھڻي وقت کان سنڌي افسانوي ادب پڙهندي، هڪ ڳالهه نوت ڪئي آهي ته، ناول ۽ ڪهاڻين ۾ مک ڪردار اديب/ليکڪ هوندو آهي. هن ناول ۾ مک ڪردار ليکڪ آهي، يا چوي ٿو ته آئون ڪهاڻيڪار ٿيندس. هر سنڌي ناول جو هيرو ليکڪ آهي، اهو يڪسانيت جي حد آهي. سنڌي ليکڪ پاڻ کان چيني ڪا ڪهاڻي نه ٿو سرجي سگهي.

بي جيڪا ڳالهه مون کي هر ناول يا دنياڻي ناول پڙهندي محسوس ڪئي آهي ته ناول نگار ڪٿي نه ڪٿي ڪٿي جو ذکر ڪري ٿو. سنڌيءَ ۾ ڪٿا

نالي سان الڳ ناول به اچي چڪو آهي. هن ناول ۾ ناول نگار صفحي 21 تي ڪٿي سان ڳنڍي ڪري ڪمال جو لکيو آهي. لکي ٿو: “ڪٿو ته آئون آهيان، حرڪتون تون چوپيو ڪرين؟”

ڏهون باب انتشاري ذهن ۾ ورتل سنڌي نوجوان جي ذهني ڪيفيتن جي وارتا آهي، سنڌي نوجوان جنهن وٽ ڪو سمجهه ۾ نه ايندڙ ڊگ نه آهي، نه ئي ڪا راهه آهي جنهن کي وٺي هو هڪ رخ ۾ هلي سگهي. هو پور پڄاڻيندو رهي ٿو ته آخر هو ڇا ڪري؟

ناول نگار ڪٿي غير منطقي مڪالما به ڪردارن کان چورائي ٿو: جيئن “چوڪري: “آئون مردن کان نفرت ڪندي آهيان.”

مان: “ڇا پوءِ توهان “ڪيري” جو استعمال ڪندا آهيو؟” صفحو 25

منهنجي خيال ۾ اهو جواب درست رخ ۾ نه آهي چوڪري سان نفرت جي ڪارڻ معلوم ڪرڻ کان بعد ڪو جواب ڏجي ها، جنهن ۾ سنجيدگي جو عنصر هجي ها چو ته سموري ناول ۾ سنجيده ڳالهيون ڪيون ويون آهن. هر ناول نگار پنهنجي ناول ۾ پوري دنيا يا ڪائنات کي سمائي انهن تي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ڪافي معاملن کي پنهنجي نقط نظر سان تنقيد به ڪندو آهي. هن ناول ۾ ناول نگار ائين ڪيو آهي پر هو مدلل نموني شين تي تنقيد نه ٿو ڪري نه ئي انهن جا جواز ڇڏي ٿو بس هو اشارو ڪري ٿو. جيئن قومپرست سياست تي طنز به اچل ڏيندي لکي ٿو: “ڪاڏي؟ ڪا سنڌ ۾ قومپرست پارٽي ناهي، مون کي ان جو چيئرمين ڪندين ڇا؟؟” ص-26

ناول نگار جو زاويه نظر به راوي تي سنڌي ناولن جي پيٽ ۾ گهڻو مختلف آهي. اها ئي ته ناول جي خوبي هوندي آهي ۽ ان جي نالي جيان نواب به.

“شاهه جي شاعري ۾ جڏهن سنڌي وڏيري کي ڏسبو ته ”عمر“ جي چونڊ ڪبي، جنهن ظلم ۽ ڏاڍ ڪيو. ”وڏيرو تماچي“ ڪنهن کي نظر نه ايندو، جيڪو چار ڪلهي تي رکي نوري سان گڏ مڇي ماري ٿو هو. يا مرد هميشه، اهي نظر ايندا جيڪي زالن کي ڇڏي، سمنڊ ۾ ڏورانهن علائقن تي پئسي ڪمائڻ جي ڪڍ نڪرندا هئا ۽ زالون سالن جا سال انتظار ڪنديون هيون. پر ”چينسر“ ڪنهن کي ڪونه نظر ايندو، جنهن کي سندس وٺي هڪ سوني هار جي ڪري ڇڏي وئي.“ صفحو 28

هيءَ سوچ ايڪهين صديءَ جي هڪ نوجوان سنڌي ناول نگار جي آهي، جيڪو شين کي ٻين پاسن/پهلون کان ڄاڻي ٿو. ڏٺو وڃي ته عورت جو مظلوم هجڻ يا ڪمزور هجڻ ۾ مرد جو ڪو خاص هٿ ناهي، پر اهو هڪ سماجياتي/تاريخي مرحلو آهي، جنهن ۾ عورت اڄ جتي بيٺي آهي. شين کي ائين به ڏسجي ٿو. يا وليم شيڪسپيئر جيئن چوي ٿو ته: Frailty thy name is woman (بيوفائي تنهنجو نالو عورت آهي) هونئن به بيوفائي رڳي عورت جي کاتي ۾ ناهي، نه ئي مان ان کي ڪا خاص انساني نقص پٺيان ٿو، پر اهو هڪ انساني زندگيءَ جو موڙ آهي؛ جتي هڪ انسان پئي انسان کان الڳ ٿئي ٿو، جنهن ۾ هن جو نه پر حالتن ۽ انساني ڪيفيتن جو به عمل دخل آهي.

اڳتي هلي ناول نويس مارڪس جي نظريي کي غير سنڌي چئي رد ڪري ٿو. هونئن ته مارڪس جو نظريو ڪمال آهي ۽ انساني ترقي جي بقا جو ضامن به آهي. پر ناول نگار هتي بجاءِ آهي ته ”هن وطن جي مسئلن سان تعلق ناهي.“ ص 29

اها به هڪ زميني حقيقت آهي ته هتي جيستائين قومي سوال/تضاد موجود آهي ته طبقاتي سوال ڪئين اٿارجي. ليڪڪ ايڊم سمٽ ۽ مارڪس جي خيالن جا تضاد بيان ته ڪري ٿو پر ان تي ڪلي پنهنجي راءِ نه ٿو ڏيئي. هتي سنڌي ناول نگاري جي حوالي سان سوال اهو به ٿئي ٿو ته ناول شاگردن جي ڪهڙن رجحانن کي هتي ڏيئي يا روڪي ٿو؟ جيئن ڪئمپس ناول پڙهي ورسٽي جا بانولا چوڪرا پنهنون ضرور ٿيڻ چاهين ٿا يا اڻ سڌي طرح ان سنجها ۽ صبا جي ڳولا ۾ رهن ٿا، پيا سڀ مامرا هن جي لاءِ هڪ پاسي تي وڃن ٿا. اها هڪ حقيقت آهي ته الهڙپڻي ۾ رومانس طاري ٿي ويندو آهي پر رڳي رومانس به طبيعت کي هاجيڪاري اثر وجهي ٿو. سماجي/سياسي/ثقافتي/انساني قدر مرجھائجي وڃن ٿا. هي ناول هاڪاري ۽ نوان سوال/رجحان پيدا ڪندڙ ناول به آهي.

هڪ خيال جيڪو سوال به آهي جواب به آهي! ”منهنجو سماج هر مرد کي“ وحشي“ ڪري سڏيندو آهي.“ صفحو 30

اهو واقعي الميو ۽ هڪ نفسياتي رجحان ٿي ويو آهي ته مرد وحشي آهي، رڳو زنا جوئي رشتو جوڙي ٿو عام نفسيات ٿي وئي آهي سنڌي سماج جي، جنهن کي ليڪڪ چٽي ٿو. آئون ان نقطي تي ساڻس سمهت آهيان. هر مرد وحشي ناهي هوندو. خاص ڪري پڙهيو ڪڙهيو مرد.

باب سورھون مذهبي حقيقت بياني کي ظاهر ڪري ٿو. ان ۾ هڪ جملو واه جو آهي: ”دنيا جا سڀ مذهب منهنجا آهن.“ ص-33

مولانا ابوالڪلام آزاد چيو هو ته: ”هڪ زمين ۽ ٻيو ضمير اهي ڪڏهن مذهبي ناهن هوندا.“ اهو سچ آهي ته حساب ڪتاب وٺڻ وقت ضمير مذهب سان نه پر پاڻ سان جوابده هوندو آهي. مذهبي فريبي ۽ ٺڳي کان هتي ضمير

جي آواز ڏي ڌيان ڏيڻ جي گهرج آهي ۽ اهائي هن ناول جي ڪردار جي صلاح به آهي.

سومل جيڪا هن ناول جي ڪهاڻي بيان ڪندڙ هيرو جي هيروئن/محبوبا آهن. آءُ چوندو آهيان، جيئن دنيا جي سڀني انسانن جو رت ڳاڙهو آهي ائين دنيا جي هر نسل/ثقافت سان تعلق رکندڙ محبوبا جي نفسيات به ساڳئي هوندي آهي. توهان وس ڪيو پر ان ۾ عورت جي روايت ايڏي پريل هوندي جو اوهان ڪڍي ڪڍي ٽڪي پوندا. وري سنڌي محبوبائون ته پنهنجو مت پاڻ آهن! ائين هن باب سترنهن ۾ ٽين جنس سان تعلق يا ميل جول جي عڪاسي ڪئي وئي آهي. مون کي ٽين جنس جي انسانن کان نفرت ڪندڙن کان حيوانيت جي ڌپ ايندي آهي. جڏهن هُو پنهنجي محبوبا کي ڪڍڙي سان سنجوڳ جي ڳالهه ڪري ٿو ته هوءَ ان سان تعلق توڙي ڇڏي ٿي. هي اهي ڳالهيون آهن جيڪي TABOO آهن اسان وٽ. ليڪه انهن تي قلم تلوار جيان وهايو آهي. هڪ ڳالهه وڏي مزيدار لڳي ته ڪڍڙي جو هيرو وري ليڪه عمران خان ڏيکاريو آهي.

هر نسل جي عورت جي اڳهاڙي بدن کي ڇهڻ جو خواب ڏسندڙ هن ناول جي ڪهاڻي ٻڌائيندڙ سنڌي نوجوان جي سوچ ۽ سنڌي چوڪري جي سوچ کي بخوبي لکيو آهي جڏهن چوڪري هن کي چوي ٿي ته: “تون پنهنجي گهر کان نڪري ڪيبن تان ڏه روپين جا سگريٽ وٺڻ جي حيثيت نه ٿور ڪين! تون دنيا ڪٿان گهمي سگهندين؟” ص-39

سنڌي چوڪري پلي ڪهڙي به طبقي سان تعلق رکندي هجي، غريب ڇو نه هجي! پر هوءَ پنهنجي عاشق کي ملڪيت جو مھڻو يعني حيثيت ضرور ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪندي آهي ۽ چوڪرو وري بنگلي، ڪرپشن،

گاڏي ۽ سھڻي چوڪري. اھو الميو آھي سنڌي سماج جي ٻن نوجوان نسل جي صنفن جو.

ھڪ لاجواب خيال سان ھو سومل کي پنھنجي زندگيءَ مان ڪڍي ڇڏي ٿو.

“مون کي سڀ کان ويجهو ماڻھو منھنجي خوابن جي پھرين رڪاوٽ آھي.” صفحو-39

ناول جو مک جيڪو ڪھاڻي جو بيان ڪندڙ بہ آھي، ڪڏھن سوچي ٿو تہ ليکڪ ٿئي، ڪڏھن سوچي ٿو تہ ڪيئن کولي، ڪڏھن کيس ملھ پھلوان ٿيڻ جا خيال اچن ٿا، ڪڏھن ڪاروباري ھيراڦيري ڪرڻ جو سوچي ٿو، پوءِ آخر ڪار پير بابا ٿيڻ جو سڄو منصوبو لچمڻ عرف لچو ٺاھي ان تي عمل ڪرائيس ٿو ۽ ھو ڪوڙ بدوڙ ھڻي مرشد ڪامل بڻجي وڃي ٿو ۽ وڏا ٺٽ ٿي وڃن ٿا.

آتم ڪٿائي ناول، سارو ٿين ۽ آتم ڪٿا ۾ فرق ڪرڻ ۾ ڪافي پڙھندڙ منجھي پوندا آھن. خاص ڪري ناول سان اھا ڪار ٿيندي آھي. ھي ناول پڙھندي گھڻن کي اھو لڳندو تہ اھي آتم ڪٿائي ناول ٿا پڙھن يا سارو ٿين پر ناول جي اھاڻي خوبي ھوندي آھي تہ ان کي پڙھندي اھو محسوس ٿئي اھو خود پڙھندڙ سان ٿئي پيو. ھي “سستي ٽيبل، مھانگي ڪرسي” مڪمل ناول آھي.

ناول نگار لکي ٿو تہ: “منھنجو عقيدو آھي تہ عشق ٺھيو ئي انسانن لاءِ آھي، عورت ۽ مرد لاءِ. سو منھنجو عشق عورت کان ٻاھر ويو ئي ڪونہ.”

صفحو-75

هڪ يوناني فلسفي ٿي گذريو آهي، جنهن ۾ ڪنهن به سوال کي پن پاسن کان جاچڻ ۽ دليل ڏيڻ ۽ بحث مباحثي ڪرڻ جي صلاحيت هئي. هن ناول ۾ به ٻنهي پاسن کان هر سوال/خيال کي ڏٺو/پر ڪيو ۽ ڳالهائيو ويو آهي. مٿي جيڪا عشق جي ڳالهه ڪئي آهي ڇا تين جنس (ڪڏڙي/ڪڏڙو) عشق نه ٿا ڪري سگهن. مون ته انهن جي عشق جون گهڻيون ڪهاڻيون سڻيون آهن. هن ۾ مولوي جو ڪردار به دلچسپ ۽ سگهاري نموني چٽيو ويو آهي، ان ۾ ليکڪ جي اک جو ڪمال آهي. شروع ۾ جيڪا منظر ڪشي ڪئي وئي آهي ته ڪرسي آهي، ٽيبل آهي، دنيا جو نقشو آهي ان مان لڳي ٿو ته ڪو سي ايس ايس جي تياري ڪندڙ جوان آهي. بعد ۾ ناول نگار اهو به ڏيکاري ٿو ته ڪهاڻي پڌائيندڙ جي ماءُ غريب آهي ان جو پيءُ به غريب آهي قاتل ڪپڙن کي چٽيون هڻن ٿا. وري ان ئي ڪردار وٽ بائيڪ به آهي مامو ان کي لک رپيا به ڏئي ٿو، هن وٽ واش روم به آهي. هن وٽ هڪ موبائيل به آهي جنهن تي هو ميان خليفا جي وڊيو ڏسي ٿو. اهي ڳالهيون ابهام پيدا ڪن ٿيون. منظرن کي منجهائي وجهن ٿيون ته آخر جيڪو ڪردار آهي ان جو عڪس يا واسطو ڪهڙي طبقي سان آهي.

هڪ ٻئي ڳالهه جيڪا منجهائيندڙ ۽ سمجھ ۾ نه ايندڙ آهي ته ڪردار کي جڏهن لڇو ڪمري ۾ واڙي وڃي ٿو ته تون چاليهه ڏينهن ويهي ڪتاب پڙهجان. ته ڪمري ۾ هن کي گل يعني پوتو به ڏئي وڃي ٿو. گل/پوتي جو ڪمري ۾ سج جي روشني کان سواءِ نسرڻ/اوسرڻ ناممڪن آهي. پر هُو ته ڪمري ۾ ان جي خوشبو به سنگهي ٿو جيڪو ان ٺهڪندڙ آهي.

هڪ ٻئي منظر ۾ ليکڪ ڌراڙ جي منظر ڏيکاري ٿو جيڪو جلال چانڊيي جو ڪلام ڳائيندو اچي ٿو. ليکڪ لکي ٿو ته هن کي ڪلهي ۾ پاڻي جي

بوتل هئي. منهنجي خيال ۾ پاڻي جي بوتل جديد طرز ۾ رهندڙن ماڻهن جو فيشن آهي نه ڪي پهراڙي ۾ رهندڙ ڌراڙي جو، جيڪو ڪلام به جلال جو ڳائي ٿو، خير اها ننڍڙي چڪ چئي سگهجي ٿي. ناول لکڻ وقت باريڪ بيبي سان سڀني شين کي جاچي لکڻو پوي ٿو.

پير ٿي وڃڻ کان پوءِ هو سوچي ٿو: “جنهن دنيا گهمڻ جا مون خواب پئي ڏنا سا دنيا مون هتي اڏي ڇڏي آهي.” صفحو-104

سنڌي سماج، جو ابوجهه سماج آهي، سنڌ جو سماجي تاجي پيتو درگاهي آهي هر ڳوٺ ڳلي ڳلي ۾ درگاهه آهي پير آهن سنڌي ماڻهو ڪيترا پورڙا آهن اهو توهان کي هي ناول پڙهي محسوس ٿيندو ۽ سنڌ ۾ پير هڪ قسم جي انڊسٽري آهن جيڪي ارب ڪرب رپيا ڪمائن ٿا انهن جا نسل ڪائن ٿا. سنڌي سماج ۾ سائنسي سوچ جا بکيا اڏڙي ڇڏيا آهن. ليکڪ چواڻي: “سائنس دنيا ۾ ديوتائن کي شڪست ڏئي ڇڏي آهي ۽ سائنس ديوتائن کي آفريڪا ۽ ايشيا ۾ قيد ڪيو آهي. جتي هو پنهنجي زندگين جا آخري سال گذاريندا.” صفحو-105

وري به ناول نگار جي لفظن ۾ ته “ناڪامي ماڻهو کي ولي ڪريو ڇڏيو.” هو ولي ٿي يا نه ٿئي، پر ناول نگار ٿي ويو آهي، هن پرپور ۽ گهرو ادارڪ رکندڙ ناول لکي ورتو آهي. سنڌي ناولن جي باري ۾ آئون بار بار اهو چوندو رهيو آهيان ته ناول لکي ايديت ضرور ڪرايو ۽ اهائي ڪوت مون کي هن ناول ۾ به لڳي هي ناول هڪ ايڊيٽر ضرور ڏسي ها ته جيڪي غلطيون رهجي ويون آهن اهي هن جي سونهن کي متاثر نه ڪن ها. جيئن ناول، ناوليت ۽ ڊائري ٽن قسمن جا نالا ڏنا ويا آهن هن کي ڪتاب کي، پر منهنجي نظر ۾ هي ناول آهي. آخري ڳالهه هي ته:

جديد سنڌي ناول جو تجزيو: هوش ڀٽي

Samuel Johnson said: 'A writer only begins a book. A reader finishes it.'

سو جتوئي ڪامران هي ڪتاب جيڪو ناول آهي شروع ڪيو ۽ مون
ان کي وڌو چس وٺي پورو ڪيو.

جواب جي ڳولا ۾ ڪبوتر

(ناول “ڪبوتر جواب ڳولي ٿو” جو تنقيدي جائزو)

2021ع سال ۾ سنڌي ۾ اهڙا ناول آيا. جن ۾ ڪردار جانور آهن. جيئن ڪتا ۽ نئون ماڻهو ناول.

ڪتا ناول ۾ مک ڪردار راڪو ڪتو هو ۽ نئون ماڻهو ناول جيڪو حيدر دريا جو لکيل آهي. ان ۾ ڪوليون، شينهن، بگهڙ ۽ گيندو پيا ڪردار آهن. پر ان ۾ مک ڪردار ناني ڪولي جو آهي. ائين ئي 2022ع ۾ هڪ ٻيو ناول ڪبوتر جواب ڳولي ٿو. انور ڪليم جو پڌرو ٿيو هو. جنهن ۾ مک ڪردار ڪبوتر جو آهي. جنهن تي خيال آرائي ڪريون ٿا.

هيءُ ناول پڙهي اهو محسوس ٿئي ٿو ته انور ڪليم جو تنقيدي شعور اعليٰ پايي جو آهي ۽ هوشين کي وڏي گهري اک سان پروڙي ۽ پرکي ٿو. سندس فڪري خيال آرائي به اوچي پد جي آهي. هُو سياسي طور به پختو آهي.

سنڌي ٻوليءَ منجهه اڳ ۾ علامتي Allegorical ناول لکيا ويا آهن. اردو ۽ ٻين ٻولين خاص ڪري انگريزيءَ ۾ علامتي ناول به موجود ۽ مشهور آهن. جيئن اينمل فارم، لارڊس آف فلائيز، پلگرمز پروگريس. انور ڪليم جي هيءُ ناول Allegorical ۽ Symbollic آهي. جنهن ۾ علامتي انداز ۾ جاندارن کي ڪردار بڻائي انساني سماج ۾ ٿيندڙ بي انصافين ۽ بي حسيءَ جي منظر کشي ڪئي وئي آهي.

هن ناول جي شروعات ڪبوترن جي ميڙاڪي کان ٿئي ٿي. جتي هڪ ڪبوتر سوال اٿاريو آهي ته ”ڪبوتر مشڪل وقت اچڻ تي اڪيون بند ڪندا آهن... ڇو؟“ هن باب جو عنوان به سوال آهي. ناول جو پلاٽ منهنجي خيال ۾ ان سوال جي پٺيان انساني حيات جي ائبسرڊٽي آهي. جنهن کي ليکڪ بنياد بڻائي پورو ماحول چٽيو آهي ۽ ان ۾ هن وجودي بحران ۽ حياتي جي بي رحم وارتا کي به عڪس بند ڪيو آهي.

ليکڪ سوال کان هتي وڃي ٿو ۽ وچ ۾ ٻيون ڳالهيون ڪڍي اچي ٿو ۽ وري آخري باب ۾ ان سوال جي نقطي تي اچي ٿو. پٺيان ٿو ته متان منهنجي ڪم عقلي هجي ۽ توهي جو هن ناول جا ڪردار علامتي ۽ جانور آهن پر ليکڪ اڻ سڌي طرح انساني سماج ۽ انهن جي روين تي تنقيد ڪري ٿو. ناول جي پٺئين باب جو عنوان ”ڪبوتر جواب جي ڳولا ۾“ آهي. ميڙاڪي مان اڏامي ڪبوتر هڪ سسي ڪٽيل ماڻهو سان ملي ٿو. جنهن کي هڪ امير ماڻهو گاڏي چاڙهي هئي.

اڪانامي آف ورڊس وارو اصطلاح جديديت واري لاڙي ۾ استعمال ٿيندو آهي. شاعريءَ لاءِ مقرر ڪيل معيار جو مطلب اهو آهي ته ”شاعريءَ ۾ اوترا لفظ استعمال ڪجن جيترن لفظن جي ضرورت آهي.“ اهڙي نموني نه رڳو نظم پر ادب جي ٻين صنفن ۾ به جديد ادب ۾ لفظن جي بچت واري اصطلاح کي ڪتب آندو وڃي. جنهن سان تخليق وڌ ۾ وڌ دلچسپ، پائڪ جي ڌيان جو سبب بڻجندي ۽ سگهاري به ٿيندي.

اٺين هن باب ۾ غير ضروري لفظن جو واهيو آهي؛
پيٽڪي جهڙي آواز ۾ چوڻ لڳو: ص. 23 (پيٽڪڻ لڳو)

. جيڪو اڪيلو اتي پसार ڪرڻ واري انداز ۾ گهمي رهيو هو. ص. 20.
(جيڪو اتي اڪيلو پसार ڪري رهيو هو.
. ساڻس گڏ ص. 27 (ساڻس)
. اهو سڀ ڪجهه تنهنجي مٿان ٿي گذريو آهي. ص. 25 (اهو سڀ
توسان ٿيو آهي).
. هي اسين. (هئاسين) هيا. (هئا) هيائين (هئائين) ۽ ڪجهه ٻيون اهڙيون
چڪون آهن.

منڍي ڪٽيل ماڻهو جي المناڪ فردي سور کي اجتماعي ڪري واه جو
پيش ڪيو ويو آهي. جنهن تي ليکڪ کي آفرين هجي. ليکڪ پنهنجي
شعوري سگهه انوسار اهو بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته جيڪي
نجي مسئلا آهن اصل ۾ اهي ئي اجتماعي آهن. ان ڪري اسان سڀ هڪ
ٻئي جي مامرن ۽ پاڻ تي دارومدار رکون ٿا.
هن باب ۾ بحث طلب ڳالهه هي آهي: “ناڪام نسل جي هڪ نشاني اها به
آهي ته هو حد کان وڌيڪ ماضي پرست هوندو آهي. جڏهن ته هر نسل جا
پنهنجا مسئلا، پنهنجا خواب هوندا آهن. نئين نسل کي ماضيءَ جي
ڪرنڊڙ پيٽن کي بچائڻ بدران پنهنجي طاقت ايندڙ وقت کي بهتر
استعمال ڪرڻ تي لڳائڻ ڪپي.” ص. 26

هتي ليکڪ موهن جي دڙي جي ڪرنڊڙ پيٽن بچائڻ تي تنقيد ڪري ٿو.
ڏٺو وڃي ته اهو به صرف شعور وند ماڻهن ئي ان جي بچاءَ ۾ آواز اٿارين ٿا.
باقي سرڪار ته ان ڪا به دلچسپي نه ٿي وٺي. اهو درست آهي ته اڄ جڏهن
سموري دنيا ۾ مشيني انقلاب اچي ويو آهي ۽ سڀ ڪجهه ڊجٽلائيزڊ ٿي

چڪو آهي. اتي رڳو موهن جي دڙي جي تهذيب تي پاڙڻ پورائي جي پل تي هوندي. نئين سنڌ جا نوان چئلينجز آهن.

باب فل فراءِ هاءِ فراءِ: سنڌ ئي نه پر پورو ملڪ پاڪستان پوليس استيت بڻيل آهي. قانون نالي ڪا شيءِ اسان جي سماج ۾ نه رهي آهي. جنهن کي هر عام خاص ۽ اسين تخليقڪار ته ذهني ڪوفت ۾ سُن ٿي وڃن ٿا. ليڪه اهڙو سڄو منظر نامو هن باب ۾ چٽيو آهي، اهو دل دهلائيندڙ آهي. نصيحت جا ڪٿا: هن باب جو نالو ۽ ترتيب ٿوري ناصحانه لڳي ۽ ليڪه هتي ڇا ته ڳالهيون چٽي ٿو جو چئي بس ڪر.

هوروشن ڪردار واتان چئي ٿو ته ”ڇا بنا مذهبي لاڳاپي سماجي طبقي جي ڪنهن به وابستگي کان سواءِ ڇا نيڪي نه ٿي سگهندي ڇا انهن بنا اسان ٿي ڪري انسانيت جي خدمت نه ٿي ڪري سگهجي.“

پنجون باب ڪاميابي جو اسم اعظم:

منهنجو هميشه اهو خيال رهيو آهي ته جيئن سچ کي طئي نه ٿو ڪري سگهجي ڪڏهن ۽ ڪهڙو سمي آهي ائين ڪاميابي جي وصف ڪرڻ به گهڻي ڏکي ٿيندي. ڇو ته هڪڙا چون آخرت ۾ ڪاميابي هڪڙا چون هن دنيا ۾، ڪن کي ڪار حاصل ڪرڻ ڪاميابي نظر اچي، پر ڪاميابي ڇا آهي ان جا مان ڀاپا مڪمل ٿي ئي نه ٿا سگهن. جديد دؤر جو ماڻهو ڪهڙي قسم جي ڪاميابي جي فريب ۾ ورتل آهي ان کي ليڪه فڪري انداز ۾ پيش ڪيو آهي.

ليڪه جي فڪري باليدگي هن مان پر کي سگهجي ٿي:

“جيڪڏهن اوهان کي ڪو مسلسل بيڪار، ناڪاره چوندو رهي ته توهان مان ڪجهه ڪرڻ جو شوق ۽ صلاحيت واقعي به نڪري ويندي.” ص

62.

هونئن ته ادب سماج جي تنقيد آهي، پڙهندا ۽ پڙهيندا رهيا آهيون پر ناول سماج جي نفسياتي تنقيد آهي. انور ڪليم سنڌي سماج جي نفسيات جي نبض تي هٿ رکي هي ناول لکيو آهي، مختصر ۽ پراثر. جيئن چوي ٿو:

“يا ڪٿي ائين چئجي ته جنهن ملڪ ۾ اسڪول ۽ درسگاهون گهٽ هونديون آهن ان ملڪ ۾ پير خانقاهون گهڻيون هونديون آهن.” ص. 63

ساڳئي صفحي تي لکي ٿو:

“تو کي خبر ناهي... جن ملڪن ۾ ٻارن لاءِ اسڪول گهٽ هوندا آهن، ان ملڪ ۾ ٻارن جي قومي وندر ڪتن کي سڄو ڏينهن پٿر هڻڻ ۽ ڊڪائڻ هوندو آهي.” ص. 63

تعليمي شرح گهٽ هجڻ ڪري جيڪي شيون اسان جو ڪلچر بڻجي ويون آهن. انهن تي ليکڪ طنز ڪري ٿو ۽ علمي فڪري نوع ۾. باب ڇهون ڪتا ۽ شيرواني جي نانءُ سان آهي. “ڪتا” استعاري جو استعمال سنڌي ادب ۾ گهڻو تصور سول ميمٽ استعمال ڪيو آهي ۽ هن جو پورو ناول ان نالي سان اچي چڪو آهي. پر هن ٻين ناولن ۾ به “ڪتا” وارو استعارو بار بار استعمال ڪيو آهي. سنڌي ۾ ڪتا ناول اچڻ کان پوءِ ڪافي ليکڪن کي اهو ڪتا لفظ مختلف معنائن ۾ استعمال ڪندي پڙهيو اٿم ۽ هن ناول جو هي باب به ان جو تسلسل آهي.

ليکڪ 64 صفحي تي لکيو آهي ته: “جتي تعليم آهي اتي ڪتن کي اعليٰ اسٽيٽس جي نشاني سمجهيو ويندو آهي. مطلب ته ڪنهن معاشري جي باري ۾ ڪو اندازو لڳائڻو هجي اهو ڏس اتي ڪتن سان ورتاءُ ڪيئن آهي.” ص. 64

ڪتي کي اعليٰ اسٽيٽس جي نشاني نه پر آڪسيٽوسن ڪيميڪل خوشي جا هارمون وادائڻ جو طريقو آهي. جانور پالڻ سان يا انهن سان پيار ڪرڻ سان آڪسيٽوسن وڌندو آهي. اسان وٽ جتي سنڌي سماج ۾ سماجي لڳ لاڳاپي ختم ٿيندو پيو وڃي. ان ڪري اهو سڀ ڪرڻو ٿو پوي ۽ اولهه ۾ ته ڪڏهڪو سوشلائيزنگ ختم ٿي چڪي آهي. ان ڪري اتان جا ماڻهو جانور پالڻ ٿا. ائين اسان وٽ به ڪيترائي سنڌي اديب جانور پالڻ ٿا ۽ سماجي ڳانڍاپي کان پري آهن. انهن جا نالا نه ٿا لکون. باقي سوشل ميڊيا تي انهن جون تصويرون پيل آهن.

ڪيترائي سنڌي ناول پڙهڻ جي لاءِ ميسر هوندا آهن. انهن ۾ رومانوي يا سماجي روين جي انساني نفسيات جو ادراڪ يا بحث ته موجود هوندو آهي پر سياسي تنقيد بنهه مشڪل هوندي آهي. اڻ ڌريائپ جو اصطلاح هونئن ته مڪمل سياسي اصطلاح آهي ان جو مطلب جنگ کان نفرت ۽ بينڪيت کان چڙ آهي. سنڌ ۾ اڻ ڌريائپ معنا خود غرضي آهي ۽ پ پ پ جي پاسي بيهڻ آهي. پر انور ڪليم اهڙي تنقيد هن ناول ۾ ڪري ٿو، جنهن کي ساراهجي ٿو:

“دعا کان پوءِ مون ڏٺو ته منهنجو ڀُڄ بلڪل سڌو ٿي چڪو هو. مون واپسي لاءِ ان رنگ پرنگي جهنڊي کي ڏاڍو ڳوليو پر هو لائي ڪٿي غائب ٿي چڪو هو.” ص. 65

ليکڪ مٿئين پيرا ۾ پ پ جي جھنڊي جي ڳالهه ڪري ٿو. اهڙي ساڳي ڳالهه ناول نگار 68 صفحي تي به ڪئي آهي. مختصر ناولن ۾ ساڳين ڳالهين، لفظن کي ورجائڻ جي گنجائش ناهي هوندي.

ليکڪ سان مذڪر ۽ مؤنث جو معاملو به آهي. هُو مؤنث لفظن کي مذڪر ۽ مذڪر لفظن کي مؤنث ڪري لکي ويو آهي.

جيئن: ”جتان جي مخلوق سڪون سان وقت گذاري رهيو هوندو.“ ص. 68
ٻيو ناول نگار تڪڙ کي تڪڙي ڪري بار بار لکيو آهي. تڪڙي وارو تڪرار ”پاڇو ڳالهائي ٿو“ واري باب ۾ آهي، جيڪو ايديت ٿيڻ گهرجي. ڪتا ۽ شيرواني جو سڄو باب پ پ جي ناقص ۽ هٿ ڌرمي واري وڌيڪي سياست تي چٽي تنقيد آهي. اهو ليکڪ جي بي باڪي جو ڪمال آهي.

”مون کي ڪنهن مان به وفاداريءَ جي اميد ناهي. توهان مان اڪثريت انهن جي آهي. جيڪي ڪئي ٿولا مٿائي مون تائين پهتا آهن، مان وفاداريءَ جي اميد رکڻ وارن بيوقوفن مان هجان ها ته اڄ توهان جهڙن کي شيروانيون پارائي راج ڪرڻ لائق نه بڻايان ها، پر پاڻ پين کان توهان وانگر شيرواني وٺڻ لاءِ ڪنڌ جهڪائي بيٺو هجان ها...!“ ص. 72

هن ٽڪري ۾ پ پ جي لوٽن جي ڪهاڻي ۽ پ پ جي سموري سياسي ڪريم ۽ دانشور طبقي کي ڪسي ڪرڻ جو خوب بيان آهي، جو افسانوي هوندي به حقيقي آهي.

ڪارل مينهم موجب: ”نظريو ڪنهن ليکڪ جي سماجي موقف جو اظهار هوندو آهي.“ ائين انور ڪليم جو نظريو سماجي اوڻاين ۽ ڪوڙهه وتل روين جو پختو ۽ اجهل اپتار آهي.

ڪتا ۽ شير واني جي باب تي ڳالهائڻ جي پڄاڻي هن باب جي ڪلاسڪ مڪالمي سان ٿا ڪريون ته ”سڌو انسان ۽ سڌي پُڄ وارو ڪٽو ڪنهن ڪم جا ناهن هوندا.“ ص. 73

ناول جو آخري باب ”پاڇو ڳالهائي ٿو“ آهي. جنهن ۾ ڪبوتر جي سوال جو جواب آهي.

هن باب ۾ جيڪا شيءِ هر هر مون کي ٽڪائي رهي هئي (اڏام ڪري رهيو هو) ان کي سادو ڪري هيئن به لکي پيو سگهجي. (اڏامي رهيو هو) ناول نويس ڪافي لفظ هر پيرا ۾ ورجايو آهي. ان جي جاءِ تي پيو ڪو لفظ به اچي پئي سگهيو. ان سان سلاست برقرار رهي ها.

انور ڪليم جو ”ڪبوتر جواب ڳولي ٿو“ ناول ۾ اسلوب ۽ انداز بيان، فڪري سگهه نمايان ۽ دل ۾ پيهي ويندڙ آهي. ناول جو اسلوب ۽ مڪالمو هجڻ به اهڙو گهرجي. انساني فطرت ۽ نفسيات جو ڇا ته ناول نگار تجزيو ڪيو آهي توهان به پڙهي ڏسو:

”انسان، ڏلتن، ٽڪليفن جي باوجود وري جنم وٺڻ جو خواهشمند... اولاد جي صورت ۾... قبر جي صورت ۾ پنهنجي نشاني، پنهنجي موجودگيءَ جي نشاني ڇڏي وڃڻ جو خواهش مند...!“ ص. 90

يا وري:

”انسان رشتن، ناتن ۽ تعلقات جو ايترو عادي ٿي ويندو آهي، جو مرڻ کان پوءِ به چاهيندو آهي ته سندس قبر به ٻين عزيزن، رشتي دارن يا سندن چاهيندڙن جي ڀرسان هجي!“ ص. 92

اها ته انسان جي فطرت آهي ته هُو رشتن کان سواءِ رهي ناهي سگهندو ۽ سڄائي به آهي. پر اڄوڪي سماج ۾ رشتن جو زوال اچي چڪو آهي.

ناول نگار لکي ٿو:

“ڪجهه فلسفياڻا جملا ذهني عياشي کان سواءِ ڪجهه به ناهن هوندا.”
متئين ڳالهه سان آئون سميت نه آهيان. ڇو جو فلسفو يا فلسفياڻو
ڊسڪورس اسان کي سنئين دڳ لائيندو آهي ۽ فلسفو سڀني علمن جو
خلقيندڙ به آهي اهو ذهني عياشي ڪئين ٿيندو.
انور ڪليم جي لکڻي ۾ تجسس، جاسوسي ۽ مبهمتا آهي. جيڪا هن
جي پنهنجي تخليق آهي ۽ هن جي لکڻي کي سگهارو به ڪري ٿي.

پریتیم هڪ جامد ڪردار....

(ناول ”پریتیم“ تي تنقيدي نظر)

سنڌي ٻوليءَ جي مایہ ناز ناول نگار رسول میمن پنهنجي ناول لکڻ بابت هڪ انٽرویو ۾ چيو آهي ته ”هاڻي جيڪا مون ڪهاڻي لکي نه... اها لکڻ جي Practise ڪئي، ته جيئن منهنجو Tempo يا رڌم جيڪو آهي، اهو ئي ۽ مان ناول لکي سگهان.“ (انٽرویو امر اقبال)

ناول لکڻ لاءِ هڪ پوري زندگي گهرجي ٿي. ائين رسول میمن ناول لکڻ جي لاءِ پهريان ڪهاڻيون لکيون. اسیر امتیاز بنیادی طور شاعر آهي، ناول سندس پهريون تجربو آهي. هن ڪڏهن ڪهاڻيون به نه لکيون آهن. ضروري ناهي ته ڪهاڻيڪار ئي ناول لکي سگهي ٿو ۽ شاعر ناول نه ٿو لکي سگهي، دنيا ئي اديبن جا پروفائيل ڏسون ٿا ته شاعري، ڪهاڻيون ۽ ناولن جا هڪ کان وڌيڪ ڪتاب لکيل آهن. ان سڄي پس منظر ۾ هڪ ڳالهه جيڪا اسیر امتیاز جي لاءِ ڪتڪي ٿي. اها هن جي ناول کي سنوارڻ ۾ محنت نه ڪئي آهي. پریتیم ناول ۾ کوڙ سارا لوازمات آهن، جيڪي پورا ناهن. جن جو ذڪر اڳتي ايندو.

پریتیم هڪ سياسي ماڻهو آهي، ايترو پڙهيل به ڪونهي، پر سياسي جلسن ۾ ويندڙ آهي. هو جنهن عورت لاليءَ سان شادي ڪري ٿو. اها اڳ ۾ ئي ٻارن ٻچن جي ماءُ آهي ۽ ڪنهن وڏيري کان قرض ڪنيل اٿس. اها مائي قرض لاهڻ لاءِ ان وڏيري وٽ ڦاسي ٿي ته پریتیم به ان سان باندي بڻايو وڃي ٿو. وڏيرو هنن کي باندي بڻائي قيد ڪري ڇڏي ٿو. پوءِ اتي اهي چارئي ماڻهو پریتیم، یار محمد، لالي ۽ ان جون ڌيئون نجی قيدخاني ۾ ڪم ڪن ٿا پر ڪهڙو ڪم ڪن ٿا ۽ ڇا جي قيد ڪيا وڃن ٿا. مائي قرض چو

ورتو؟ مائي جو وڏيري سان ڪهڙو ناتو هو؟ وڏيري ڪهڙي بنياد تي قرض ڏنو؟ اهڙو ڪجهه واضح نه ڪيو ويو آهي.

پريتم ۽ سندس ڪمڊل بناڊي بناڻڻ کان پوءِ وڏيرو پنهنجي ڌيءَ کي انهن مٿان چوڪيدار بڻائي ٿو. پر ڪمدار قادو به هنن تي پهرو ڏيندو رهي ٿو ۽ انهن تي تشدد به ڪري ٿو. مسرت کي باندنن تي اک رکڻ جي لاءِ رکيو ويو آهي پر هوءَ پريتم ۽ سندس خاندان کي رحم جوڳي نگاهه سان ڏسي ٿي ۽ پريتم سان پريت به ڪري ٿي پر پريتم ڪا به دلچسپي نه ٿو وٺي. پريتم جون ڌيئرو جيڪي هن جي زال لاليءَ جي اڳين مڙس مان آهن. لاليءَ جي اڳين مڙس جو به ڪو اتو پتو ناهي. هڪ ڌيءَ کي پيت ٿي وڃي ٿو، ان کي ٻار به ٿئي ٿو. ٻئي چوڪري جوان ڄمار آهي ۽ وڏي ڌيءَ خودڪشي ڪري ٿي. پريتم جي زال به اڳتي هلي ڪاري ڪامڻ ۽ شگر جي بيمارين ۾ مري وڃي ٿي. هن جي وڏيءَ ڌيءَ حوري جو ٻار به حويلي ۾ استري جي ڪليل تار ۾ وات وجهڻ سان مري وڃي ٿو. هن جي ننڍي ڌيءَ وڏيري جي ڌيءَ مسرت سان حويلي ۾ رهي ٿي. پريتم ڪٿي ۽ ڪيئن قيد آهي اهڙو ڪو به منظر پيش نه ڪيو ويو آهي. جنهن مان نظر اچي ته هو ڪيئن قيد ٿيل آهي.

ناول جو ٿيم وڏيرا شاهي ۽ نجي قيدخانن بابت آهي. ليڪڪ ان تي وڌيڪ گهرائي سان ڪم نه ڪيو آهي. ڪردار نگاري ۾ به هومار ڪائي ويو آهي.

وڏيرو يار محمد بنا ٻڌائڻ جي پنهنجي ڌيءَ مسرت کي اسلام آباد وٺي وڃي چئي ٿو جڏهن هوءَ پريتم سان قيد مان ڀڄي وڃڻ جو منصوبو ناهي ٿي. وڏيرو پريتم جي ڌيءَ کي به اسلام آباد ڪڍي وڃي ٿو ۽ ان ۾ هن جون

اکیون هونديون آهن ۽ اتي هن سان نکاح ڪري ٿو ۽ مسرت جي پنهنجي پائتي سان شادي ڪرائي ڇڏي ٿو. ان جي باوجود به مسرت اسلام آباد مان پڇي ٿي ۽ هيڏانهن پريتم جيل مان پڇي ڪراچي ۽ پھچي ٿو جتي هو ملن ٿا ۽ اتي ئي مسرت جون محبتون ۽ نوان خواب ميلاپت ٿي وڃن ٿا. جڏهن پريتم هن کي ٻڌائي ٿو ته منهنجو خاص عضو وڌيري وڌائي ڇڏيو آهي.

بي مھاپاري لڙائي کان پوءِ گڏيل قومن انساني حقن جو عالمي پڌرنامو شايع ڪيو ويو. ان ۾ هڪ حق اهو به آهي ته ”هر ماڻهو کي ڪنهن به ملڪ مان جنهن ۾ هن جو پنهنجو ملڪ به شامل آهي ٻاهر وڃڻ ۽ پنهنجي ملڪ ۾ واپس اچڻ جو حق حاصل آهي.“

ٻين لفظن ۾ هيئن چئون ٿا ته انسان جي چرپر تي پابندي هڻڻ اخلاقي طور غلط آهي. هي ناول اسان جي حقن جي استحصال ۽ غضب ٿيڻ جي ڪهاڻي آهي. جنهن ۾ انسانن سان جانورن جو ورتاءُ ڪيو ويو آهي. ليکڪ اهو بيان ڪيو آهي. ليکڪ پنهنجي پارن ۾ لکي ٿو ته ”ناول جي ڪهاڻي حقيقت تي ٻڌل آهي.“ ص 16

پريتم ناول براه راست سڌو سئون Direct Epic ۾ لکيل آهي. جنهن ۾ ناول نگار مورخ وانگي واقعن کي بيان ڪندو آهي. ان جي باوجود به ناول نگار ڪردارن ۽ واقعن ۾ موجود هوندو آهي.

ناول ۾ ڪردار نگاري بڻيادي اهميت رکندي آهي ۽ منظر نگاري اتفاقن هوندي آهي. هن ناول ۾ منظر چٽا ناهن. جيئن ناول جو منڍ ئي اڻ گهڙيو ۽ اوچتو محسوس ٿئي ٿو.

سنڌي ناولن جي اڪثر ڇا پر هن ناول ۾ هي لفظ پڙهيا آهن:

“هي ناول هڪ ئي ويهڪ ۾ پڙهي سگهجي ٿو ۽ هڪ ڀيرو پڙهجي ويندو آهي.” اهڙي گول مول ۽ روايتي ڳالهه هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکيل آهي.

سنڌي ناول ۾ ايڊيٽنگ جي وڏي ڪوت آهي، جنهن لاءِ آئون بار بار لکندو رهيو آهيان. هن ناول جو ليکڪ به هڪ ايڊيٽر ۽ نقاد آهي. پوءِ به هن کي بنيادي ۽ اهم ايڊيٽنگس نه ڪيون آهن. جيڪو نهايت ئي افسوس ناک ۽ ان پروفيشنل عمل آهي. جهڙوڪ: اڌ دم، سڄي دم ۽ واک جون نشانيون به نه ڏنل آهن. مٿان وري لفظن جو ورجاءُ پڙهندڙ کي ڏاڍو تنگ ڪري ٿو ۽ منجهائي وجهي ٿو. جن جا مثال هتي ضرور ڏبا. ناول ڇپائڻ کان اڳ ۾ بار بار ايڊٽ ڪرڻ جي تصنيف آهي. پر هي ناول مون کي موبائيل تي ڪمپوز ڪري ڪمپيوٽر ۾ لاهي ڇپايل آهي.

ناول جا ڪردار پريتم، لالي، وڏيرويار محمد، حوري، موتي، مسرت ۽ ڪمدار قادوانهن جي مصوري ۾ ليکڪ جا رنگ ڇڏا آهن. ڪنهن به ادبي تخليق جي سرجڻ جي لاءِ لفظ اهم مسئلو آهن پر هن ناول ۾ ليکڪ لفظ جڻ ڀرتي ڪيا آهن ۽ لفظن جو رچاءُ ٿورو دلچسپ هجڻ گهرجي. ليکڪ جا هڪ ڀيرا گراف ۾ ورجايل جملا:

(“اهو خوبصورت فلسفو مسرت به ٻڌي رهي هئي. پريتم اهڙي ادائينگي ويتر مسرت کي پنهنجي ويجهو آڻڻ جو ڪم سرانجام ڏئي رهي هئي، مسرت به بيهي رهي ۽ هن لاليءَ ۽ پريتم جي گفتگو کي دل سان ٻڌڻ پسند ڪيو هو. لاليءَ، پريتم سان جو مخاطب ٿيڻ لڳي ته مسرت به پنهنجو غور انهن طرف ڪيو.) ص - 34

متئين پير اگراف ۾ مسرت جي جي ٻڌڻ جي ڳالهه کي تي دفعا ورجايو ويو آهي. اهڙا الاهي سارا ٽڪرا هن ناول ۾ آهن جن ۾ لفظن جو ايترو ته ورجاءُ آهي جو ماڻهو پڙهي پڙهي تنگ ٿو ٿي پوي.

وري هي ڏسو: (پريتم پاسو ورائي هڪ نهار پنهنجي گهرواري کي ڏٺو، جنهن جون اکيون کليل هيون، پريتم کليل اکين سان پنهنجي گهرواري کي ڏٺو.) ص 35

ڪهڙي ڳالهه تان ڳوٺاڻن کي قيد ڪيو ويو آهي، اهو چتو ڪونهي! جيڪڏهن قرض ڏنو ويو آهي ته اهو قرض ڇا جو ۽ ان جو پسمنظر ڪونهي!! ڪردار اوچتا آهن انهن جو به تعارف خاص ناهي! جيئن نوريءَ جو ڪردار. ناول جي شروعات جي به خبر ئي نه ٿي پوي ته ڪيئن ٿئي ٿو ۽ هڪ ماڻهو بس ڳالهائڻ شروع ڪري ٿو ان جو ڪو اڳ پٺ يا بيهڪ ناول نگار نه ناهي آهي. فلسفي جو لفظ استعمال بيجا آهي. هڪ اڌ سياسي ماڻهو جيڪو قيد آهي اهو عام رواجي ڳالهيون ڪري ٿو ته ان کي مسرت فلاسافر ٿي سمجهي. جڏهن ته مسرت فلسفي/فلاسافر جي ڳر کان واقف ئي ناهي.

مسرت پريتم کان پڇي ٿي ته ڇا ٿيو ته پريتم مان مان ۾ لڳي وڃي ٿو. لفظ اصليت به ليکڪ ائين استعمال ڪيو آهي جو معنيٰ جي خبر ئي نه ٿي پوي ته هاڪاري آهي يا ناڪاري.

پريتم هڪ جاءِ تي لاليءَ کي ڏاڍي هاڪاري خيال واري ڳالهه ڪري ٿو جو ان جي سوچ تي پيار اچي ٿو:

“ها لالي هي پهريون ڀيرو تاريخ ۾ ٻار چمندو جيڪو پنهنجو نه هوندي به، پنهنجو ڪنداسين، معاشري جا اڪثر ماڻهو ته اهڙي ٻار کي حرامي

چوندا آهن ۽ جنهن عورت جي ڪڪ ۾ اهڙو نامعلوم پار جڏهن پلجڻ لڳندو آهي. ”ص-52

ناول نگار لکي ٿو ته ”پرستم جي اکين تي ڪڏهن ڪڏهن پتي ٻڌي هڪ ٻنيءَ جي ٽڪري کان ٻنيءَ جي ٻي ٽڪري تائين سندس موڪليو ويندو هو ۽ اڪثر پير ۾ زنجير پيل هوندي هئي.“ ص-58

وري ٻي هنڌ لکي ٿو ته ”گهر جي ماحول ۾ سواءِ اداسي جي هاڻي ٻيو هيوبه ڇا؟“ ص-59

اهو ڪهڙو جيل آهي جيڪو پرستم کي هڪ ٽڪري کان ٻئي تائين پتي ٻڌي وٺي وڃي ٿو. وري ڪير ڏسي نه ٿو سگهي. ٻني ۽ حويلي ايڏو پري آهن يا ايڏو نامعلوم علائقو آهي. ليڪڪ ڪنهن به طرح تزيباني کان ڪم نه ورتو آهي. منظر منجهيل ۽ واضح ناهن. وري باندي آهن ته گهر ڪنهن جو ۽ ڪٿان جو.

ليڪڪ ڪردارن جا نالا بار بار ورجائي ٿو. تقريبن هر ست ۾ نالو آهي. ان سان گڏ پڙهڻ جي رواني ۾ مزو نه ٿورهي.

پرستم جي زال وڏيري جي ظلم ڪري باندي بڻجي وڃي ٿي هن جي ڏي خودڪشي ڪري ڇڏي ٿي پر پرستم وٽ وڏيري لاءِ نفرت پيدا نه ٿي ٿئي، پوءِ به هٿ ٻڌيون هن جي اڳيان بيٺو آهي.

مسرت پرستم جي پٺيان پيل آهي ۽ پرستم اشارن ئي اشارن ۾ ڪپيل خاص عضوي جي ڳالهه ڪري وڃي ٿو ۽ ناول نگار به اها ڳالهه فنائيتي نموني رکي آهي:

”بندوق جي فائر جهڙي چرڪائيندڙ چوڪريءَ هاڻ منهنجي جان ڇڏ، ڪپيل ڪاني ۾ رس ڳولڻ جي آس ۾ چوڻي، پنهنجو سج لاهين.“ ص-89

پوري ناول ۾ پريتم هڪ جامد ڪردار طور سامهون اچي ٿو ۽ هن ۾ بغاوتي عنصر ڀرڻ واري به مسرت آهي. جيڪا هن کي اتان ڀڄڻ تي مجبور ڪري ٿي باقي پريتم جي ڪردار ۾ حالتن آهر تبديل ٿيڻ جي سگهه ناهي ۽ هو بار بار مايوسي جون ڳالهيون ڪري ٿو.

جئين صفحي 96 تي هو چوي ٿو: “مسرت مان هن حال ۾ به مطمئن ناهيان، بلا جي زهر جهڙي زندگي کان بهتر موت پانين ٿو، ڪٿان ڪو زهر آڻي ڏينم ته ڪائي مري وڃان، هاڻ هن دنيا ۾ پل پل جي پريشاني ۾ ساهه ٿو منجهي.”

مسرت به سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته ليکڪ کي شايد ياد نه رهيو آهي ته هو ڪردارن کان ڪرائڻ ڇا ٿو گهري. مسرت پريتم کي ڀڄي وڃڻ جي به صلاح ڏئي ٿي ۽ وري هيئن به چئي ٿي:

“مون بابا کي پنهنجي رهائي جي باري ۾ چئي ڇڏيو آهي، ڪجهه ئي ڏينهن ۾ تنهنجي رهائي ٿي ويندي، پوءِ ته آزاديءَ سان پنهنجي زندگي گذاري پنهنجو پاڻ کي وڪرڻ کان بچائيندي نه.” ص-99

سموري ناول ۾ پريتم ستو ڀيرو آهي. مسرت اچي ٿي وري وڃي ٿي. پريتم اتي ٿو ويهي ٿو عجيب جملا ۽ اٺ ويهه ۽ ننڊ جاڳ کان سواءِ ڪي ٻيون ڳالهيون ٿين ئي نه ٿيون.

پريتم ڪردار جو ڀيرو وڏو ۾ وڏو نقص اهو آهي ته هن جي پيٽ پسند جو پرڻو ڪري ٿي ته هو ان کان نفرت ڪري ٿو ۽ بدلي جي باهه سندس رڳن ۾ ڊوڙڻ لڳي ٿي. ڪامريڊ ٿي ڪري به اهڙي سوچ ڪردار جي جوڙجڪ سان ٺهڪندڙ ڇا ڪوهين ڏور آهي.

پريتم جيئن ته ٻڌل آهي ان کي زنجير جو نشان به ٿي وڃن ٿا. وري ٻڌل ماڻهو ماني ڪيئن پڇائيندو. ڪمدار قادو ۽ پريتم جي ڳالهه ٻولهه 116 صفحي تي ٿيل آهي جنهن ۾ ڪمدار چئي ٿو:

”زمانو هلائڻو پوي ٿو تون اڪيلو ناهين، جو توکي ڪارايان، سردار جي هوڏانهن واري پني تي تووانگي يارهن باندِي آهن.“

جڏهين ايترا باندِي آهن ته ليکڪ انهن جو ڪوبه منظر ناول ۾ پيش نه ٿو ڪري ۽ اهي ڪهڙي ڏوهه ۾ باندِي آهن؟ بس ناول نگار پريتم ۽ مسرت ئي فوڪسڊ رکيو آهي. ناول نگار جي ٻولي ڪمزور پاسن سان گڏوگڏ ڪٿي ڪٿي هوسنا محاورا به لکي وڃي ٿو: جيئن ”سندس اميدون ڪچا پار ڪيرائڻ لڳيون هيون.“

”هڪڙا ڪتا انسان جي روپ ۾ به هوندا آهن جيڪي به ڏاڙهين ٿا.“
ليکڪ ڪردارن جي اٿت ۾ ماري کائي ويو آهي. انهن جا رخ ۽ لهجا انهن جي صورتحال سان نه ٿا ملن پر الڳ بيٺا آهن. آخري ڳالهه ان پسمنظر ۾ ڪري هن اڀياس جي پڇاڻي ڪندس.

مسرت جي زبردستي شادي ٿئي ٿي ۽ پيار هوءَ پريتم سان ڪري ٿي پر ڪمدار قادو کي چئي ٿي ته منهنجا ڪپڙا سنڀالي ڪٽي اچجان. اها ڳالهه ته منهنجي سمجهه کان بالاتر آهي. جيڪا خود ليکڪ ئي سمجهائي سگهي ٿو.

رسول میمن جا ناول

1. اوڻیم عورتون
2. قالوبلا
3. نجومی
4. استیل جا پنج گلاس
5. اک چنپ
6. کتا پھریون ڇاپو
7. کتا بیو ڇاپو
8. کتا تیون ڇاپو
9. نجومی (اردو ڇاپو)
10. انیس عورتیں (اردو ڇاپو)

رسول میمن سنڌ ادب ۾ نون لاڙن ۽ جدید تقاضائن پٽاندڙ لکندڙ تخلیق کار آهي. جنهن سنڌي ٻوليءَ ۾ سريٽسٽڪ، جادوئي حقيقت نگاري ۽ علامت نگاريءَ جهڙن ڏکين تڪينڪن تي ناول، ڪهاڻيون ۽ شاعري سرجي. ان سان هن هڪ منفرد سڃاڻپ حاصل ڪئي، هن جو اسلوب سنڌي جي ٻين افسانوي ادب لکندڙن کان مٿانهون ۽ جدا هو. هن راويتن کان هتي ڪري لکيو. نفسيات به هن جي لکڻين جو محور آهي. جيئن ته هي ڪتاب رسول میمن جي ڇهن ناولن تي لکيو ويو آهي ان لاءِ ناول جي بنيادي وصف ڏيڻ ضروري آهي. جيڪا هن ريت آهي:

Novel: -A novel is a long work of fiction that typically explores complex characters, multiple plotlines, and extensive settings.

- It allows for in-depth exploration of themes and character development.

Example: “To Kill a Mockingbird” by Harper Lee.

الهداد پوهڻي مطابق: “ادب ۽ سماجي نفسيات جو تعلق واضح آهي.

ادب هڪ سوچيندڙ سماج جي سوچ جي بنيادن تي قائم ٿئي ٿو ۽ اديب ان سوچيندڙ سماج جي زبان جيان سماج جي سوچ جو اظهار ڪري ٿو. ادب انهيءَ اظهار جو نالو آهي، جيڪو هڪ سوچيندڙ سماج جي سوچ جي پيداوار آهي.” (1)

رسول ميمڻ اهڙو ادب تخليق ڪيو جيڪو سوچڻ تي مجبور ڪري ٿو ۽ روشن خيال سماج جي نمائندگي ڪري ٿو. هن جا ناول سنڌي ادب ۾ هڪ نئين سوچ جا ترجمان آهن. جن ۾ تاريخ، نفسيات، ٻولي، سماج، تهذيب، فلاسافي ۽ ٻيا انيڪ مضمون بحث هيٺ اچي وڃن ٿا.

اديب رحمت سومري موجب: “موجوده دؤر ۾ رسول ميمڻ جا ڇهه ئي

ناول سنڌي ادب ۾ الڳ حيثيت ۽ مڃتا رکن ٿا. سندس ناول سنڌي فڪشن ۾ هڪڙو نئون موڙ ثابت ٿيا آهن.” (2)

رسول ميمڻ ڪهاڻي جي دنيا ۾ ان زماني ۾ ڏاڪو ڄمايو. جڏهن امر جليل جي بادشاهي هئي ۽ هن پنهنجي پهرين ڪهاڻي ڪتاب سان ئي پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايو. امر جليل نه صرف هن جي ڪتاب تي ڪالم لکيو پر خوشيءَ جو اظهار ڪندي چيو ته اهڙي ڪهاڻي اڳ ۾ نه لکي وئي آهي.

اٿين هُو ڪهاڻي کان پوءِ ناول جي پاسي آيو. هن جي ناول ڇهن ئي ناول جا موضوع فلسفينا آهن جيئن موت، تاريخ، خوشي، انساني مزاج، نفسيات، سماجي اڻ برابري، ورهاڱو، سياست ۽ سائنسي سوچ آهن.

ممتاز بخاري مطابق: “علامتي انداز ۾ پنهنجي منفرد اسلوب ۽ ڊڪشن وسيلي سنڌي ڪهاڻي کي ريڄ ڏيندڙ رسول ميمڻ جا هيڪاندا پنج ناول اوڻيهه عورتون 2012ع، قالو بلڻي 2013ع، نجومِي 2014ع، استيل جا پنج گلاس 2017ع، اک چنپ 2019ع ڇپيا. جيڪي سنڌي ناول لاءِ جديديت ۽ جديديت کان اڳتي جو طبل وڄائي رهيا آهن.” (ص-70)

رسول ميمڻ جديد سنڌي ناول جي جديديت ۽ جديديت پڄاڻان جي انساني مسئلن، جنهن سياسي، سماجي، ذاتي معاملن، فرد جي اندر ۽ ٻاهر جي اڪيلائي، حالتن ۽ خيالن کي قلمبند ڪيو آهي. جنهن ۾ هن عام ماڻهو جي سوچ، خيال ۽ نفسيات کي به گهرو پر ڪيو آهي.

هن جا ناول جديد تحريڪن جي اثر جو نتيجو آهي. سنڌي ۾ اهڙن ناولن جي آمد ان کان اڳ حليم بروهي، غلام نبي مغل، ماڻڪ، اخلاق انصاري ۽ هاڻوڪي دؤر ۾ ممتاز بخاري، نور جوڻيجي ۽ ڪليم ڀٽ جا ناول آهن. جن جديد کان جديد لاڙن جو اثر وٺي ڪري ناول لکيا آهن.

علامت نگاري ۽ جادوئي حقيقت نگاري رسول ميمڻ جي تخليقن تي گهڻو حاوي آهي. هن جي ناولن ۾ سڪٽورومانوي ماحول نه آهي پر سماجي بناوت، فڪر فهم ۽ سوچ جا ساگر ڀڙ ملن ٿا. هن جي ٻوليءَ ايتري ته جاندار آهي جو جن به رسول ميمڻ تي لکيو آهي ته اهو ائين چونڊو رهيو آهي ته ڪتاب ۾ هڙئي جملا اندر لائين ڪرڻ جهڙا آهن.

رسول ميمڻ جي ناولن تي هن جي حياتيءَ ۾ نقطه چيني به ٿي، پر فڪري ۽ معياري تنقيد اڃا تائين نه ٿي سگهي آهي. هو ٻاهرين ادب (مان) مراد جديد ادب) جو گهرو مطالعو ڪندڙ هو. جڏهن ته سنڌي ۾ نئين ادب

کان ڪي ٿورا ماڻهو ئي واقف آهن. جنهن ڪري، هن جي ناولن کي سنجيده پڙهندڙن تائين پهچندي، هن جي حياتي پوري ٿي ويئي. سندس ناولن جي ٻوليءَ بامحاورا، سليس ۽ اسلوب ته ڪمال جو آهي. جنهن ۾ فلسفينا ۽ فڪرانگيز رنگ آهي. هن جي ناول ۾ هڪ فطري ڪشش ۽ خوبصورت آهي. جيڪا هن جي سگهاري هئڻ جي داعي آهي. سائنسي فلسفي تي هن جا ڪتاب به سنڌي ۾ پهرين سائنسي فلسفينا ادب جا شروعاتي ڪتاب آهن. جيڪي تمام گهڻا مقبول ٿيا آهن پر اهي مارڪيٽ مان جلدي وڪروڻي ويا آهن.

هن جيڪڏهن ترجمو به ڪيو آهي ته ان ۾ به هن دنيا جي وڏن آرٽسٽن جي زندگيءَ جي احوالن تي مبني پروفائيل ترجمو ڪيا آهن. منهنجي خيال ۾ هن انهن سڀني آرٽسٽن جو پنهنجي تخليق ۽ ايتري قدر جو ذاتي زندگيءَ ۾ به اثر ورتو.

هي صبيح صورت وارو سنڌي مفڪر سنڌ جي تاريخ، تمدن ۽ تهذيب کي پنهنجي لکڻن ۾ نئين انداز ۽ اسلوب سان پيش ڪندو رهيو. جنهن جي ندرت کان ڪوئي انڪار نه ٿو ڪري سگهي.

اوڻيه عورتون ناول: جنهن ۾ سنڌ جي راجا ڏاهر واري دؤر جي ڪهاڻي آهي. عرب سنڌ تي حملو ڪن ٿا ۽ هڪ وڏي مندر جي داسين کي ٻانهيون بڻائي ڪڍي وڃن ٿا. اهي عراق ڏانهن خليفي کي پيش ڪرڻ لاءِ بحرابانيا موڪليون وڃن ٿيون. ان زماني جو هڪ ماڻهو آهي ڪهيداس جنهن جي محبوبا به انهن داسين ۾ شامل آهي.

ڪهيداس تمام گهڻو ڏاهو، حڪمت جو ڄاڻو، پامست آهي. جيڪو بادشاه کي موت کان بچائڻ ۽ ان وڏي پت کي قوت باه وڌائڻ واري دوا

حاصل ڪرڻ جي بهاني سان غلامي مان نجات حاصل ڪري ٿو. گهڻي جاکوڙ کان پوءِ مري ويل بادشاهه ٽن پٽن ۾ انهن اوڻيهه عورتن جي وراثت جي معاملي تان جهيڙي کي نبريندي پنهنجي محبوبا هارائسي کي بچائي سنڌ واپس وري وڃي ٿو.

رئوف نظاماڻي هن ناول کي تصوراتي ناول چيو آهي. وڌيڪ رئوف نظاماڻي موجب: ”هن ناول کي سنڌ جي تاريخ جي حوالي سان لکيل ناولن جو تسلسل چئي سگهجي ٿو. جيڪي ورهاڱي کان پوءِ قومپرست تحريڪ جي زير اثر لکيا ويا، جن ۾ تاريخ کان وڌيڪ ليکڪ جو احساس ۽ جذبو حاوي رهيو آهي.“

هن ناول جي ڪردارن جا نالا، ماحول، منظرڪشي ۽ ٻوليءَ انتهائي دلنشين ۽ چڪيندڙ آهي. جنهن کي پڙهي رسول ميمڻ جي تخليق تي رڳو داد ئي ڏئي سگهجي ٿو.

هن ناول ۾ حقيقت کان وڌيڪ خيالي دنيا وڌيڪ اثرانداز آهي. جيتوڻيڪ هي تاريخي ناول آهي پر ناول نگار تاريخي طور گهرائي ۾ نه ويو آهي ۽ هن احساساتي طور مختصر بيان ڪيو آهي.

قالو بلا ناول: پرڏيهي ادب کان ويندي سنڌي ادب تائين موت جي موضوع تي شاعرن تمام گهڻو لکيو ڳايو آهي. شاه لطيف يمين ڪلياڻ ۾ موڪيءَ جي متارن ذريعي موت جي موضوع تي بيت چيا آهن. شيخ اياز پنهنجي حياتي جي آخري ايامن ۾ موت جي فلسفي تي تمام گهڻو لکيو. جنهن سان سندس زندگيءَ جي آخري سالن ۾ ڇپيل ڪتابن جا مهاڳ ڀريل آهن.

موت جو موضوع فلسفي جو عنوان آهي. پر موت جي فلاسافي تي رسول ميمڻ ”فالوبلا“ جهڙو پورو ناول لکيو آهي. سنڌي ادب ۾ شاعريءَ کان پوءِ افسانوي ادب ۾ رسول ميمڻ ان موضوع تي وڏو فڪر انگيز اسلوب ۾ مختلف پهلوئن کان لکيو آهي. جيڪو لاجواب آهي.

■

نجمي ناول: امر جليل ڪلاس روم واري پروگرام ۾ نجومی ناول بابت ڳالهائيندي چيو هئائين:

”جيڪڏهن رائيٽر ڪنهن روشن خيال ملڪ جو هجي ها ته سڄي عمر ان هڪ ڪتاب جي ڪمائي ڪائي ها ۽ تاحيات امر رهي ها، پر بدقسمتيءَ سان اهو ليکڪ اسان جي سنڌ جو آهي.“

هاڻي به سنڌ جي رعويدار ادبي شخصيت رسول ميمڻ امر آهي ۽ جيستائين سنڌ آهي تيستائين هن جون لکڻيون تاحيات رهنديون.

نجمي ناول سنڌي ادب جو جداگانہ ناول آهي. رسول ميمڻ کي پنهنجي موضوع تي تمام گهڻي گرفت ۽ ملڪو هو. ان ڪري ئي هن جا ناول هڪ نئون موڙ ثابت ٿيا آهن. هوسنڌ سان محبت ڪندڙ اديب هو.

پاڻ ڪٿي چيو اٿس ته ”آئون ڪهڙي به ٻوليءَ ۾ لکان پر لکندي سنڌ بابت ئي. ڌرتي تخليق جو وسيلو آهي، ڌرتي آهي ته اسان جون تخليقون آهن. ڌرتيءَ کان سواءِ سڀ تخليقون بي مقصد آهن.“

رسول ميمڻ چوڏهن سالن جي عمر ۾ روسي ادب پڙهي، مطالعي جي شروعات ڪئي. روسي ليکڪن کان پوءِ هُو لاطيني آمريڪي ليکڪن کان وٺي ماڻڪ کي به پسند ڪندو هو.

نجومی ناول جي دنيا وڏو طلسم رکندڙ آهي. جنهن ۾ ڪهاڻيون
نڪرڻ ٿيون ته ڪائنات ٿي پوي ٿي.
آرڊر ارشاد شيخ لکي ٿو: ”رسول ميمڻ جا ٻه ناول اوڻيم عورتون ۽
قالو بلا پنهنجي جاءِ تي. باقي هن جو ناول نجومی ڪمال جو ناول آهي. ان
ناول تي هڪ جملو سورهن آنا سچ آهي: “باڪمال ليکڪ، لاجواب ناول.”

اسٽيل جا پنج گلاس ناول:

رسول ميمڻ جادوگر ليکڪ آهي. جيئن هن پاڻ ئي چيو آهي ته “لکڻ
جادو آهي ۽ جادو سيکاري نه ٿو سگهجي.”
اهڙو جادو هن جي هن ناول اسٽيل جا پنج گلاس ۾ آهي. هن جو لکڻ
هڪ ڪرشمو لڳي ٿو. هن کي هن جي اڪيلائي ۽ رياضت اهڙي ذات
بخشي هئي جنهن جي ذريعي هن اهڙا خوبصورت ناول ۽ ٻيا ڪتاب لکيا.
جن جو جادو صدين تائين رهڻو آهي. رسول ميمڻ شيخ اياز جي ساڳئي
شهر سکر جو هو. جيئن اياز چيو هو مون تي ميلو مچڻو آ، ائين ئي رسول
ميمڻ جي ناولن ۽ تخليقن تي ميڙو مچندو ۽ نوان زوبا دريافت ٿيندا.
ناول نگار پيدل مسرور بدوي مطابق: “ڊاڪٽر رسول ميمڻ واقعي هڪ
جينئس ماڻهو آهي. هن وٽ جيئڻ، جيئري رهڻ متعلق انساني مسئلن جو
وڏو تعداد آهي ۽ خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته هن ۾ انهن جي حل جي تلاش
جي سگهه به آهي ته جستجو به آهي.”
رسول ميمڻ جا ڪردار هلندي ڦرندي ملي وڃن ٿا. هو تاريخ کي
برزباني هن ناول ۾ ڪيئن ڪلاسان ورجائي ٿو. اها به ذات جي خوبي آهي.

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش پتي

هي ناول نوجوانن ۾ سياسي شعور ڏيڻ ۽ سمجھ رکندڙن لاءِ ڪنهن تحفي
مثل آهي.

ممتاز بخاري هن ناول کي سياسي ناول چيو آهي پر هي هڪ پلاٽ ليس
ناول آهي.

اک چنپ ناول: تاريخ جي شاگرد عثمان علي ۽ لڙا جي هيءَ ڪهاڻي
هڪ خوابن وارن خيالن سان سرچيل آهي. جنهن ورهاڱو، ڪراچي ۽ سنڌ
جي ابتر حالتون سياسي سماجي تناظر ۾ ڏٺيون ويون آهن.

SURREALISM واري رجحان تي هڪ ئي خيال تي مبني هي ناول
ڪيئي ڪهاڻيون ۽ خيال کوڙي ڇڏي ٿو. جيڪي سنڌ جي زندگيءَ جو
نئون پاسو ڏيکارين ٿا. ڪهاڻي سنڌ جو موجوده دؤر ۽ انگريزن جي دؤر کي
گڏائي ڪري ڏيکاري وئي آهي. جنهن تمثيلون، تشبيهون ۽ استعارا
سهڻي نموني استعمال ڪيا آهن. جن سان هڪ وڻندڙ تخليق جو امتزاج
ٿئي ٿو.

ڪتا ناول: هن ناول جي ٻي ڇاپي اچڻ کان پوءِ سائين بيدل مسرور
هڪ پوسٽ فيس بوڪ تي رکي هئي ته حلیم بروهي جي ناول اوڙاه ۽ ڪتا
ناول ۾ هڪجهڙايون آهن. منهنجي خيال ۾ ٻنهي ناولن جا موضوع تمام گهڻا
تبديل آهن. ها باقي زندگيءَ ۽ انساني وارتا ٻنهي ۾ ساڳئي آهي. اوڙاه ناول
جو موضوع جنس آهي. جڏهن ته ڪتا ناول انسان جي اڪيلائي، ويڳاڻپ
۽ نفسيات گهڻ طرفو پھلور ڪندڙ آهي. انهن جي لکتن ۾ به پنجاه سالن جي

وڻي آهي. اوڙاه جديد ناول ۽ ڪتا جديديت پڄاڻان ناول آهي. انهن جي ٽريٽمينٽ به الڳ الڳ آهي.

فڪشن رائٽر/نقاد امداد ڪانهيو لکي ٿو: “ڪي ماڻهو تڪڙو هليا ويندا آهن ۽ انهن جو ائين هليو وڃي، رهجي ويلن لاءِ هميشه حيرت جهڙو سوال ڇڏي ويندڙ ٿي رهجي پوندو آهي. ميان گل محمد وانگر ڊاڪٽر رسول ميمڻ به وڃي ۽ اوچتو جلدي ڪئي! پر جلدي ويندي به ڊاڪٽر رسول انسانيت کي جهونجهوڙڻ لاءِ ڪو مختصر ڪم نه ڇڏي ويو آهي. سندس ڪتا ناول ۾ اسان جي هن معاشري ۽ سماج جي ڪٽي واري شڪل کي ڊاڪٽر رسول جهڙي طرح پنهنجي فلسفياڻي ٻوليءَ ۽ تشبيهي انداز ۾ فڪري سطح تي بيان ڪيو آهي، سو پڙهندي ڊاڪٽر رسول سان پريت ته وڌي ٿي پر اهڙي انمول ماڻهو جي ائين اوچتو اڏري وڃي ٿي دل ۾ حسرت به ڏکي ٿي!” (حوالو: ف. ب. پوسٽ)

ان ڳالهه کي اتي ڇڏيندي ڪتا ناول تي ڳالهيون ٿا ته هي ناول سنڌي ادب جو تيز وڪرو ٿيندو ناول آهي. هن ناول تي نوجوان ٿهي کان ويندي سنڌ جي سينئر اديبن ۽ ناول نگارن به ڳالهايو ۽ لکيو ويو. هي ناول اڃا تائين ته سنڌي فڪشن پڙهندڙ وٽ بحث جو محور آهي.

ڪهاڻيڪار ناول نگار عباس ڪوري جي موجب: “رسول ميمڻ اڄوڪي دؤر جو ڏاهو ليکڪاري آهي، جنهن جي تحرير جيتري آسان نظر ايندي آهي اوتري ئي ڳوڙهي هوندي آهي. جنهن جو مثال سندس هي ناول ڪتا پڻ آهي.”

هي ناول جتي مشهور ٿيو آهي اتي گهڻ کي ته سمجه ۾ به گهٽ آيو آهي پوءِ ان ناسمجهي ۾ اجائي نقطه چيني به سامهون آئي آهي. رسول ميمڻ جي لفظن ۾ “فڪشن جي حد اتان شروع ٿئي ٿي، جتي حقيقت جي حد

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش پتي

ختم ٿئي ٿي. هن ناول جا ڪتا ناياب آهن. ليکڪ جي تصور جي ڪائنات خلقي ٿو، ان ڪري اهي ڪتا منهنجا خليل آهن. (ڪتا ناول ڇاپو ٻيو، 18 ص) **اعليٰ ڪوي/نقاد علي آڪاش لفظن ۾:** ”ڇا ته ناول آهي! آئون حيران آهيان ته ڪو سنڌي ناول نگار اهڙو شاهڪار ناول لکي سگهي ٿو. رسول ميمڻ صاحب جو هيءُ ناول سنڌي فڪشن جي سنسار ۾ هڪ الڳ ۽ نئون آسمان آهي.“ (حوالو: ف. ب. پوسٽ)

رسول ميمڻ مڪمل فڪشن رائیتر هو. جنهن فلسفي، نفسيات، سائنس جي گهري مطالعي مان فڪشن تخليق ڪيو. جيڪو گوناگون ماهيت رکندڙ آهي. ڪتا ناول ان جو تسلسل آهي.

(نوٽ: ليکڪ جو رسول ميمڻ جي ناولن تي الڳ ڪتاب لکيل آهي ”سنڌي افسانوي ادب جو رسول“ وڌيڪ اڀياس لاءِ اهو ڪتاب ڏسو.)

حوالا:

1. الهداد پوهيو، ادب جا فڪري محرڪ، سنڌي ادب جي سهڪاري سنگت حيدرآباد، سنڌ، جون 1984 ع.
2. رسول ميمڻ جي ياد، روزاني ڪاوش حيدرآباد، ايڊيٽوريل صفحو، 2022 ع.
3. سنڌي ناول جو سفر، ممتاز بخاري، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2020 ع.
4. eng-literature.com

ناول ڌرتيءَ جي پويتر ڌيءُ جي ٻوليائي چنڊ چاڻ

“ڌرتيءَ جي پويتر ڌيءُ” جو مرڪزي خيال Whiter than Milk تان آڌاريل آهي. جيڪو پڻ ناول نگار ۽ مضمون نگار جاويد جسڪاڻي جو لکيل آهي.

“ڌرتيءَ جي پويتر ڌيءُ” ناول تي اسان جو گهڻو تڻو ڳالهه ٻولھ جو محور ٻولي آهي ته ناول ناول نگار ڪهڙي قسم جي ٻولي/اسلوب استعمال ڪيو آهي. ٻين پهلون تي پڻ ڌيان سان غور ڪيو ويندو.

Linguistic Criticism is literary theory that focuses on the ways in which language is used in literature.

ادبي ۽ ٻوليائي تنقيد جي فرق کي هيئن واضح ڪري سگهجي ٿو:
ٻوليائي تنقيد ٻوليءَ جي قاعدن، طور طريقن ۽ گهڙت جي باري ۾ هوندي آهي. جڏهن ته ادبي تنقيد روايتي قسم، هئيت، مضمون ۽ موضوع جي حوالي سان هوندي آهي.

ٻوليائي تنقيد جو مقصد، ٻوليءَ جي استعمال جي سرشتي جي واهپي کي بيان ڪندو آهي. ادب ۾ به اهو ڏٺو ويندو آهي ته ليکڪ ٻوليءَ جي انهن پاسن کي ڪيئن لکيو ۽ اظهار ڪيو آهي.

هيٺ ڪجهه جملا ۽ لفظ ڏجن ٿا جيڪي ناول نگار ناول ۾ استعمال ڪيا آهن:

1. “تارون تار وهندڙ درياھ جو هيٺ ڏيندڙ شور به هو.” ص 21

2. “هن هٿ پير هلائڻ شروع ڪيا.” ص 22
  3. “هو پنهنجون ٻانهون تيزي سان هلائي رهي هئي.” ص 22
  4. “ننڊ ۾ ڳالهائڻ هڪ بيماري آ. انهيءَ ۾ جابلوڻ کي ڪنهن طرح سچ نه ٿو مڃي سگهجي.” ص 39
  5. “بيواهيون” ص 60
  6. ڪچن، ايس ايڇ او، لپتي ڏيتي.. ص 82
  7. “هن پنهنجا معاملو پاڻ ڄاڻي.” ص 101
  8. “اي پي سين، اي پي سيون” ص 109
  9. رولھڙو۔ ص 108 آپريشن ص 117
  10. “صحافين سوالن جو پوڇاڙ ڪري ڇڏي هئي.” ص 129
  11. تنڪو، برٽرائٽ. ص 135
  12. منهنجي ٻارن لاءِ ڪوبه آٿت نه هو.” ص 163
  13. سرننگ.. ص 171
  14. سچوئيشنون ص 218
  15. پيدون ص 244 ٽيوٽرن ص-272
  16. هوءَ ڪڏين رسمن جي پيٽ ڇاڙهيل عورت هئي.” ص 289
- مٿئين جملن ۾ ليکڪ انگريزي لفظن جا جمع سنڌي ۾ ٺاهيا آهن ۽ جملا به مبهم ۽ ابهام سان ڀريل آهن. انهن جو گرامر ۽ لهجو الڳ الڳ آهي ۽ اهو درست معنيٰ ۾ به نه آهي.
- ٻوليائي تنقيد جو پيو ڪم اهو به هوندو آهي ته ڪهڙا عام اصول آهن ۽ جنرلائيزيشن تي زور ڏنو ويندو آهي.

مٿي جيڪي جملا مان حوالي طور ڪڍي رکيا آهن، انهن جي بيمڪ ۽ رواني ۾ ڇٽائي ڪونهي. ٻيو جيڪو وڏو مسئلو آهي اهو ته اردو ۽ انگريزي جو انداز سنڌي ڄمڻ تي گهڻو حاوي آهي. ليکڪ انگريزي جا لفظن جا جمع هيئن ٺاهيا آهن سڄوئيئون ۽ پينون، پيدون وغيره ڇا سنڌي ٻوليءَ ۾ ائين ڪرڻ بهتر آهي جڏهن ته انهن انگريزي لفظن جا سنڌي سولڻا لفظ موجود آهن ته انهن کي ڇڏي وري انگريزي لفظن جي لفظن کي ڦيرائي غلط طريقي سان جمع ٺاهڻ منهنجي خيال ۾ درست عمل آهي. ها انگريزي لفظ جي سنڌي ۾ جمع ٺاهڻ ۾ زبردستي ڪمپيوٽر، جمع ڪمپيوٽر.

ناول جي نالي ۾ پوئتر لفظ هندي وارو ڏنو ويو آهي سنڌي لفظ پوتر آهي. پوئتر لفظ جي پڙهڻ ۾ ئي ڏکيائي ٿئي ٿي.

محمد اسماعيل عرساڻي چوي ٿو: “ناول نوبسي يا افسانه نگاري ۾ به جيستائين شاعراڻو نثر ڪم نه آندو ويندو آهي تيستائين اهو هرگز دلچسپ بڻجي نه سگهندو آهي.” (1)

لائق ناول نگار ناول لکڻ ۾ ڪامياب ته ويو آهي پر هن لفظن جي چونڊ ۽ ٻوليءَ جي استعمال ۾ مار کائي ويو آهي. هن کان اڳ ۾ مون سنڌيءَ ۾ ضخيم ناول “عشق تمام بره تمام” پڙهيو هو. پر ان ۾ ٻولي ڪمال جي هئي ۽ ضخيم هوندي به دلچسپي سان پڙهيو هو. ليکڪ لاءِ لفظ ئي وڏي ڳالهه آهن هو ان سان ئي ڪنهن تخليق جي عمارت کڙي ڪندو آهي. سوان ۾ سلاست ۽ بلاغت هجڻ لازمي آهي. هي ناول پڙهندي جڻ ٻار محسوس ٿيو. هن ناول جو ٽيم ڌاڙيل ڪلچر، قبائلي نظام ڪارو ڪاري جي چوگرد گهمندڙ آهي. ناول جي ڪهاڻي ته ڏاڍي اثرائتي انداز ۾ بيان

ڪئي وئي آهي پر ڪردار نگاري ۾ ڪتي ڪتي ڪي جھول ضرور آهن. جيڪي اڳتي هلي واضح ڪبا. ڪارو ڪاري، ڌاڙيل گردي تي سنڌيءَ ۾ ڪجهه ٻيا ناول موجود آهن جيڪي شيڊو ڌاڙيل، ٽڪنڊو.

سخي جيڪو ناول جو مک ڪردار آهي ان جي زال جي ڪردار جو نالو 47 صفحي تائين ملوڪان ۽ 48 صفحي بعد صفورا ان ڏنل آهي. جيڪا ايڊيٽنگ جي غلطي آهي.

سنڌيءَ ۾ هيءُ پهريون ناول آهي جنهن تي ايڊيٽر جو نالو به ڏنو ويو آهي. سنڌي ناولن ۾ ايڊيٽنگ جي حوالي سان منهنجي خواهش موجب اها اڳڀرائي ٿي رهي آهي. ناولن کي ڇپائڻ کان اڳ سٺي ايڊيٽرس جي نظر مان ضرور ڪڍرائجي.

ڪافي سنڌي ادبي ڪتابن ۾ انگن کي لفظن ۾ غلط لکيو ويندو آهي جيئن رسول ميمڻ جي ناول کي اڻويهه عورتون ۾ اوڻويهه غلط لکيو ويو. هن ناول ۾ يارنهن لفظ ائين لکيو ويو جڏهن ته درست لکت يارهن آهي. منهنجي خيال ۾ اهڙي لسانياتي بحث کان بچڻ جي لاءِ درستي ڪتابن کي حوالي طور اڳيان رکجي. چو ته ٻوليءَ جي سڪڻ، پڙهڻ ۽ لکڻ جا معيار انهن ۾ مقرر ٿيل آهن. ان ڪري لکت ۾ ان جي پوئواري ڪجي ته بهتري ٿيندي.

ناول ۾ ڪردار نگاري ۾ ڪافي جاين تي ناول نگار جي جوڙجڪ مار ڪائي وئي آهي. ڪردارن جي ڪرت، عادت ۽ ڪا گذاري ۾ فرق آهن. جن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

محمد اسماعيل مطابق: “ڪردار نگاريءَ جي هڪ توازن هوندو آهي، جا نهايت ضروري چيز آهي، ان جا سڀئي جزا، پاڻ ۾ ڳنڍيل ۽ ڳتيل ٿيندا آهن.” (2)

روحي جيڪا هن ناول جو تڪو ۽ تيز ڪردار آهي. پنهنجي مڙس کي قتل ڪري ڇڏي ٿي ۽ ان کيس مان به آجي ٿي وڃي ٿي. هوءَ اين جو سيڪٽر ۽ سماج ۾ هلندي پڄندي واري آهي. بلڪ سلطان راهي قسم جو ڪردار آهي. پر هڪ جاءِ تي مون کي هي ڪردار ڏاڍو ڪتل نظر اچي ٿو. جنهن کي بي ايم ڊبليو گاڏي آهي. تمام وڏو عاليشان بنگلو آهي پر هوءَ جڏهن ناول جي هيروئن حور کي، جيڪا جيل مان آزاد ٿي اچي ٿي ته ان کي گهر وٺي آئي آهي اهڙو منظر صفحي 252 تي ڏنل آهي.

ايڏي امير هوندي به حور ۽ ان جي ڌيءَ پٽ کي پنهنجا ۽ پنهنجي مڙس جا چڙيل ڪپڙا پائڻ لاءِ ڏيئي ٿي. جڻ احسان ڪري ٿي سو به وڏي فخر سان. اها ته امير جي به بي عزتي ٿي پر شايد امير بي نڪا ٿيندا آهن. مون کي ته اها حور ۽ ان جي ڀارن جي توهين لڳي.

ٻئي هڪ ڳالهه ڌيان طلب آهي ته روحي حور جي لاءِ وڏو بندوبست ڪري ٿي، انگريزي سيڪاري ٿي، وڏي طبقي ۾ اٿڻ ويهڻ جا طور طريقا ۽ ڄاڻ ڏيئي ٿي. حور جي ڌيءَ زهرا کي راڳ جي سکيا لاءِ اسٽوڊيو ۾ داخلا وٺي ڏئي ٿي ۽ نجی تعليم ڏياري ٿي. پنهنجي ڌيءَ سان گڏ ڪنسرت پروگرام ڪرائي ٿي پر حور جي پٽ ميهڙ کي اهڙو ڪجهه نه ٿو ڏنو وڃي نه ان لاءِ حور ڪجهه ڪري ٿي نه ئي روحي. التو ناول نگار صفحي 273 تي اهو ڏيکاريو آهي ته ميهڙ کي روحي ۽ پنهنجي اثر رسوخ سان پوليس ۾ سپاهيءَ جي ملازمت ڏياري هئي. اهو هڪ ڪردار سان انصاف نه ٿو لڳي. جيتوڻيڪ هو سي ايس ايس ڪري آفيسر به ٿي پئي سگهيو پر هو سپاهي ڪيو وڃي ٿو.

حور جي پٽ جو ناول نويس صفا گهٽ ذڪر ڪيو آهي ۽ باقي عورتن جا ڪردار نمايان آهن.

جبران جو صحافي آهي هو حور جي باري ۾ استوري ناهي چپائي ٿو. ان جي گهڻي تعريف ڪئي وڃي ٿي ۽ هو هڪ مظلوم جو ڪيس ظاهر ڪري ٿو پر ان تي ڪيس اڻ ٿڌ آهي ۽ تعريفون ٿيڻ جي باوجود هن جون دشمنيون ٿين ٿيون. اهو متضاد طريقو آهي. جيڪو ڪردار سان نه ٿو ملي. ليکڪ صفحي 279 صفحي تي اينڪر پرسن کان هيئن چوايو آهي: “جنهن ۾ اسان جي لوڪ روايتن جا ظالماڻا آهن. پوئتي پيل گهرائڻ ۽ برادرين جا غير عقلي فيصلا آهن ۽ انهيءَ ۾ اسان جي سماج ۾ گهر ڪري ويل خاميون آهن.”

سنڌي لوڪ راويتون تمام گهڻيون رواداران ۽ گهڻو انسان دوست رهيون آهن. سنڌي لوڪ ادب سماج ۾ عورت کي گهڻي اهميت رهي آهي. ناول نگار کي لوڪ روايتن جي ظالماڻين روايتن کي ظاهر ڪرڻ ۾ وڌيڪ بهتري هئي.

ناول ۾ ادبي ٻوليءَ جو استعمال صفا نه جي برابر آهي. سڄي ناول ۾ مون کي هيءَ جملا تخليقي لڳا آهن:

“زندگيءَ ۾ جڏهن تلخ وقت هلندڙ هوندو آهي، تڏهن ارادي ۾ پختا انسان انهيءَ کي عام وقت وانگي هلائي ڇڏيندا آهن.” ص-277

صفحي 241 تي ناول نگار اهو ڏيکاريو آهي ته: “روحي جيل جون صعوبتون سهڻ کان پوءِ آزاد ٿي آهي”

روحي جيڪا پنهنجي مڙس کي قتل ڪري ٿي پر جڏهن آزاد ٿئي ٿي ته ماڻهو ساڻس سيلفي ڪڍائن ٿا ۽ ان جي مان وڏي پارٽي رکي وڃي ٿي. قتل قتل ئي هوندو آهي ۽ ان کي ورجايو يا ملهايو ناهي ويندو. محمد اسماعيل عرساڻي چوي ٿو: “هڪ عمدي ۽ عظيم الشان قصي جو مدار آهي منصفن جي تنقيدي قابليت تي.” (3)

ڌرتيءَ جي پوٽر ڌيءَ ناول پلاٽ ڪهاڻي ۾ ته سگهارو آهي پر تنقيد پهلو جيڪو ليکڪ جي اک جو ڪمال هوندو آهي اهو هن ناول ۾ نه آهي. ٻوليائي تنقيد جي لحاظ کان اهو آهي ته لکت ۾ ٻوليءَ جي معياري لهجي Dialect ۾ لکيو وڃي ته بهتر ئي رهندو ها باقي جيڪڏهن ڪردارن جي واتان علائقائي لهجي جي ٻولي کي استعمال ڪري سگهجي ٿو ۽ گهٽ ۾ گهٽ ليکڪ نثرين ۾ ته معياري لهجي جو استعمال ڪري پر هن ان ۾ به علائقائي لهجي کي ڪتب آندو آهي.

انهن سڀني ڳالهين کان سواءِ هيءَ هڪ سٺي فڪشن ڪهاڻي آهي جنهن ناول نگار خوبصورت سان ٻڌايو آهي. اها هن جي خوبي آهي.

حوالا:

1. عرساڻي، محمد اسماعيل عرساڻي، چار مقالا، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ، 2017ع. (ص 14)
2. ساڳيو۔ (ص 48)
3. ساڳيو۔ (ص 15)

دينڊروفائل ناول “وڻ”

عباس ڪوري جو سٺو انسان آهي، اها سڀني کي خبر آهي، پر هو ايوارڊ يافتہ ڪهاڻيڪار بہ آهي. سنڌي شعبي مان ماسٽرس ۾ گولڊ ميڊلسٽ آهي. پوڳائي تہ فھر جو آهي. چرچو ائين ڪندو آهي، جيئن ڪو پاشن ڏيندو هجي. سونھن پرستيءَ ۽ عشق ۾ وڏي انداز وارو ماڻهو آهي. فطرت پرستي تخليقڪارن جي جوهر ۾ پريل هوندي آهي ۽ عباس بہ اهڙو ئي آرٽسٽ آهي. جنھن جي تخليق جا عنوان بہ فطرت پسند هوندا آهن. ان ۾ هميشہ ڪمال ڪندو رهيو آهي.

ناول جي دنيا ۾ وڏي ڪاريگريءَ ۽ ڪمال سان هُو ناول تي ڪم ڪري ويو آهي. زندگي ڇا آهي؟ زندگي ناول آهي. ان جو ليکڪ ڪير آهي؟ معلوم ناهي. جنھن کي اسان بيھي بيھي، روئي کلي پڙھون ٿا ۽ سمھي پئون ٿا. اها ڳالھ هڪ ناول نگار ڪري وڃي ٿو.

هي ناول “وڻ” سنڌي ادب جو بنھ انوکو ناول آهي. ناول جي گھر جن سان سرشار هن ناول ۾ ليکڪ اهڙو تہ تجسس ڀري ٿو جو پڙھندڙ سڪتي ۾ آهي تہ وڻ جو ڇا ٿيندو؟ ڪهاڻي ڪٿا انت ڪندي. ناول جي لاءِ ايترو چوندس تہ عباس هن ڌرتيءَ جو وڏي ۾ وڏو دينڊروفائل Dendrophile آهي.

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش ڀٽي

افسانوي ادب جي گهرائي ۽ حقيقت پسنديءَ وارا پهلو وڏا سگهارا رهيا آهن، انهن دنيا ۾ شعور جي وڏي سگهه پيدا ڪئي آهي ۽ صنعتي سماج ۾ ناول سوچ جا زاويه ناهيندو رهيو آهي. ان پنڌ ۾ عباس ڪوريڄو جو هي ناول سنڌي ادبي دنيا سان گڏ دنيا جي هر انسان جي لاءِ هڪ جهڙو احساس رکندڙ تخليق آهي. جيڪا معقول آهي ۽ مقبول ٿيندي.

ناول_ هائپر سومنيا تي تنقيدي نوٽ

نفسياتي ناول ۾ ڪو خاص فرد يا افراد پنهنجي گذريل زندگي، ياد ڪندا نظر ايندا آهن. ناول ۾ سمورا مڪالما اهڙي طرح آندا ويندا آهن، جيئن ڪنهن جي دماغ ۾ خيالن جو هجوم هجي. ناول جو تسلسل قصي جي ڪري نه هوندو آهي؛ پر ڪنهن فرد جي نفسياتي حالت موجب هوندو آهي. جيمس جوائس جو ناول ”يوليسس“ نفسياتي ناول جو سٺو مثال پيش ڪري ٿو، هنن ۾ سماج جي نه پر گذريل واقعن جي تصوير چٽي وئي آهي. هن قسم جي ناولن ۾ نه ته ڪا هيئت هوندي آهي ۽ نه ارتقا هوندي آهي بلڪ تسلسل به نالي ماتر هوندو آهي.

ٽوٽي جو هائپر سومنيا مڪمل نفسياتي ناول ڪونهي، هڪ ننڊ جي بيماري تي آڌاريل آهي. مجيب اوني جي ناول ۾ به ڪجهه اهڙو آهي قصو ته تسلسل ۾ ناهي، بس خيالن جو خلل ۽ مونجهارو آهي جيڪو هلندو هلي ٿو. هائپر سومنيا جي به ڪا هيئت ڪونهي نه ئي ڪو منڍ يا عروج آهي، ننڊ، خواب، پڪي، مينهن، عبدالرحيم ۽ مارياءِ عارفا آهن.

مقدس توريت ۾ آهي ته يعقوب خواب ۾ ڏٺو ته: ”هڪ ڏاڪڻ آسمان سان لڳل آهي جنهن تي فرشتا اچ وڃ ڪري رهيا آهن.“

اٺين انجيل ۾ به خوابن جون ذڪر آهي ۽ حضرت يوسف جا خواب به مثال طور ڏسي سگهجن ٿا.

ويدن ۾ خوابن جون ڳالهيون آهن خواب ۾ موت وڏي عمر جي نشاني ويدن تان ڪنيل مفروضو آهي.

یونانی فلاسفرن بہ خوابن تي ڳالھايو آھي: افلاطون چوي ٿو: “خواب ۾ اسان جي اندر جا دھيل خيال ھنگامو ٻڙيا ڪندڙ شڪليون اختيار ڪندا آھن. ھائپر سوميٽيا جو ڪردار عبدالرحيم بہ پنھنجي اندر ۾ دھيل گھٽيل خيالن کي خوابن ۾ ڏسي ٿو، محسوس ڪري ٿو.

اٺين خوابن بابت مسلمانن ۽ صوفين جا پنھنجا خيال آھن. پر جديد نفسيات جي حوالي سان خواب نہایت دلچسپ موضوع بڻجي ويا آھن. جنھن تي تحقيق جو وڏو نانءُ پروفيسر سگمنڊ فرائيڊ جو آھي، ھن خوابن کي نفسيات جي علم جي روشني ۾ ڏٺو. سائنسي تجربا اھو بہ چون ٿا تہ خواب ڏسڻ ضروري آھن: خوابن جي سائنسي تجربي جي تحقيق بابت فرانس جو الفريد ماري لکي ٿو تہ: “ٻاھريان عنصر ۽ پٽڪندڙ يادون دراصل خوابن کي جنم ڏين ٿا.”

ھائپر سوميٽيا جو مک ڪردار عبدالرحيم بہ پنھنجي يادگيرين جي پونر ۾ ڪيڏي مھل عارفا کي ڏسي ٿو تہ ڪيڏي مھل مينھن، ٻلي، پکي ۽ ٻيون شيون ھن جي خوابن جو حصو آھن.

ايمل اي گوٽيل چوي ٿو: “خواب نفسياتي جنسي ۽ باطني عمل جو اولڙو ھوندا آھن، جيڪي فرد ذھن تي وري وري سدائين پيا پوندا آھن.”

ھائپر سوميٽيا جي ڪردار جو مسئلو اھو آھي تہ ھو پکين جي مرڻ تي گھڻو مونجھ جو شڪار آھي ۽ اھي ئي اولڙا ھن جي ذھن تي حاوي آھن ۽ خيالن ئي خيالن ۾ اھو ڏسي ڪڙھي ٿو ۽ ٿورو ٿورو مري ٿو.

خواب انسان کي ڪنھن ڪم بابت چٽاءُ بہ ڏيندا رھندا آھن ۽ کيس ڪن ڪمن کان روڪيندا بہ آھن. عبدالرحيم بہ پکين جي شڪار

۽ نسل ڪشيءَ تي پريشان آهي ۽ خوابن ۾ اهڙو چٽاءُ به هن کي خواب ۾ اچي ٿو. پر ان ڄاڻائي ۾ وري به هُو پڪين کي ايڏائي به وجهي ٿو.

محمد اسماعيل عرساڻي مطابق: ”هڪ ئي ۾ ساڳيو ئي ڪردار متضاد عادتَن وارو نه هوندو آهي. ڇاڪاڻ جو ڪو به انسان يڪ وقت ايماندار ۽ بي ايمان، ظالم ۽ همدردي نه ٿو سگهي.“

هائپرسومنيا جو مک ڪردار عبدالرحيم جنهن کي پڪين جي مرڻ جو وڏو اونو آهي پر هو زال سان هارڊ ڪور سيڪس ٿو ڪري ۽ کيس ڪو احساس نه ٿو ٿئي.

اهڙيون ڪجهه ٻيون غلطيون به آهن جيئن عبدالرحيم پنهنجي زال کي ڪاليج ڇڏڻ ۽ ڪٽڻ لاءِ ڊرائيور رکي ٿو پر وري ان کي پاڻ ڪٽڻ وڃي ٿو. موضوعاتي لحاظ کان ناول نئون آهي پر هائپرسومنيا جي موضوع کي درست رخ نه ڪئي سگهيو آهي. ان بيماري ۾ ماڻهو غير معمولي صلاحيتن جو مالڪ هوندو آهي، پر ناول عبدالرحيم موگومٽر آهي. جنهن تي وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي گهرج آهي.

ڪجهه پرڏيهي ناولن جي باري ۾

شعور جي بیماری ۾ ورتل ناول نگار ۽ فرهاد جیلانی جو ترجمو

شعور جڏهن اچي ٿو ته نهوڙي وجهي ٿو، علم ۽ عقل جي اعليٰ سمجھ به انسان جي احساسن جي لاءِ گھڻي منجهائيندڙ هوندي آهي. شعور جڏهن زميني ۽ نفسياتي حقيقتون پروڙي وٺي ٿو ته دوستو وسڪي جو جنم ٿئي ٿو. فريڊرڪ نٽشي، فرانز كافڪا، ڪاميو ۽ جوائس پيدا ٿين ٿا.

وجودي اديب پنهنجي ناولن ۾ پنهنجو پاڻ ڳولين ٿا. ڪاميو جو ڌاريو Outsider اهڙن اڏمن سان ڀريو پيو آهي. كافڪا جو Metamorphosis انسان جي وجود کي ڪيڙي ۾ تبديل ٿيندي ڏيکاري ٿو. جيمس جوائس جو Ulysses به ڪاميو جي سيسيئفس جي ڏند ڪٿا وانگر ديو مالائي ڪردار وسيلي انسان جي اڃاين ۽ بغير سبب پيڙائڻ کي چٽو ڪري ٿو.

فريڊرڪ نٽشي پنهنجي دوست پيٽر گاسٽ کي لکيو:

“هتي توهان کي هڪ اهڙو نفسياتدان ملي ٿو، جنهن سان مان اتفاق ڪيان ٿو.”

اهڙو اظهار نٽشي دوستو وسڪي بابت ڪيو آهي. دوستو وسڪي جي ناول Notes from Underground کي “پاتار مان پٺا” جي نالي سان نوجوان شاعر، اديب فرهاد جیلانی اسان کي سنڌي ويس پارائي ڏنو آهي. جيڪو سنڌي ادب لاءِ سٺو قدم آهي.

نٽشي “پاتار مان پٺا” ناول بابت لکي ٿو:

“هن ڪهاڻي جو اناام غير هيرو، ان تڪليف ۽ فالج پڻي جي گهرائي ۾ وڃي ترلھي ٿو، جيڪي ذات جي شعور جي بيماريءَ مان پيدا ٿين ٿيون.”
“پاتار مان پٺا” مان:

“مان بيمار ماڻهو آهيان، هڪ بغض ڀريو ماڻهو آهيان، مان هڪ اڻ موھيندڙ ماڻهو آهيان، پڪ اٿم ته منهنجي جيري کي بيماري لڳل آهي.”
دوستو وسڪي لکي ٿو:

“مان توهان کي ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته... مان هڪ جيت جڻو ڇو نه ٿي سگهيس...! باشعور ٿيڻ هڪ بيماري آهي... ماڻهو جي روزاني وارين ضرورتن جي پورائي لاءِ... اڌ يا ان جو چوٿون حصو ڪافي هو... جيڪو شعور اسان جي اڻويهين صديءَ جي گھڻن تڻ ناخوش ماڻهن کي ميسر آهي.”

دوستو وسڪي جو هي ۽ ٻيا ناول انساني نفسيات ۽ شعور جا اهي شهپارا آهن، جن ۾ انسان جي ڪيفيتن ۽ خيالن جا اُپشار آهن جيڪي وهندا رهن ٿا. هو پاڻ به باشعور هجڻ کي هڪ بيماري سمجهي ٿو. دوستو وسڪي کي آئون وجوديت جو Pioneer چونڊو آهيان ۽ اها ڳالهه جاويد پٽي به ڪئي هئي، اهڙي ئي ڳالهه هڪ ٻيو ليکڪ لارنس گين به لکي ٿو:

“نٽشي مسيحيت جي آخري نشانين کي پاڙان اڪيڙڻ جي ڪوشش ۾ هو، جڏهن ته دوستو وسڪي جيڪو پنهنجي من کان ڪافر هو، سو هٿڙان وڙان ڪري حياتيءَ جي سڃي قبوليت جي ڳولها ۾ هو. ٻئي آخري حدن تائين انسان ٿيڻ جي احساسن جي ڳولها ۾ هئا ۽ ان ريت اهي ٻئي وجوديت جي فلسفي جا باني هئا.” ص-143

رسول میمن صاحب دوستو وسکي جي وجودي هجڻ يا وجودي نظريي کي گهڻو واضح ڪري ٿو:

“دوستو وسکي مذهبي اثر هيٺ رهندي پهريون وجودي اديب آهي. هو لا شعوري طور خدا کي ياد ڪري ٿو ۽ اهو خدا هن جو شخصي خدا آهي. ڪرڪارڊ جيان هو به، نه ڪيل گناهن جي احساسن کان مذهب جي پاڇي کان ٻاهر نه ٿو نڪري، وجوديت جنهن به عقيدتي جي نفي آهي، پر فلسفي ۽ ادب ۾ وجوديت جا بانيڪار مذهب جي دائري کان خارج نه آهن. جيئن ڪرڪارڊ وجودي فلسفي جو باني آهي. دوستو وسکي وجودي عدميت Existentialist Nihilism جو تخليق ڪار آهي. هو نهجه Nothingness ۾ پاڻ وڃائي پاڻ ڳولهي ٿو.”

دوستو وسکي وجودي خيالن جو گاد فادر آهي. ان کان ڪوئي انڪار نه ڪري سگهندو. هو ماڻهو جي من جي ماندڻ کي پاتار مان ڳولهي لکي ٿو. هن جا ڪردار ۽ لکڻيون هڪ پوري ڪيفيت حائل ڪندڙ آهن. جن مان نڪرڻ هڪ حساس ذهن لاءِ گهڻو اوکو آهي. ان ڪيفيت کي “دوستو وسکيانا” چون ٿا.

“پاتار مان پنا” کي رسول میمن صاحب کان فرهاد جيلاني تائين دوست ناول نه ٿا چون پر آئون ان کي ناول مڃان ٿو. هڪ ڀيرو تاجر چڏيندڙ ناول آهي. جنهن ۾ ماڻهو جي مونجهه جو لاڳاپو اظهار آهي. آئون ٿورو “پاتار منجهان لکڻيون” جنهن کي فرهاد جيلاني “پاتار مان پنا” جو خوبصورت نانءُ ڏنو آهي تي ڳالهائي پوءِ آئون فرهاد جيلاني جي ترجمي بابت ڳالهائيندس.

فرهاد جیلانی هڪ محنتي نوجوان آهي ۽ سٺو شاعر آهي، جيڪو شاعري جي دنيا کان پوءِ ترجمي جي شعبي ۾ آيو آهي. هن ناول کي ترجمو ڪرڻ ۾ هن گهڻي محنت ڪئي هوندي ڇو ته دوستو وسڪي جي ٻولي ڳوڙهي ۽ پيچيده آهي. ان کي سنڌيءَ ۾ لاهڻ هڪ للڪار وارو ڪم آهي. پوءِ به ترجمي نگار گهڻي حد تائين ڪامياب ويو آهي.

ترجمي نگار جون ترجمي ۾ خوبيون هن ريت آهن:

1. ترجمي نگار ترجمي دوران روسي ماحول کي اوڻين رکيو آهي جهڙو هوندو آهي، ان کي هروڀرون سنڌي ماحول نه بڻايو اٿس. ڪوڙ سارا ترجما نگار اهڙو ڪم ڪندا آهن ٻين علائقن کي سنڌي علائقن جو روپ ڏيئي ويندا آهن.

2. هن ترجمي ۾ ٻولي جو گهڻو تڻو تحفظ ڪيو ويو آهي. ڇو ته ترجمي نگار پاڻ شاعر آهي ان کي ڪري هن سنڌي يا سنڌيءَ ۾ مروج ٻين ٻولين جي لفظن جي چونڊ ڪئي آهي.

3. موضوع جي چونڊ تمام ڪلاسيڪل آهي. مستقبل ۾ اهڙي اميد رکجي ٿي ته هو اهڙا شاهڪار اسان کي سنڌي ۾ ڪري ڏيندو رهندو.

4. ترجمي نگار پاران ڪجهه اصطلاحن يا نالن جي حوالي سان ڏنل فوٽ نوٽ ان جي قابليت کي ظاهر ڪن ٿا.

5. ترجمي نگار جي اها ڳالهه وڻي جو ان پروف صحي نموني ڏنا آهن. پر ان جي باوجود پروف جون چڪون رهجي ويون آهن. پر جيڪي اڄڪلهه جيڪي ڪتاب ڇپجن ٿا ان جي ڀيٽ ۾ گهٽ آهن. جيڪا سارا ه جوڳي ڳالهه آهي.

ترجمي نگار لاءِ صلاحون جيڪي غلطيون هو ڪري ويو آهي اهي ايندڙ ترجمي ۾ نه دهرائي:

1. سڀ کان پھريان ته ”ٿي ۽ ته“ جو جيڪو بي جا استعمال هر صفحي تي گھڻو آهي ان کي هميشه نظر ثاني ڪئي وڃي.
2. ڪو ڪتاب ترجمو ڪرڻ کان پوءِ ڪجهه سينئر ترجمي نگارن سان رابطو ڪري ان کي ڏيکارڻ گھرجي. جيئن اهي ماھرانہ رايو ڏين.

3. سنڌي ۾ اردو ترجمو ڪرڻ وقت سنڌي جي لفظن کي وڌيڪ اھميت ڏجي نہ ڪي اردو جا لفظ ڏجن جڏھن ته سنڌي جا لفظ ھجن بہ، مثال طور اردو جا استعمال ٿيل لفظ جڏھن ته انھن جا تمام سلوٽا سنڌي لفظ بہ آھن؛ (اناب شتاب، گھٽ وڌ) شرمندہ (پشيمان يا شرمندو) بري (خراب) ڪوئي (ڪو) نازيبہ (بي ڍنگو)، ناشائستہ (اگري)

4. ڪٿي ڪٿي ته ڪي پورا جملا اردو جو سڌو سنئون ترجمو لڳن ٿا جيئن: ”مان ھار مڃڻ وارو ڪٿي ھيس.“ مين ھار ماننہ والا ڪھان تھ. ڇھپانا کي چُپائي، سنڌي ۾ بہ چپائڻ آھي پر وڌيڪ درست لکائڻ آھي منھنجي خيال ۾.

5. آخري صلاح اھا ته ڪو بہ ڪتاب چپائڻ اڳ ۾ ڪنھن سني ايڊيٽر کي ضرور ڏيکارڻ گھرجي ۽ اسان کي ھاڻي اھو رواج شروع ڪرڻو پوندو ۽ ايڊيٽر ڳولڻا پوندا، ھن وقت بہ سنڌي ۾ تمام وڏا ايڊيٽر موجود آھن.

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش پتي

Notes from Underground ڪتاب تي گوگل بابا پڌائي توتہ ساڍا ڇھ هزار کان وڌيڪ ريووز لکجي چڪا آهن اهي شايد سنڌي ۾ ڪو پيوريو آهي جيڪو آئون لکي رهيو آهيان. فرهاد جيلاني جو ترجمي وارو تجربو وڻندڙ ۽ متاثر ڪندڙ آهي. اسين فرهاد جيلاني جو شيلي ۽ سنجيده قسم جي ادب دوست کان مستقبل ۾ اهڙي قسم جا سنجيده ترجما پڙهڻ جا منتظر رهنداسين.

تاراس بلبا . ناول جو سنڌو سنڌي ترجمو

هن ترجمي تي آئون ان ڪري لکي رهيو آهيان ڇو ته مترجم پنهنجي
پاران ۾ لکيل پن اکرن ۾ لکيو آهي ته ”دوستن جي رايي جو اوسيئڙو رهندو.“

مون ترجمي کي ڌيان سان پڙهيو آهي. ان ڪري مون کي جيڪي
شيون نظر آيون آهن اهي اوهان سان ونديان ٿو.

روسي ڪلاسيڪل ناولن کي سنڌيائڻ جي ڪڙي هي ناول تاراس بلبا
بي حد واکاڻ جو ڳو ڪم آهي. جنهن تي پنهجي سينئر دوستن علي عاجز شر
۽ افضل شر لاءِ گهڻو احترام ۽ پيار آهي ۽ اها آس به ته هو ڪلاسيڪل
ادب کي سنڌيائيندا رهندا.

هن ترجمي جي سڀ منجهائيندڙ ڳالهه مون کي اها لڳي ته ناول جي
سرورق تي ان کي ناول ۽ پٺ ورق تي ان کي ناوليت چيو ويو آهي. ٻيو اهو
ته لائق مترجم علي عاجز شر جو هن ترجمي ۾ پانهن پيلي افضل شر هو. پر
ان جا ڪي به ويچار هن پستڪ ۾ شامل نه ڪيا ويا آهن. هن ڳالهه جي
تعريف ڪرڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي ته مترجم ساڻين اصل ڪتاب
جي مترجم ستار ظاهر جونانءِ به ڏنو آهي ۽ ٻولي اردو ڄاڻايل آهي.

ڪتاب جي اڀرنا مهاراجا ڏاهر جي نانءُ ڪئي وئي آهي. اهو پنهنجي ايندڙ نسلن کي حقيقي تاريخ سان روشناس ڪرائڻ جي هڪڙي ننڍڙي وڪ آهي. جيڪا ڏاڍي پلي آهي.

تاراس بلبا رومانوي ۽ تاريخي ناول/ناولآ آهي. هي هڪ پوڙهي زيورزن ڪوسڪ قبيلي جي تاراس بلبا ۽ ان جي پٽن آندري ۽ روستاب جي ڪهاڻي آهي. منهنجو ڪم هتي ناول جي ڪهاڻي جي اڪيل يا سمجهاڻي ڏيڻ نه آهي. پر آئون ترجمي جي ڪجهه عنصرن تي ڳالهائڻ آهي. تاراس بلبا جي ڪردار جي پٺيان پي مهاڀاري جنگ ۾ هڪ فوجي جنرل ليڊر جو نالو به رکيو ويو هو. انگريزي ۾ هن ئي ناول تي ڪيتريون فلمون ٺهي چڪيون آهن. موجوده دور ۾ هن ناول تي نيتفليڪس تي به هن ناول بابت فلم موجود آهي.

هن ناول جي ترجمي ۾ لائق سنڌيڪار سني ڪوشش ڪئي آهي. هي ڪم سخت محنت جوڳو هوندو آهي. مون جڏهن سنڌي ۾ ترجمو ڪيل ڪافي سارن ناولن کي غور سان پڙهيو ته انهن ۾ ٻوليءَ جا گهڻائي جهول نظر آيا. اهو شايد سنڌيڪارن، ليکڪن يا وري ايڊيٽرن جي لاپرواهي جو نتيجو آهي. ايڊيٽر مان منهنجي مراد پروف ايڊيٽر ۽ ماهر جي آهي جيئن انگريزي ۾ چوندا آهن ايڪسپرت ايڊوائيزر يا اوپينن ڏيندڙ. ڪو ڪتاب آڻڻ کان اڳ ۾ هر ليکڪ کي اهو ڪنهن پئي ليکڪ کي ضرور جاچرائڻ گهرجي.

هن ترجمي ۾ (ئي ته) جو جمجمي مقدار ۾ استعمال، هن ترجمي جي سونهن تي داڳ آهي. ٻيو هن ناول ۾ هو کي هڻو ڪري لکيو ويو آهي. جيڪو

معیاري لهجي یا ٻوليءَ ۾ درست ناهي. ان لاءِ بس آئون هڪ ئي مثال ڏيندو
آهيان جڏهن به ڪوئي هو کي هيو یا هئا کي هيا ڪري لکندو آهي.
“هئا اڳي گڏ پڌن ۾ به ٿيا.” لطيف سائين جي شعر ۾ به هئا آهي هيا ناهي.
ڪافي دوست هيا یا هيو درست ڄاڻائڻ لاءِ هزار بي تڪا دليل ڏيندا آهن.
“سڀ نند سمي رهيا هئا.” ص 16

مٿيون جملو به هن ترجمي جو جملو آهي جيڪو سمجه کان ٻاهر آهي.
جڏهن ته هي اردو تان ترجمو ڪيو ويو آهي ۽ ان ۾ اردو جي لفظن کان
پرهيز ڪئي وڃي ها پر ساڻي سنڌيڪارن ان ڏانهن ڌيان ناهي ڏنو. جيڪو
ٿورو ڪتڪي ٿو.

جيئن: ختم، اڪسائي، شور شرابو، جوتجي، سراغ رساني، ساکت،
گونج، هچڪي، ڌٽ، کل، نانگ سونگهي ويو، برخاست، ذميداري، حالات
وغیره

سنڌيڪار دوستن ڪن جاين تي انگريزي جي لفظن کي هئين به لکيو
آهي جيئن رجمنٽون. هن ترجمي تي اترادي لهجي جو به اثر آهي جهڙوڪ:
نشان کي نشان، نشاني يا وري 85 صفحي تي “سندس پنهنجو پٽ..”
جيڪو به درست ناهي.

انهن سڀني نشاندهين کان علاوه هي ترجمو سمهنجو ۽ سولو آهي. جيڪو
وڻندڙ رواني سان پريور آهي. جنهن کي پڙهي اسان جنگي ماحول ۾ اچي
وڃون ٿا ۽ اهو مادري ٻوليءَ جو ئي اثر آهي.

جنگي ماحول، وطن پرستي ۽ سرفروشي جي موضوع تي آڌاريل هن
ناول پڄاڻي اتي ٿئي جڏهن تاراس بلبا پنهنجي قوم ۽ ماڻهن خاطر پنهنجي
پٽ کي ماري وجهي ٿو.

جدید سنڌي ناول جو تجزیو: هوش ڀٽي

سنڌي ۾ ترجمي جي راويت رهي آهي ته ان ڪلاسيڪل ادب کي ئي ترجمو ڪيو ويو آهي ۽ هي به ان جو تسلسل آهي جنهن لاءِ علي عاجز شر ۽ افضل شر صاحب کي جس هجي.

البرت آئن استائن جي جيون ڪٿائي ناول مان ملندڙ ڪوڙ سبق

ڪٿي پڙهيو هيم ته جيڪو سنڌي ۾ ترجمي جي ميدان ۾ لهي ٿو، ان کي عالمن جي سج مرزا قليچ بيگ جي قافلي ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. سنڌي ادبي ٽهي ۾ اڻ ڳڻيا نانءُ آهن. جيڪي ترجمي جهڙي ڳوڙهي، ٽڪائيندڙ بنهه خشڪ ڪم کي پنهنجي ڪلمن تي ڪٽندي نه صرف ڪاميابي سان نپائيندا اچن پر چڱو خاشو نالو به ڪمايو اٿن. انهن ۾ محمد ابراهيم جويو، رشيد پتي، ولي رام ولپ، احسان بدوي ۽ ٻيا گهڻا نالا اچي وڃن ٿا. ڪنهن به ڌاري ٻوليءَ مان ڪا تخليق ٻئي ٻولي ۾ آڻڻ ۽ ان ئي اصول کي حالت ۾ پيش ڪرڻ هڪ ترجمي نگار لاءِ ڏاڍو اوکو ڪم هوندو آهي. پوءِ به ترجمي جي ميدان ۾ دنيا جي ادب مان شاندار ۽ ڪلاسيڪل مواد کي ترجمو ڪري آندو ويو آهي. جنهن سان اسان کي دنيا جي ادب جي ڪافي ڄاڻ ملي آهي.

اهڙي ئي هڪ ڪوشش نوجوان اديب نويد سنديلي ”آئن استائن جي جيون ڪٿائي ناول“ جو انگريزي مان سنڌي ۾ ترجمو ڪيو آهي. جنهن کي ڪارونجهر اڪيڊمي محراب پور پاران شڪيل احمد شيخ چپرائي پڌرو ڪيو آهي. آئنسٽائن جو هي جيون ڪٿائي ناول پندرهن بابن تي مشتمل آهي. ناول پهرين باب ”موڳو چوڪرو“ جي نالي سان شروع ٿئي ٿو. ان باب ۾ اهو موڳو چوڪرو قطب نما جي سوئي تي سوچڻ لڳي ٿو ۽ سوال ڪري ٿو. هڪ ڪچڙو ذهن سوال ڪري اصل حقيقت تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ٻئي ڳالهه جيڪا نوٽ ڪرڻ جهڙي آهي ته البرت

آئسٽائن اسڪول ۾ پنهنجي استادن کي سوالن سان منجهائي وجهي ٿو. اهي سوال جيڪي الجبرا جي X بابت به آهن ته تاريخ کي رتو هڻي ياد ڪرڻ بابت به آهن. پر ان X مان البرٽ کي گهڻو ڪجهه سمجه ۾ اچي وڃي ٿو، پر استاد جيڪي کيس ڪاوڙجي ڪلاس مان ڪڍي ٿا ڇڏن. ٻيو باب البرٽ جو اسڪول بابت آهي جنهن ۾ سندس والدين کيس سٺي اسڪول ۾ نٿا پڙهائي سگهن. ۽ هي ان سخت ماحول ۾ رهي به نٿو سگهي. خاص ڪري پڙهائڻ جي حوالي سان استادي پيشي سان وابسته ماڻهن لاءِ هي باب ڏاڍو سيڪاريٽڙ آهي. سير سفر البرٽ آئسٽائن کي ڏاڍو پسند هو. جڏهن سندس والدين اٽلي لڏي اچن ٿا ته هو اٽلي جو سير ڪري ٿو. سياحت جنهن سان به ذهانت وڌي ٿي ۽ ماڻهو نيون شيون ڏسي نئين سوچ اختيار ڪري ٿو. ٽيون باب البرٽ جي اٽلي جي سير بابت آهي. البرٽ ننڍي عمر ليونارڊو ڊاونچي جي ٺاهيل پينٽنگ ”آخري رات جي ماني“ تي ڳالهائيندي چوي ٿو ته تصوير تمام خوبصورت آهي پر ڊاونچيءَ رنگ ڪمزور استعمال ڪيا آهن جيڪي ڦٽي ويا آهن. ٻئي جيڪا متاثر ڪندڙ هن ڪتاب ۾ ڳالهه آهي اها ”يونيورسٽي جا ڏهاڙا“ باب ۾ آهي جنهن ۾ دنيا جو عظيم سائنسدان اڌور اٿا ڪپڙا پائي يونيورسٽي ۾ داخلا لاءِ وڃي ٿو. سادگي ۽ نفاست سندس طبيعت جو جز هئي. سترهن سالن جو نوجوان ٿي ڪري کيس پنهنجي ٺاهه نوهه طرف ايترو توجهه نه هجڻ حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهه آهي پر اڄ جو اسان جو نوجوان يونيورسٽي ۾ ڪيترا ويس وڳا هر ويلى مٽي ٿو اهو هر يونيورسٽي ۾ پڙهندڙ ڄاڻندو هوندو. اسان جي يونيورسٽين ۾ ته سواءِ ڪپڙا لٽا پائڻ ۽ فيشن ڪرڻ جي علم پرائڻ ۽ غور فڪر ڪرڻ جو ڪورواج ئي نه پئجي سگهيو آهي.

هن جيون ڪٿائي ناول مان هي ڳالهه به ظاهر ٿئي ٿي ته البرت هر وقت اڪيلائي ۾ رهي ڪري هر ڀل سوچيندو رهي ٿو. تنها جابن تي وڃڻ يا ويهڻ کيس بي حد پسند هجي ٿو. جتي کيس بهترين نموني سان سوچڻ جو موقعو ملي ٿو. ان عمل سان ئي دنيا کي حيران ڪندڙ نظريو “اضافيت وارو نظريو” جنم وٺي منظر عام تي اچي ٿو.

هن جيون ڪٿائي ناول کي جتي ترجمو ڪري منظر عام تي آڻڻ هڪ شاندار ڪم اتي هن ڪتاب ۾ اڻ ڳڻيون غلطيون ڪيون ويون آهن. پهرين جيڪا ڳالهه مون کي ڪتاب ڪٽڻ سان ئي محسوس ٿي اها ته اصل ليکڪ جونالوئي نه ڏٺو ويو آهي. ٽائيتل تي سنڌيڪار جو وڏو نالو ڏنل آهي پر اصلوڪي تخليقڪار جونالو نه ڏنل آهي. نه ئي اندر اداري، ترجمي ڪندڙ يا ٻه اکر لکندڙ پاران ئي ڪا اهڙي وضاحت يا نشاندهي ڪئي وئي. جڏهن سنڌيڪار کان پڇيم ته ان ٻڌايو ته گالينا/ گاليشا ان جو مصنف هو. جنهن تي به کيس پڪ نه هئي. ٻئي جيڪا ڳالهه مون کي سمجهه ۾ نه آهي اها هئي ارپنا ۾ لکيل “پنهنجي پهرين تخليق روشني جي نانءُ” ترجمو ڪڏهن به تخليق نه هوندي آهي ته محترم سنڌيڪار ان کي پنهنجي پهرين تخليق ڪيئن ٿو چوي.

ڪوڙ ساريون پروف جي غلطين جي ڪري هن ڪتاب جي سونهن وڃائي وئي آهي ۽ سمجهڻ ڏاڍي ڏکائي ٿئي ٿي. ترجمي کي مڪمل سنڌي نه ڪيو ويو آهي، الائي ته ڪيترا انگريزي لفظ مون کي هي ڪتاب پڙهندي اڳيان گذريا. جڏهن ته انهن لفظن جا سنڌي ۾ تمام پيارا پُر معنيٰ لفظ اسان وٽ موجود آهن. ان جي باوجود به لائق ترجمي نگار انهن کي نظر انداز ڪري انگريزي لفظ ڏئي ويو آهي. انهن لفظن ۾ جئين: جيئس، پيتنت،

آفیس، ڪائونٽر، پوسٽ، اسسٽنٽ، ڊپارٽمينٽ، آفیسر، سوٽ، ائڊریس، فارم، اسٽیٽ، گڊ نائیت، وائیلن، پیانو، رائل سوسائٽی، پارسل، سائیز، ڪئمیرا، ٿرڊ ڪلاس، فرسٽ ڪلاس، شرٽ، هیٽ، ایکٽر، رپورٽر، سٽی، گیت، بلیڪ بورڊ، ٽینسر وغیرہ.

سنڌیکار اردو جا لفظ جهڙوڪ، سیدو سادو، کوهیل وغیرہ بہ آندا آهن. ان سان ائين لڳي ٿو تہ سنڌیکار ڪا تسلیم شدہ لغت نہ ڏني آهي. جنهن سان ترجمي جي سنڌي ۾ سونھن متاثر ٿي آهي. باقي نہ هن ترجمي پڙهڻ سان نہ صرف آئن اسٽائن جي زندگيءَ جي سڀني پھلوئن جي خبر پئجي وڃي ٿي پر ڪوڙ سارا سبق ملن ٿا تہ ماڻھو ڪي زندگي جي سفر ۾ اڳتي وڌڻ لاءِ یا زندگي جي سفر ۾ ايندڙ مشڪلاتن ۽ مصیبتن جي باوجود ڪيئن اڳتي وڌڻ گھرجي. هن ڪتاب ۾ مون هڪ ڳالھ پڙهي جنهن سان حیراني ٿي تہ آئنسٽائن جتي بہ لیکچر ڏنو. اهو تختو سنڀالي ڪري انکي ڪیمیکل هڻي میوزم ۾ محفوظ ڪیو ویو. اسان وٽ الائي ڪيترين شخصیتن جا هٿ اکر تہ نهیو پر انهن جا ڪتاب بہ نٿا ڇپرايا وڃن. البرٽ جي زندگي جي حوالي سان هي ناول تمام اهم آهي جيڪو هر ماڻھو ڪي پڙهڻ گھرجي.

جرمن ناول داستان غم Sarrows of Worther

جرمن ادب دنياي ادب ۾ خاشي اهميت ۽ معياري حيثيت رکي ٿو. وري ناول جو ته ان ۾ تمام گهڻو ڌاڪو آهي. ناول يورپي سماجن ۾ گهرو اثر ڇڏين ٿا.

اٺين جرمن ادب ۾ جان وولف گوٽي ديوقامت شخصيت آهي. هو سوشل سائنسدان هجڻ سان گڏ سائنسدان به هو. جنهن ڪيتريون ئي ڪوجنائون به ڪيون.

سندس ناول The Sorrows of Young Worther جيڪو اردو ۾ مون وٽ داستان غم جي نالي سان موجود آهي. جنهن جو مترجم ڊاڪٽر رياض الحق آهي. هن ناول جا 12 سالن ۾ 30 کان مٿي ڇاپا ان ئي زماني ۾ اچي چڪا هئا ۽ هن وقت تائين سوين اچي چڪا هوندا.

نيپولين بوناپارٽ جيڪو گوٽي جو هم عصر ۽ دوست به هو. هي ناول نيپولين جو پسنديدو ناول هو. گوٽي سان نيپولين هن ناول تي ڪچهريون ۽ بحث مباحثا ٿيا. هن ناول ان دور ۾ انهيءَ وقت جي پڙهندڙ ۽ خاص ڪري جوانن تي گهڻو اثر ڪيو. روسي ناولن جي شهرت پنهنجي جاءِ تي پر هن ناول جي پيٽ ۾ شايد ئي ڪو ناول هجي جنهن پنهنجي سماج تي ايترو سحر طاري ڪيو هجي.

يورپ جي ملڪن اٽلي ۽ ڊينمارڪ ۾ ورٿر ناول تي پابندي پڻ وڌي وئي ڇو ته هن ناول جا پڙهندڙ خودڪشيون ڪري رهيا هئا.

ناول جا مرڪزي ڪردار ورٿر، ان جو دوست ولھيلم ۽ شارلوت عورت جنهن جي عشق ۾ ورٿر وڃائجي پاڻ وڃائي ڇڏي ٿو. هي ناول ايڏو ته

مقبول ٿيو جو مک ڪردار ورثر جا ڪپڙا، بلیو تل ڪوٽ، هینڊي واسڪوٽي، ٿرائوزر يعني ان جو سڄو آئوٽ لوڪ، شارلوت هیروئن جا اسکیچز ۽ ورثر جي نالي سان پرفیوم به عام جام ٿي ویا ۽ لباس فیشن طور استعمال ٿیڻ لڳو. هي سڄو ناول خطن تي مشتمل آهي. ناول جو مک ڪردار محبت ۾ ناڪام ٿي پنهنجي یار ولھیلیم کي خط لکي پنهنجي ڏکن سورن جو داستان سڻائي ٿو.

گوٽي مطابق: “جڏهن مون هي ناول لکيو ته منهنجي دل تان سارو ٻوجھ لهي ويو هو. پر منهنجا دوست افساني کي حقیقت ۾ بدلائڻ ضروري ٿا سمجھن. ورثر جيڪي خط لکي ٿو انهن ۾ هو پنهنجي وارتا بیان ڪندو رهي ٿو. ولھیلیم انهن جا کي به جواب نه ڏئي ٿو. ناول جي هیروئن شارلوت ڪنھن پئي سان شادي ڪري پنهنجي جڳ ۾ جيئي ٿي پر عذاب ۾ ورثر هجي ٿو.

ڊاڪٽر ریاض الحسن هن ناول ۽ گوٽي جي زندگي جي پس منظر ۾ پنجاهه صفحن جو مقدمو لکيو آهي. جنهن کي پڙھڻ کان پوءِ گوٽي جي پوري زندگي سمجھ ۾ اچي وڃي ٿي.

سوانح نگارن جو چوڻ آهي ته گوٽي جي ذاتي زندگي جي ڇٽي جھلڪ جيئن “ورثر” ۾ نظر اچي ٿي ايتري ڪنھن ئي تصنيف ۾ موجود ناهي. هڪ هڪ واقعي جو تفصيل آهي جيڪو داستان غم ۾ ڇٽيل آهي.

شارلوت گوٽي جي حقيقي محبوبه هئي. ورثر جو ڪردار پنهنجو گوٽي جو آهي. گوٽي شارلوت جو پنهنجي آتم ڪٿا ۾ به ذڪر ڪيو آهي. جرمن سوانح نگار پروفیسر نریڊن ٿال جو چيو آهي ته “گوٽي عورتن جي

ميل جول ۽ دوستي کي وقتي تصور ڪندو هو ۽ انهن ۾ ڦاسڻ کان ڊڄندو هو. اهوئي ڊچ هن جي زندگيءَ جو وڏو خوف ٿي ويو هو.

بهر حال اسان وٽ هتي محبت يا غم جي موضوع تي ڪو ناول اچي ٿو ته سنڌي اديب ڪاوڙجي پون ٿا. محبت تي ڇو ٿا لکو؟ هي جرمن ناول هڪ ناڪام محبت جي ڪهاڻي آهي. جنهن جي پڄاڻي ورثر جي پاڻ کي گولي هڻي آتم هتيا ڪرڻ سان ٿئي ٿي.

هي ناول 1773ع ۾ لکيو ويو هو ۽ بعد ۾ جڏهن ڇپيو ته هن جا پڙهندڙ به ڏک جو داستان بڻجي آپگهات ڪرڻ لڳا، جنهن کي ورثر افڪيٽ چئجي ٿو.

آخري ڳالهه: گوڻي اهو پهريون يورپي ڏاهو شخص هو. جنهن اوڀر ڏانهن اولهه جي تعصب کي گهٽ ڪرڻ جون ڪوششون هيون. گوڻي انسان دوستي جو نمائيندو هو ۽ ان جي بي شمار شهرت بابت چيو وڃي ٿو ته ”گوڻي تي جيترا ڪتاب لکيا ويا آهن، انهن جي فهرست ئي لکي وڃي ته اها ٻه هزار صفحن کان مٿي ٿي ويندي ۽ اهڙو اعزاز اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به مصنف کي حاصل نه ٿيو آهي.“

گوڻي جو ٻيو ناول جيڪو منهنجي لائبريري ۾ موجود آهي اهو وليلم ماسٽر آهي. جنهن تي ٻئي ڀيري لکندس. مختصر هن ناول لاءِ اهو چوندس ته گوڻي جو هي ناول به هن جي ڪلاسيڪل نظر جو آئينو آهي. هن ناول ۾ هڪ نوجوان جي ڪردار جي ارتقا ڏيکاري وئي آهي. ناول ۾ علم ۽ عقل جون اهي ڳالهيون آهن جي پڙهي ماڻهو دنگ رهجي وڃي.

دوستو ئيفسڪي جي اڇين راتين جي روئداد

White Nights ناول بابت ڪي ڳالهيون

هي دوستو ئيفسڪي جي شروعاتي دؤر جو ناول آهي. جنهن ۾ جوانن جي جذبن ۽ خوابن ۽ زندگي جي حقيقي پهلوئن جا حسين عڪس آهن. دوستو ئيفسڪي سدائين زار شاهيءَ جي سماج، ان وقت جي نا انصافي، برائين، ان سيڪيورٽي ۽ پهروپي کي بي نقاب ڪرڻ سان گڏوگڏ انساني ويڳاڻپ ۽ من جي سائنس جو چٽ چٽيو آهي. جيڪو اوهان کي هن ناول “بي رنگ راتيون” ۾ ملي ٿو.

белые ночи

بي رنگ راتيون دوستو وسڪي جو 1848ع ۾ ڇپيل ڪتاب آهي. جنهن جا ڇھ حصا آهن. پهريون حصو پهرين رات جي نالي سان آهي. پهرين رات: هن ۾ ليکڪ پيٽرسبرگ جي شهر جي گهٽين ۾ رات جي تجربي جو ذڪر ڪيو آهي. هورات جو رنگ ڏسندي هڪ چوڪري سان ملي ٿو جنهن کي ڪوئي اجنبی تنگ ڪري رهيو هوندو آهي. هو ان کي هن کان بچائي ٿو ۽ ان سان پنهنجا احساس وڻدي ٿو. ان ڪردار جو نالو ناسٽينڪا آهي. ٻئي رات: ڪهاڻي ضمير غائب ۾ ٻڌايل آهي ۽ هيرو، ناسٽينڪا سان ملڻ جو وقت رکي ٿو ۽ هڪ ٻئي سان خيالن جي ڏئي وٺ ڪن ٿا. جيتوڻيڪ هن ناول جو بيان/اظهار تمام گهڻو سادو سودو ۽ سمنجهو آهي. دوستو وسڪي عورت جي وهم، بي قراري، خيال جي اڏام، ديوانگي، دل فريبي ۽ بيوقوفن کي چٽڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ناول جي هيروئن پنهنجي اڳئين عاشق سان به پيار جا پيچ اڙايون ويئي آهي، جيڪو اوچتو هن کي بنا ڪنهن سبب جي ڇڏي وڃي ٿو. ناول جو هيروئن جي محبت ۽ هن جي بيوفائي تي وچ وارو همدردي جو ڪردار ادا ڪري ٿو. اهو هڪ اڪيلو ماڻهو آهي. جنهن جو ڪوئي دوست ناهي. نه ئي هن جي زندگيءَ ۾ ڪي واقعا رونما ٿيا آهن. هو رڳو سينٽ پيٽرسبرگ شهر جي عمارتن جي روح ۽ جسمن کي ڄاڻي ٿو. هو سج جي روشني کان لڪندو رهي ٿو. رات جي وقت شهر جي هر گهٽيءَ ۾ گهمندو، رولندو ۽ پنهنجي خالي پٽي کي پنهنجي ڪردارن ۾ جڙيندو ۽ لاهيندو رهي ٿو. هي ناول هڪ اهڙي مهم جوڙي آهي. جيڪا چئن رنگين راتين تي مشتمل آهي.

هن ناول ۾ سينٽ پيٽرسبرگ شهر جي زندگيءَ جا رنگ دوستوئي ۽ فسڪي پنهنجي ڏانءَ سان پريا آهن. هڪ نوجوان خواب ڏسندڙ ۽ سڀنا سر جيندڙ جو ڪردار رنگين راتين جو مک ڪردار آهي. جيڪو جنهن چوڪري سان پيار ڪري ٿو ان اڳيان پنهنجو عڪس / اندر اوري ٿو.

A Belkin اي بيلڪن لکي ٿو:

However, this initial period of the writer's literary career was brutally cut short by an event that split his life in to two halves.

جديد سنڌي ناول جو تجزيو: هوش پٽي

دوستوئي ۽ دوستي جو پنهنجي شروعاتي زماني ۾ هي ناول لکيو. پر ان جي باوجود به هو ڏيکاري ٿو ته ڪيئن هڪ سونهرا سڀنا سرجيندڙ کي هن گهٽ واري ماحول ۾ نه چاهيندي به پاڻ کي تباهه ڪرڻو پوي ٿو. جڏهن ته ولگر حقيقتون کي فروغ ڏنو وڃي ٿو.

بي رنگ راتيون ناول جا ڪردار هيرو ۽ هيروئن جي ذاتي خوشي کي بحال ڪرڻ رڳو عجيب ۽ دلڪش خوشي آهي.

جيون نامو هوش محمد ڀٽي

جنم

جنم جي تاريخ: 8 مئي 1986ع جمعو

جنم ڀومي: ٻاڏھ ضلعو لاڙڪاڻو

پيءُ جو نالو: حاجي نظام الدين ڀٽي

ماءُ جو نالو: شهزادي خاتون ڏنگراچ

ڪرت:

استاد/تعليمدان

لکڻ جي شروعات:

1995ع سان کان. عوامي آواز جي جوت صفحي ۾.

تعليم:

بي ايس سي (ڪيمسٽري)، ايم اي (سنڌي ادب)، بي ايڊ، ايم بي اي

(ايڇ آر)، ايم فل (سنڌي ادب) پي ايڇ ڊي (هلندڙ)

پي ايڇ ڊي مقالي جو موضوع: شاهه لطيف جي ڪلام ۽ شيخ اياز جي

شاعريءَ جون فڪري آراڌائون

ادبي سڃاڻپ:

اسڪالر، ڪهاڻيڪار، ناول نگار، نقاد، ايڊيٽر ۽ شاعر.

جدید سنڌي ناول جو تجزيو: هوش پتي

چپيل ڪتاب:

- انگن جي راند (ڪهاڻيون) 2010ع
سنڌي ويا ڪرڻ (گرامر) 2014ع
پويت ڏاڍا پيارا آهن (ٻارن لاءِ شاعري) 2016ع
پٽائي جو عشق (ناول) 2017ع
ڪوئ ڳنڍيندڙ هوئ (ڪهاڻيون) 2018ع
بي رنگ راتيون (ناول_ترجمو) 2022ع
سنڌي افسانوي ادب جو رسول (تحقيق) 2023ع
رسول ميمڻ جون ڪهاڻيون (ترتيب/تحقيق) 2023ع

ادارا سازي:

- ورلڊ ناليج پبلڪ هاءِ اسڪول باڊه (باني ميمبر)
سڦلتا اسڪولنگ سسٽم باڊه (باني)
سڦلتا اسڪولنگ سسٽم ميهڙ (باني)
پاڪ جرمن اسڪول حيدرآباد برانچ (باني)
هفتيوار سجاڳي باڊه (اخبار) (باني)
سڦلتا پبليڪيشن حيدرآباد (باني)
ورلڊ ناليج پبلڪ اسڪول سيهڙ (باني)
ورلڊ ناليج ووڪيشنل ائنڊ ڪمپيوٽر سينٽر باڊه (باني)

سنڌ سلامت

sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانبا هو آهي، ڇو ته تاريخ هميشه انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاءَ خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نه رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ ايندراڻيڊ سميت آڻي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي. ۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نه صرف ڀرپور لاپ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ ڏيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي ايندراڻيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book>

هوش محمد پتي سان منهنجو اڪثر اهو بحث ٿيندو آهي ته سنڌي ناول اڃا جديديت جي دڳ تي رسيو ئي ڪونهي! سنڌي ادب مان تنقيد جي ختم ٿيڻ ڪري سنڌي ناول دنيا جي ادب ۾ گهڻو پوئتي پيل آهي. سنڌي ناولن تي هرپرو جي تعريف ڄام لکي ٿي وڃي، جڏهن ته ان جي پيٽ ۾ ان ڌري تنقيد ڪرڻ وارو ڪو وري ملي ٿو.

هن اهڙي غير ادبي ماحول واري دور ۾ جي سنڌي ادب ۾ خاص طور تي سنڌي ناول جي حوالي سان سگهارا تجزيا ڪو لکي رهيو آهي ته اهو هوش محمد پتي ئي آهي. هوش محمد جا سنڌي ناولن تي تجزيا پڙهڻ کان پوءِ اوهان کي به ان ڳالهه جي پڪ پوندي ته اڃان مور سارا مٿا ناهن. سنڌي ناولن تي تنقيد، اصلاح جا سمورا در بند ناهن ٿيا هوش محمد جي تجزين ۾ هڪ عنصر اهو به شامل رهيو آهي ته هي ايمانداري سان پنهنجي ادبي راءِ ڏيندو آهي.

سارنگ چانڊيو

Parkash karmwani

